

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे
विद्याशाखा अंतर्गत इतिहास या विषयातील विद्यावाचस्पती
(पीएच्.डी.) पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध

दीनमित्रकार
मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय आणि
धार्मिक विचार

संशोधक
मिलिंद धोंडिबा गायकवाड

मार्गदर्शक
श्रद्धा कुंभोजकर

जुलै २०१५

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा अंतर्गत इतिहास या विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी) या पदवीसाठी मिलिंद धोंडिबा गायकवाड यांनी 'दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय आणि धार्मिक विचार' या विषयावरील शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सादर शोधप्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत. हे संशोधन पूर्णपणे नवीन असून, प्रस्तुत प्रबंध यापूर्वी कोणत्याही विद्यापीठात अन्य परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

मार्गदर्शक

ठिकाण : पुणे.

दिनांक : जुलै, २०१५

श्रद्धा कुंभोजकर

प्रतिज्ञापत्र

मी, मिलिंद धोंडिबा गायकवाड, प्रतिज्ञापूरुवक जाहीर करतो की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा अंतर्गत इतिहास या विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी) या पदवीसाठी सादर केलेला 'दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय आणि धार्मिक विचार' हा माझा शोधप्रबंध असून तो इतर कोणत्याही विद्यापीठात, कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेला नाही.

संशोधक

ठिकाण : पुणे.

दिनांक : जुलै, २०१५

(मिलिंद धोंडिबा गायकवाड)

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

- (१.१) प्रस्तावना
- (१.२) विषय निवडीची कारणे
- (१.३) साधनांची माहिती व चिकित्सा
- (१.४) परिकल्पना
- (१.५) संशोधन पद्धती
- (१.६) संशोधनाचा आराखडा

टीपा

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना :-

महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना इ.स. १८७३ मध्ये करून बहुजन समाजाला संघटित करून धार्मिक आणि सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या विचारांची परंपरा मुकुंदराव पाटील यांनी 'दीनमित्र' वृत्तपत्रातून १९१० ते १९६७ या कालखंडात अखंडपणे चालविली.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या विचारवंतांमध्ये दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील यांचे पत्रकार, निष्ठावंत सत्यशोधक कार्यकर्ता आणि साहित्यिक म्हणून महत्त्वाचे स्थान आहे. महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर, स्वामीरामय्या अय्यावारू, नारायण मेघाजी लोखंडे, डॉ. विश्राम रामजी घोले, धोंडिराम कुंभार, ज्ञानगिरीबुवा, गणपतराव सखाराम पाटील इ. कार्यकर्त्यांची, पहिली पिढी दिवंगत झाली. त्यामुळे सत्यशोधक चळवळ हळूहळू मंदावत गेली, कमी होऊ लागली. समाज विस्कळित झाला. अशा बिकट व कठीण परिस्थितीतून सत्यशोधक समाजाला सावरण्याचा व त्याला उभारी देण्याचा प्रयत्न मुकुंदराव पाटील यांनी केला. २३ नोव्हेंबर, १९१० रोजी त्यांनी 'दीनमित्र' हे साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरु करून महात्मा फुले आणि कृष्णराव भालेकर यांच्या विचारांना तेवत ठेवून, समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. दीनमित्राच्या पहिल्याच अंकात आपला उद्देश आणि धोरण त्यांनी स्पष्ट केले.

“यात मुख्यतः शेतकरी आणि कारागिरादी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक स्थिती-संबंधाने विशेष चर्चा होत जाईल... स्वार्थी व निर्दयी लोकांनी धर्माच्या शुद्ध तत्त्वात ढवळाढवळ करून इतर हिंदु लोकांचा मनुष्यपणा पायाखाली तुडवीत आणला आहे. तो त्यांना पुन्हा प्राप्त करून देण्यासाठी, शक्य ते उपाय सुचवित जाईल... विचारप्रसार व शांतता, यास अडथळा करणाऱ्या ज्या-ज्या चळवळी प्रचलित होत जातील, त्या सर्वांचा पूर्ण निषेध करित जाईल.”

दीनमित्राच्या प्रत्येक अंकाच्या मुखपृष्ठावर पुढील अभंग छापला जात असे.

ज्याशी दुःखानी गांजिले । तेची सोयरे आपुले ॥ १ ॥

तेवी मुक्तीला गहाण । काढि तयाकरिता ऋण ॥ २ ॥

तोची दिनांचा कैवारी । दीनी मानी देवापरी ॥ ३ ॥

ऐसा साधु सत्पात्र । म्हणा तया दीनमित्र ॥ ४ ॥

दीनमित्र हे वृत्तपत्र इ.स. १९१० ते १९१९ सोमठाणे (ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर) आणि २५ फेब्रुवारी १९२० ते १९६७ या काळात तरवडी (ता. नेवासा, जि. अहमदनगर) या लहानशा खेड्यातून प्रकाशित झाले. ८०-९० वर्षांपूर्वी ग्रामीण भागात कुशल कामगारांच्या अभावी ५७ वर्षे साप्ताहिक पत्र अखंडपणे चाललेले आपल्या देशात दुसरे असेल, असे वाटत नाही.

मुकुंदराव पाटील हे स्वतंत्र, निर्भेद व तत्त्वनिष्ठ पत्रकार होते. मुकुंदराव पाटील यांच्या विचारातून महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक परिवर्तनाचा इतिहास प्रतिबिंबित झालेला दिसून येतो.

१.२ विषय निवडीची कारणे :-

वैयक्तिक कारणे :-

दीनमित्रांच्या माध्यमातून मुकुंदराव पाटील यांनी ९० वर्षांपूर्वी मांडलेले विचार आज राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्रांत अत्यंत मोलाचे ठरत आहेत. कारण समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता याची सांगड घालून राष्ट्रीय ऐक्य व लोकशाही बळकट करण्यासाठी त्यांच्या विचारांची आजही गरज आहे, असे वाटते म्हणून 'मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय आणि धार्मिक विचार' हा विषय प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडला गेला आहे.

आज आपल्या देशात धर्माच्या नावाखाली प्रतिगामी शक्ती डोके वर काढून धर्म व जाती यात फूट पाडून आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करीत आहे. दलितांवर अत्याचार होत आहेत. स्त्रियांवर अत्याचार होत आहेत. शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात सापडला आहे. अंधश्रद्धेच्या व देवधर्माच्या चक्रात समाज गुरफटून गेला आहे. राजकारणातील व लोकशाहीतील मूल्ये आजच्या काळात ढासळत जावून तिच्यावर फार मोठे संकट येऊ घातले आहे. अशा परिस्थितीत मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय व धार्मिक विचार राहिले व समाजाला मोलाची शिकवण देवू शकतील, असे वाटते म्हणून हा विषय मांडला आहे.

संशोधकीय कारणे :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या कार्याची व विचारांची साक्ष देणारे साहित्य म्हणजे दीनमित्राचे जवळजवळ सर्व अंक आज उपलब्ध आहेत, परंतु त्यांचे साहित्य मोठ्या प्रमाणात प्रकाशित झालेले नाही. त्यांचे शेतकऱ्यांविषयीचे विचार, लोकशाही बळकटीकरणाचे विचार समाजाला एकप्रकारे प्रेरणा देणारे आहेत. सामाजिक समता प्रस्थापित केल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही. अशी त्यांची भूमिका होती आणि बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणाऱ्या राजकीय चळवळीला त्यांनी सतत विरोध केला. त्यांच्या विचारांचा अभ्यास करून इतिहासातील दुर्लक्षित अशा व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेण्यासाठी या विषयाची गरज वाटते. बहुजनांच्या विकासासाठी आवश्यक म्हणजे शिक्षण व स्वावलंबन असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. मुकुंदराव पाटील यांचे विचार स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या मूल्यांची जोपासना करून लोकशाही बलवान करण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. ते समाजापर्यंत या संशोधनातून पोहचविणे आवश्यक वाटते.

१.३ साधनांची माहिती व चिकित्सा :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी ज्या प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा अभ्यास केला आहे त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे :-

प्राथमिक साधने :- अप्रकाशित

- (१) मुकुंदराव पाटील यांचे नातू श्री. उत्तमराव पाटील यांच्याकडील संग्रहित पत्र व्यवहार
- (२) मुकुंदराव पाटील यांचे नातू श्री. उत्तमराव पाटील यांची घेतलेली प्रत्यक्ष मुलाखत.

प्राथमिक साधने :- प्रकाशित

- (१) दीनमित्राचे अंक सन १९१० ते १९६७ या कालावधीतील २५०० अंक दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, मु.पो. तरवडी, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर येथे उपलब्ध झाले. दीनमित्राचे संपादक, प्रकाशक, मालक मुकुंदराव गणपतराव पाटील हे होते.
- (२) लोकमान्य टिळक संपादित केसरी अंक आजही केशरी ग्रंथालय पुणे येथे उपलब्ध आहेत.
- (३) सत्यशोधक समाजाच्या अधिवेशनाची स्मरणिका ८ वे अधिवेशन लातूर.
- (४) सत्यशोधकी साहित्य संमेलन, ७ वे स्मरणिका सन २०१०
- (५) सत्यशोधकी साहित्य संमेलन, ८ वे स्मरणिका सन २०१३

- (६) ३६ वे अधिवेशन ओतूर, ता. जुन्नर.
- (७) दीनमित्र शताब्दी महोत्सव स्मरणपत्रिका सन २०१०.
- (८) मूकनायक, बहिष्कृत भारत.
- (९) विठोबाची शिकवण, संपादक अशोक एरंडे
- (१०) देवांची परीषद, संपादक भाऊसाहेब सावंत
- (११) दीनमित्रकार, मुकुंदराव पाटील यांचे चरित्र गोविंद काळे
- (१२) गड्ढा शास्त्री परान्ने, माधवराव पाटील
- (१३) दीनमित्र निवडक अग्रलेख, अशोक एरंडे
- (१४) कुलकर्णी लिलामृत, अशोक एरंडे
- (१५) धर्मचिकित्सा, अशोक एरंडे
- (१६) देवांची परिषद २ री, संपादक भाऊसाहेब सावंत
- (१७) मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक कथा, अरुण शिंदे
- (१८) शेटजीप्रताप
- (१९) महात्मा फुले समग्र वाङ्.मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.

दुय्यम साधने :- अप्रकाशित

- (१) डॉ. अशोक एरंडे यांचा मुकुंदराव पाटील यांचे 'कार्य व कर्तृत्व' शोधनिबंध.

दुय्यम साधने :- प्रकाशित

- (१) विचारकिरण भाग-१ अग्रलेख १९१०-१९१५ संपादक उमेश बगाडे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
- (२) सत्यशोधक चळवळ वाटचाल आणि चिकित्सा - डॉ. संभाजी खराट, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- (३) दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मरणिका - २००६.
- (४) डॉ. आंबेडकर यांचे चरित्र-धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- (५) दीनबंधु कृष्णराव भालेकर - प्रा.डॉ. भाऊसाहेब खांदवे, गाज प्रकाशन अहमदनगर.

- (६) दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील – डॉ. गोविंद काळे, प्रकाशक मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी.
- (७) दीनमित्र निवडक अग्रलेख – डॉ. अशोक एरंडे, प्रकाशक मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी.
- (८) मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक कथा – प्रा. डॉ. अरूण शिंदे, प्रकाशक मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी.
- (९) दीनबंधु आणि तानुबाई बिर्जे, जी.ए. उगले, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
- (१०) **Rural Periodical Deenmitra, Gajanan Sawant**

मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक, राजकीय आणि धार्मिक विचार समजून घेण्यासाठी वरील प्राथमिक व दुय्यम साधने उपयुक्त आहेत. त्यांनी वृत्तपत्रातून तसेच जनसामान्यांना आवडेल अशा पुस्तिकांमधून समाजातील वास्तवाचे भेदक चित्रण केले, ते नेहमी सरळसोप्या भाषेतच होते असे नाही. उपहास व अतिशयोक्तीचा वापर करूनही त्यांनी सामाजिक वास्तवाचे चित्रण केले. ऐतिहासिक संशोधनासाठी या भाषिक वैशिष्ट्यांचा योग्य विचार करून त्यांतून अर्थनिर्णय केला आहे.

१.४ सदर संशोधनातून पुढील परिकल्पना योग्य आहेत अथवा नाही ते तपासून पाहिले जाईल.

- (१) मुकुंदराव पाटील यांनी शैक्षणिक, राजकीय व धार्मिक बाबतीत दीनमित्राच्या माध्यमातून समाजात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.
- (२) बहुजन समाज व शेतकरी वर्ग हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता.
- (३) मुकुंदराव पाटील यांनी सत्यशोधकांची भूमिका ठामपणे बजावली आहे.
- (४) मुकुंदराव पाटील यांनी प्रथम सामाजिक स्वातंत्र्याला व कृतिशीलतेला महत्त्व दिले आहे.
- (५) मुकुंदराव पाटील हे विज्ञानवादी विचारसरणीचे होते.
- (६) मुकुंदराव पाटील यांना समाजात स्त्री-पुरुष समानता हवी होती.
- (७) मुकुंदराव पाटील हे ब्राह्मणविरोधी नव्हते, ब्राह्मण्य विरोधी होते.
- (८) मुकुंदराव पाटील यांनी इंग्रजांच्या समाजोपयोगी धोरणांचा स्वीकार केला.

१.५ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत लिखाणासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. ज्या प्राथमिक साधनांचा उपयोग सदर अभ्यासासाठी केला आहे, त्यात प्रामुख्याने दीनमित्रचे अंक व श्री. मुकुंदराव पाटील यांनी लिहिलेले ग्रंथ व त्यांचा पत्रव्यवहारसंग्रह यांचा समावेश आहे.

दीनमित्राचे अंक सन १९१० ते १९६७ या कालावधीतील हे दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, मु.पो. तरवडी, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर येथे उपलब्ध झाले. या सर्व साधनांचे झेरॉक्स करून कायमस्वरूपी संशोधनासाठी उपलब्ध झाल्याने मदत झाली आहे. ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीने साधनांचा अभ्यास करताना पुढील प्रक्रियांचा अवलंब केला आहे.

- (१) मुकुंदराव पाटील यांच्या चरित्र व कार्यासंबंधी प्राथमिक व दुय्यम साधने जमवली.
- (२) उपलब्ध साधनांची समकालीन वृत्तपत्रे व इतर साधनांबरोबर चिकित्सा करून पडताळणी केली.
- (३) प्राथमिक व दुय्यम साधनांद्वारे परिकल्पनांना तपासून पाहिले.
- (४) परिकल्पनांना तपासून निष्कर्षाची योग्य मांडणी केली.

१.६ संशोधनाचा आराखडा :-

प्रकरणांची विभागणी :-

प्रकरण पहिले :- प्रस्तावना

या प्रकरणात विषय निवडीचा उद्देश काय आहे यादृष्टिने वैयक्तिक कारणे व संशोधकीय कारणे याचा उल्लेख केला आहे. उपलब्ध साधनांची माहिती देऊन चिकित्सा करण्यात आली आहे. प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने कोणती वापरली आहेत हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. संशोधनांच्या परिकल्पना तसेच संशोधन पद्धती सांगून संशोधनाचा आराखडा देण्यात आला आहे.

प्रकरण दुसरे :- मुकुंदराव पाटील यांचे जीवन चरित्र

या प्रकरणात मुकुंदराव पाटील यांचे चरित्र, विवाह, वाङ्मय निर्मितीस प्रारंभ, वैयक्तिक जीवन व संस्थात्मक कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. यामध्ये सत्यशोधक समाज, माळी परिषद, महार, भिल्ल परिषद, राष्ट्रीय पत्रकार परिषद, लोकल बोर्ड, मुंबई साहित्य सम्मेलन या संस्थांतून असलेल्या संबंधांची

चर्चा केली आहे. सत्यशोधक समाजाची तत्त्वप्रणाली, 'रावसाहेब' किताब, आचार्य अत्रे यांची भेट, संमेलन व अधिवेशन तसेच वैयक्तिक आयुष्याचा आढावा दिला आहे.

प्रकरण तिसरे :- मुकुंदराव पाटील यांचे उपलब्ध साहित्य

या प्रकरणात दीनमित्राचे उद्देश, पुनरुज्जीवन, दीनमित्र समोरील अडचणी, स्थलांतर, महत्त्वाचे साहित्य, कुलकर्णी लिलामृत व शेटजी प्रताप, ढढाशास्त्री परान्ने यांच्या लिखाणामूळे समाजात झालेली जागृती व विरोधकाशी संघर्ष यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या साहित्याची लोकप्रियता, त्यांना मिळालेले सहकार्य इत्यादी विषयी आढावा घेतला आहे. शाहू महाराज भेट, डॉ. आंबेडकरांचे सहकार्य इत्यादी विषयांवर चर्चा करून दीनमित्र हे साप्ताहिक समाजाच्या कसा उपयोगी पडला व अखंडपणे चालू ठेवला हे सांगितले आहे.

प्रकरण चौथे :- शैक्षणिक विचार

या प्रकरणातून विविध शैक्षणिक विषयांवर मांडलेल्या विचारांची चर्चा केली आहे. त्यात प्रामुख्याने हिंदु धर्मातील शिक्षणाचे स्वरूप, शिक्षणाचे महत्त्व, अडचणी, उपाय, सक्तीचे शिक्षण, इंग्रज व शैक्षणिक संबंध, त्यावर अडचणी व उपाय, इंग्रजी धोरणास विरोध, स्वातंत्र्योत्तर शैक्षणिक धोरण, बहुजनांच्या प्रगतीचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण आहे व राजकीय सुधारणा अगोदर सजातालील सर्व धटकांना शिक्षण मिळावे या अशा महत्त्वाच्या मुद्यांवर चर्चा करून शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. आदि मुद्यांची चर्चा केली आहे.

प्रकरण पाचवे :- राजकीय विचार

मुकुंदराव पाटील यांचे राजकीय विचार या प्रकरणात मांडले आहेत. यात प्रामुख्याने महात्मा गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार चळवळीस विरोध, सायमन कमिशन, रोलेट बिल, होमरूल चळवळीस विरोध, जातवार प्रतिनिधित्व, मतदानाचा अधिकार, टिळकांच्या विचाराला व कृतीला विरोध, स्वातंत्र्योत्तर काँग्रेस पक्ष, भूदान चळवळ, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण. या विषयावर आपले मत प्रभावीपणे मांडून भारतीय जनतेला प्रथम सामाजिक स्वातंत्र्य देवून, लोकशाही बळकट करावी असे विचार मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले आहेत, त्यांची चर्चा केली आहे.

प्रकरण सहावे :- धार्मिक विचार

या प्रकरणात मुकुंदराव पाटील यांनी धर्म म्हणजे काय, तो कोणासाठी आहे आणि धर्म श्रेष्ठ का व्यक्ती, धर्मातील चालीरिती, माणसाचा सर्वांगीण विकास, देवपूजेला विरोध, पुरोहिताकडून होणारी फसवणूक, धर्मग्रंथातील शिकवण, वर्णव्यवस्था समाजरचना, वारकरी पंथ, शेतकऱ्यांचे प्रश्न अशा विविध घटकांवर विचावर मांडली आहेत, त्याची चर्चा केली आहे, धर्मपेक्षा राष्ट्र श्रेष्ठ आहे, तेंव्हा धर्मस्थळाचे वाढलेले थोतांड व त्याठिकाणी होणारी फसवणूक याचा अभ्यास केला आहे. तसेच जातीभेद हा मोठा जटील प्रश्न आहे व तो साडविण्यासाठीचे उपाय, विधवा विवाह आणि बाल हत्या हे थांबविणे हे समाजाच्या हिताचे कसे आहे याची चर्चा केली आहे. अस्पृश्यांचा समान अधिकार म्हणून मंदिरात प्रवेश मिळावा पण त्यांचा खरा विकास मंदिर प्रवेशात नसून शिक्षणात आहे हे सविस्तर सांगितले आहे. दलितांचे उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना धर्मातराची गरज का वाटली, याला जबाबदार कोण? धर्मातरामुळे दलितांची प्रगती होणार का? इत्यादी गोष्टींवर प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यास केला आहे.

प्रकरण सातवे :- निष्कर्ष

या प्रकरणात मुकुंदराव पाटील यांनी दीनमित्रामधून मांडलेले विचार व त्यामधील त्यांची भूमिका यातून निघालेल्या निष्कर्षाची मांडणी करण्यात आली आहे.

पुढील प्रकरणात मुकुंदराव पाटील यांच्या जीवनचरित्राचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण दुसरे

मुकुंदराव पाटील – जीवनचरित्र

- (२.१) विवाह
- (२.२) वाङ्मय निर्मितीस प्रारंभ
- (२.३) पत्नीचे निधन – द्वितीय विवाह
- (२.४) कच्हाड – सत्यशोधक समाज परिषद अध्यक्षस्थान
- (२.५) क्षत्रिय माळी परिषद – अध्यक्षस्थान
- (२.६) 'रावसाहेब' किताब
- (२.७) महार- भिल्ल, मातंग सभा
- (२.८) सत्यशोधक समाज परिषद मुंबई
- (२.९) मुंबई साहित्य सम्मेलन – अध्यक्षपदाची निवडणूक
- (२.१०) सत्यशोधक समाज तत्त्वप्रणाली बदलाबाबत
- (२.११) 'रावसाहेब' पदवीचा त्याग
- (२.१२) अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज : कोल्हापूर अधिवेशन
- (२.१३) मराठी पत्रकार परिषद – सत्कार
- (२.१४) मुकुंदराव पाटील – आचार्य अत्रे भेट
- (२.१५) लोकलबोर्डाच्या अध्यक्षपदास नकार
- (२.१६) आजार
- (२.१७) मृत्यू
- (२.१८) टीपा

प्रकरण दुसरे

मुकुंदराव पाटील – जीवनचरित्र

आधुनिक महाराष्ट्रातील एक विज्ञाननिष्ठ विचारवंत, पत्रकार, साहित्यिक, महात्मा जोतिराव फुले यांच्या नंतर सत्यशोधक चळवळ नेटाने चालविणारे निष्ठावंत सत्यशोधक, भारतातील पहिले ग्रामीण पत्रकार श्री. मुकुंदराव पाटील यांचा जन्म २० डिसेंबर, १८८५ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव कृष्णराव पांडुरंग भालेकर व आईचे नाव तुळसाबाई होय. कृष्णराव भालेकर यांची बहीण काशिबाई सखाराम क्षीरसागर (पाटील), गाव तरवडी, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर यांचा मुलगा गणपत सखाराम पाटील होय. गणपतरावांचे सर्व शिक्षण व संगोपन भालेकरांनी केले. पुढे गणपतरावांनी शिक्षकाची नोकरी धरली व काही काळाने नोकरी सोडून भालेकरांच्या सल्याने इ.स. १८८८ साली 'दीनमित्र' हे मासिक काढले. परंतु ते वयाच्या २७ व्या वर्षी म्हणजे ८ ऑक्टोबर, १८९२ रोजी अहमदनगर येथे कालवश झाले. गणपतराव पाटील यांना अपत्य नसल्याने त्यांच्या निधनानंतर ७ ऑगस्ट, १८९३ रोजी वयाच्या सातव्या वर्षी मुकुंदरावांना त्यांची आत्या काशिबाई यांना दत्तक देण्यात आले व ^१ मुकुंदराव भालेकरांचे, मुकुंदराव पाटील झाले.

मुकुंदरावांचे बालपण वयाचे १० व्या वर्षापर्यंत पुण्यात झाले. त्यावेळी वेताळ पेठेतील शाळेत इ. २ री पर्यंतचे शिक्षण श्री. विठ्ठलराव जैन गुरुजींच्या देखरेखीखाली झाले. इ.स. १८९६ साली पुण्यात प्लेगची साथ सुरु झाली. तशात दुष्काळ पडला त्यामुळे भालेकरांनी पुणे सोडले व ते तरवडीस आले. इ.स. १८९७/९८ साली भालेकरांनी नगर जिल्ह्यात नगरसूळ येथे रेल्वेत काम केले व १८९९ साली बिडकीन व ठोरकीन येथेही काम केले. यावेळी बाळ मुकुंदराव पित्यासोबतच होते.

कृष्णराव भालेकर हे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीतील महत्त्वाचे सहकारी होते. भालेकरांनी १ जानेवारी १८७७ साली 'दीनबंधु' हे पाहिले सत्यशोधक वृत्तपत्र सुरु केले. ^२ मागासलेल्या वर्गासाठी प्रबोधन करणारे ते वृत्तपत्र होते. त्याचप्रमाणे 'शेतकऱ्यांचा कैवारी', 'दीनमित्र', 'अंबालहरी' ही वृत्तपत्रे सुरु केली. परंतु आर्थिक अडचणीमुळे फार काळ चालू शकली नाहीत. त्यांनी बहुजन समाजाच्या जागृतीसाठी प्रयत्न केले. तसेच १८८० साली चिंचोळी (स्वामी), ता. बारामती येथे शेतकऱ्यांची सभा

आयोजित केली होती. 'दीनबंधू सार्वजनिक सभा', 'सुशिक्षण गृह' ह्या संस्थाही पुणे येथे स्थापन केल्या. 'हितोपदेश', 'शेतकऱ्यांचे मधुर गायन', 'श्रीखंड', 'राघू गाडीवानाचा पोवाडा' ही काव्ये लिहिली. 'बळीबा पाटील (१८७७) ही पहिली ग्रामीण कादंबरी आणि 'शास्त्राधार' हा ग्रंथ लिहिला. १८८९ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स यांनी पुण्याला भेट दिली होती. तेव्हा 'टेल युअर ग्रँड मामा, वूई आर हॅपी नेशन, बट नाइन्टीन क्रोडस् आर विडाऊट एज्युकेशन' अशा प्रकारचा फलक हातात घेऊन विद्यार्थ्यांना उभे केले होते. १८९५ साली पुणे येथे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशनाच्या समोर सत्यशोधक समाजाची सभा भरविली होती व सभेच्या दारासमोर २२ फूट उंचीचा लंगोटी नेसलेला शेतकऱ्याचा पुतळा उभा करून त्याच्या हातात 'आऊट ऑफ अवर नाईटीन क्रोअर्स आर देअर नाईन्टीन टू एक्सप्लेन अवर ग्रीव्हन्सेस?' 'असा सवाल राष्ट्रीय सभेला केला होता. भालेकर हे शेतकरी, कामगार व मागासलेल्या लोकांची रात्री सभा घेत. 'मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे', लग्नकार्यात खर्च कमी करा, कोर्ट कचेऱ्या करू नका. त्याशिवाय तुमची सुधारणा होणार नाही असा महत्त्वाचा संदेश देत असत. अशाप्रकारे भालेकरांचा समाजसेवेचा फार मोठा वारसा मुकुंदरावांसमोर होता. ^३ वडिलांच्या समाजसेवेचे बाळकडू मुकुंदरावांना बालवयातच मिळत गेले.

मुकुंदरावांचे दत्तक वडील गणपतराव सखाराम पाटील हे अध्यापक, वृत्तपत्र संपादक, सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते, कवी व लेखक होते. भालेकरांनी सुशिक्षणगृहाची जबाबदारी त्यांच्याकडे टाकली होती. 'दीनबंधू फ्री स्कूल' या शाळेचे ते मुख्याध्यापक होते. १८८८ साली भालेकरांनी सुरू केलेल्या 'दीनमित्र' मासिकांचे ते संपादक होते. तसेच गणपतराव पाटील हे सत्यशोधक समाजाचा प्रसार करणारे प्रभावी वक्ते होते. दर रविवारी व बुधवारी बाजार भरल्यावर पुणे येथे जुन्या मंडईत व्याख्यान देत असत. अशाप्रकारे कृष्णराव भालेकर आणि गणपतराव पाटील यांच्या कर्तृत्वाचा फार मोठा वारसा मुकुंदरावांना मिळाला. त्यातूनच त्यांचे आदर्श व्यक्तिमत्त्व घडले.

मुकुंदरावांचे शालेय शिक्षण दुसरीपर्यंत झालेले ^४ असले तरी, संस्कृत व इंग्रजीवर त्यांचे प्रभुत्व होते. त्यांनी वेद, पुराणे, स्मृती, ज्ञानेश्वरी, भागवत, तुकाराम गाथा यांचे वाचन व मनन केले. ज्ञान आत्मसात केले. मुकुंदरावांचा स्वभाव थोडा भिडस्त होता, मात्र विनोद मार्मिक करायचे. त्यांना व्यायामाची आवड होती. ते दररोज सकाळी ५ वाजता उठून २ ते ५ मैल पळत जायचे. ब्राह्मणेतर पक्षाचे नामवंत पुढारी भास्करराव जाधव हे मुकुंदरावांना गुरु मानत होते. मुकुंदरावांना औषधाची चांगली माहिती होती.

गरिबांना ते फुकट औषधे देत ^५ अनेक संस्थांमध्ये अध्यक्ष, सभासद म्हणून काम पाहिले. सत्यशोधक परिषद, माळी परिषद, शिक्षक सम्मेलनाचे ते अध्यक्षही होते.

बहुजन समाजाची उन्नती विचारक्रांति झाल्याशिवाय होणार नाही. बहुजन समाजात पसरलेली धार्मिक व सामाजिक रूढी, परंपरा, गुलामगिरी प्रथम काढल्याशिवाय स्वतंत्र भारताचा खरा उदय आणि त्यापुढे विकास होणार नाही, अशी विचारसरणी मुकुंदरावांची होती. यांनी किल्लोस्कर, मनोहर, बाळबोध मेवा यामध्ये कथा लिहिल्या. राक्षसगण, हेडमिस्ट्रेस ही नाटके लिहिली. पतीचा पाठलाग ही चित्रकथा लिहिली. प्रसंग कथा सुमारे ४५०, अग्रलेख २७५०, आसुडाचे फटके १०,०००, सारासार विचार ७५०० इ. लेखन करून समाजजागृती केली. ब्रिटिश राजवटीत अत्याचारी अधिकाऱ्यांवर त्यांनी टीकेचा भडिमार केला. स्वातंत्र्योत्तर काळातदेखील सत्ताधारी पक्षावर टीका केली.

२.१. विवाह :-

कृष्णराव भालेकर १९०४-०५ साली जबलपूर येथे असतानाच मुकुंदरावांच्या विवाहाबद्दल प्रयत्न सुरू झाले होते. भालेकरांनी समाजकार्य व वृत्तपत्र काढण्यासाठी आपले घरदार, दाग-दागिने विकून टाकले होते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत खडतर होती. उदरनिर्वाहासाठी ते नोकरी करीत आणि कंत्राटे घेत असत. अशा परिस्थितीत भालेकरांच्या मुलाला मुलगी देण्याचे धैर्य कोणी करीत नव्हते. एखादा वधुपिता तयार झाला तर, विवाहाच्या खर्चासाठी पैशाची अडचण असल्यामुळे भालेकर नेहमी चिंताग्रस्त असत. याप्रसंगी वऱ्हाड प्रांतातील 'बेलोया' गावचे त्यांचे जवळचे स्नेही सत्यशोधक समाजाचे प्रांताध्यक्ष श्री. यु.खु. देशमुख हे मदतीसाठी पुढे आले. भालेकरांना लिहिलेल्या एका पत्रात ते म्हणतात, "लग्नाची काहीच काळजी करू नये. मी त्यांना ता. १३ ला तरवडीस रवाना करितो व लग्नाचे पैशाची व्यवस्था करीन." ^६ एका मुलीसह विवाह निश्चित झाला. साखरपुड्याचा समारंभ करण्याचे ठरले तेव्हा वधुपक्षाकडील मंडळींनी ब्राह्मण पुरोहितांच्या आवश्यकतेवर भर दिला. भालेकर सत्यशोधक समाजाचे तत्त्वनिष्ठ कार्यकर्ते असल्यामुळे त्यांना साखरपुड्याच्या समारंभासाठी ब्राह्मण पुरोहितांची मध्यस्थी मान्य नव्हती. वधुपक्षाकडील मंडळींनीही आपला हट्ट सोडला नाही. तेव्हा भालेकरांनी हा विवाह मोडून टाकला. परंतु आपल्या तत्त्वाची पायमल्ली होऊ दिली नाही. ^७ तेव्हा मुकुंदरावांचा विवाह यांच्या जवळच्या नात्यातील

श्री. बाळाजी अहिलाजी गोरे (गेवराई, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर) यांची कन्या लक्ष्मीबाई यांच्याबरोबर मे १९०६ मध्ये झाला.

२.२.. वाङ्मय निर्मितीस प्रारंभ –

१९०६ साली भालेकरांनी अहमदनगर येथे बागडे थिएटरच्या बांधकामाचे कॉन्ट्रॅक्ट घेतले होते. मुकुंदराव पाटील देखरेखीचे काम करीत असत. या कामासाठी त्यांचे वास्तव्य अनेक दिवस नगर येथे होते. याचवेळी त्यांनी आपल्या वाङ्मय निर्मितीस प्रारंभ केला.

कृष्णराव भालेकरांच्या भाषणांची व लेखांची टाचणे तयार करणे, नकल करणे इ. कामातून मुकुंदरावांचा लेखनाचा पिंड पूर्वीपासूनच घडत होता. आपणही स्वतंत्रपणे लेखन करावे अशी ऊर्मी त्यांच्या मनात निर्माण होऊ लागली. भालेकरांनी सुरु केलेल्या दीनबंधू या पत्रातून 'अत्यंत विलाप' या टोपण नावाने मुकुंदरावांनी काव्यलेखनास प्रारंभ केला.^८ भालेकरांना कष्टकरी शेतकरी व कामगार यांच्याविषयी जिव्हाळा होता व त्यांच्या अज्ञान, दारिद्र्य व शोषणाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविला. पित्याची परंपरा मुकुंदरावांनी पुढे चालविली. उपेक्षितांचे दुःख व वेदना त्यांनी आपल्या काव्यातून व्यक्त केल्या. काव्याप्रमाणेच 'सध्याच्या देशभक्ताच्या देशभक्तीचा शेतकऱ्यांच्या स्थितीशी संबंध' या शीर्षकाचे दोन लेख ३० मार्च आणि ३ एप्रिल १९०९ च्या दीनबंधू या पत्रात त्यांनी प्रसिद्ध केले. उपेक्षित व निराश्रित लोकांच्या व्यथा, वेदना पाहून आपले मन व्याकूळ होते म्हणूनच त्यांच्याविषयी लेखन करण्यासाठी त्यांचे मन ओढ घेत असल्याबद्दल त्यांनी भालेकरांना एका पत्रातून कळविले आहे.^९

अहमदनगर येथे असताना मुकुंदराव पाटील हे मराठीतील सुप्रसिद्ध कवी रेव्हरंड टिळक यांची नेहमी भेट घेत. त्यांच्याशी तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक परिस्थितीवर चर्चा करीत असत. रे. टिळकांच्या घरी बालकवी ठोंबरे यांचीही भेट होत असे. मुकुंदराव पाटील रे. टिळकांकडून अनेक ग्रंथ वाचण्यासाठी घेऊन जात असत. 'मासिक मनोरंजन' ने प्रसिद्ध केलेली पुस्तके त्यांना रे. टिळकांकडून मिळाली होती. 'ही पुस्तके वाचून आपणही असे लेखन करू शकू', असा आत्मविश्वास त्यांच्या ठिकाणी निर्माण झाल्याबद्दल भालेकरांना लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी नमूद केले आहे. त्यावेळी 'मासिक मनोरंजने' ने ग्रंथ प्रसारक मंडळीने बोधपर कादंबरी, नाटक इत्यादी लेखनासाठी ५० ते २०० रुपयांची बक्षिसे जाहीर केली होती. त्यापासून स्फूर्ती घेऊन मुकुंदरावांनी 'गर्वाचा दुष्परिणाम' या नावाची कादंबरी

पाठविली होती. 'मासिक मनोरंजन' ने ठेवलेल्या स्पर्धेतून त्यांनी वाङ्मयनिर्मितीस प्रारंभ केला असला तरी, 'केवळ पारितोषिक मिळविण्याचा हेतू नव्हता, तर या निमित्ताने अधिक लिहिण्याचे सामर्थ्य लाभले.' या हेतूने हे लेखन झाल्याबद्दलचा निर्वाळा त्यांनी भालेकरांना लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त केला आहे.^{१०}

भालेकरांच्या बहुजनसमाज जागृतीच्या कार्याची धुरा आपण उचलावी, त्यांच्याप्रमाणे एखादे विचारपत्र काढून समाजप्रबोधनाचे कार्य पुढे चालू ठेवावे हे ध्येय मुकुंदरावांनी मनोमनी निश्चित केले होते. शिक्षण कमी असल्यामुळे आपल्याला काही मर्यादा पडतील याची जाणीव त्यांना झाली होती. संपादक हा व्यासंगी, बहुश्रुत, बहुभाषिक असला पाहिजे याची जाणीव त्यांना होती. म्हणूनच त्यांनी इंग्रजी, संस्कृत या भाषांचा अभ्यास घरीच सुरू केला. काही काळातच ते इंग्रजी चांगल्या प्रकारे लिहू लागले. वाचू लागले. वेद, स्मृती, पुराणे, ज्ञानेश्वरी, एकनाथ भागवत, तुकारामाची गाथा इ. ग्रंथांचे वाचन व मनन त्यांनी केले. असे त्यांच्याजवळचे निकटवर्ती स्नेही गो.गो. बरबडे यांनी नमूद केले आहे.^{११} मुकुंदराव पाटील यांना अंतःकरणातील ऊर्मी स्वस्थ बसू देत नव्हती. भालेकरांना लिहिलेल्या एका पत्रातून आपल्या भावना व्यक्त करताना ते म्हणतात, "दररोज काहीतरी नवीन लिहिल्याशिवाय व वाचल्याशिवाय मला मुळीच चैन पडत नाही."^{१२} भालेकर त्यांना वेळोवेळी लेखनासंबंधी मार्गदर्शन करीत असत. त्यांच्या प्रेरणेतून मुकुंदराव पाटील यांचा वाङ्मय निर्मितीचा प्रवास सुरू झाला.

अहमदनगर येथे त्यांचे वास्तव्य असताना ते प्रार्थना समाजामध्ये जात असत. त्या ठिकाणी होणाऱ्या कार्यक्रमात सहभागी होत असत. १९०८ साली प्रार्थना समाजामध्ये त्यांची भेट महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्याशी झाली असल्याचा उल्लेख त्यांनी दीनमित्राच्या १२ जानेवारी १९४४ च्या अंकातून केला आहे.

कृष्णराव भालेकरांनी बहुजन समाज जागृतीसाठी दीनबंधू, शेतकऱ्यांचा कैवरी, अंबालहरी, राघवभूषण, दीनमित्र ही वृत्तपत्रे सुरू करून सत्यशोधक समाजाचा विचार घरोघरी पोहचवला. इ.स. १८८८ साली गणपतराव पाटील यांच्या संपादनाने चालू झालेले दीनमित्र १८९३ मध्ये त्यांच्या निधनामुळे बंद पडले. तसेच ९ फेब्रुवारी, १८९७ मध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या निधनानंतर दीनबंधु बंद पडले. लोखंडे यांच्या मृत्युनंतर लक्ष्मण महादेव वाघमारे यांच्या संपादनाखाली इ.स. १९०० पर्यंत दीनबंधु प्रकाशित झाला व १९०१ ते १९०३ पर्यंत भास्करराव जाधव यांनी 'मराठा दीनबंधु' या

नावाने वृत्तपत्र चालविले व १९०५ पासून मुंबईहून दीनबंधु पुन्हा वासुदेवराव बिर्जे यांनी पुनरुज्जीवन केले व त्यांच्या मृत्युनंतर तानुबाई बिर्जे यांनी लक्ष्मणराव ठोसर व बापूराव आवटे यांच्या मदतीने १९१३ पर्यंत चालविले व तानुबाईच्या मृत्युनंतर दीनबंधू बंद झाले.^{१३} शेतकऱ्यांचा कैवारी, अंबालहरी, ही वृत्तपत्रे आर्थिक अडचणीमुळे फार काळ तग धरू शकले नाहीत. तेव्हा बहुजन समाज जागृतीसाठी पुन्हा एखादे पत्र सुरु करावे अशी भालेकरांची मनापासून तळमळ होती. त्यावेळी अहमदनगर जिल्ह्यात सत्यशोधक समाजाचे कार्य जोमाने सुरु झाले होते. सोमठाणे, ता. पाथर्डी, जिल्हा अ.नगर येथील हरिभाऊ कान्होजी शिंदोरे आणि यादवराव मल्हारराव शिंदोरे हे बंधू भालेकरांच्या मदतीसाठी पुढे आले. त्यांनी नवीन छापरखाना खरेदी करून दिला. त्यामुळे भालेकरांचा उत्साह द्विगुणित झाला. यावेळी भालेकर वार्धक्यामुळे आजारी होते. यंत्र सामग्रीची खोकी फोडण्यापूर्वीच ७ मे, १९१० रोजी तरवडी येथे त्यांचे निधन झाले. ‘बाळ, मी आता महामार्गाने जाणार आहे आता माझी एकच इच्छा आहे ती की, तू निदान १२ वर्ष तरी ‘दीनमित्र’ पत्र चालविले पहिजे. लेखणी धरण्यास असमर्थ प्रसंग येईपर्यंत तू पत्र बंद न करता चालवावे हे वचन तू पाळशील अशी मजपुढे आत्ताच प्रतिज्ञा कर’^{१४} मुकुंदराव पाटील यांनी भालेकरांना दिलेल्या वचनानुसार २३ नोव्हेंबर, १९१० रोजी सोमठाणे येथे दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन केले. भालेकरांच्या अंतिम इच्छेनुसार केवळ एकच तप नव्हे तर, पाच तप लेखणी धरण्यास हात असमर्थ होईपर्यंत दीनमित्र आजन्म व अखंडपणे प्रकाशित केला. त्यावेळी मुकुंदराव केवळ २५ वर्षांचे होते. दीनमित्राची सुरुवात ही मुकुंदरावांच्या सामाजिक जीवनातील पहिले यश होय. येथून त्यांच्या जीवनातील नव्या पर्वाला सुरुवात झाली.^{१५}

मुकुंदरावांनी अनेक ग्रंथनिर्मिती केली.

- हिंदु आणि ब्राह्मण इ.स. १९१०
- होळीची पोळी इ.स. १९१०
- कुलकर्णी लीलामृत इ.स. १९१३
- तोबा तोबा इ.स. १९२४
- विठाबाची शिकवण इ.स. १९२६

- शेटजी प्रताप इ.स. १९२७
- ढड्डाशास्त्री परान्ने इ.स. १९२७

२.३ पत्नीचे निधन – द्वितीय विवाह :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाईचे निधन जुलै १९१८ मध्ये प्लेग आजाराने झाले. त्यानंतर त्यांचा द्वितीय विवाह ९ मे १९२० रोजी औरंगाबाद जिल्ह्यातील घोगरगावचे श्री. बंडेराव पाटील यांच्या कन्या राधाबाईशी झाला. त्यावेळी छत्रपती शाहू महाराजांनी श्री. पाटणकर व श्री. उबाळे या आपल्या प्रतिनिधींना पाठवून 'दीनमित्र' पत्रासाठी ५०० रुपयांची मदत केली आणि भरजरी वस्त्रे भेट देऊन मुकुंदरावांचा गौरव केला.^{१६}

२.४ कऱ्हाड – सत्यशोधक समाज परिषद अध्यक्षस्थान :-

३१ डिसेंबर, १९१९ ते १ जानेवारी १९२० या काळात कऱ्हाड येथे सत्यशोधक समाजाची नववी परिषद झाली. या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी मुकुंदराव पाटील होते. त्यांनी आपल्या भाषणातून धर्माच्या नावाखाली निर्माण झालेली घाण नष्ट करावी. प्रत्येकाने आपल्या धर्मातील खरेखोटेपणा डोळसपणे पाहावा. देव आणि धर्म यांच्यात दलाली मिळविण्याच्या उद्देश्याने अज्ञानाची भिंत उभी करणाऱ्या धर्मगुरूंवर बहिष्कार टाकावा, मानसिक, गुलामगिरीचे घट्ट बसलेले 'जू' झुगारून देण्यासाठी प्रत्येकाने शिक्षण घेतले पाहिजे, असे विचार व्यक्त केले.

ही परिषद भरविण्यास विरोध करणाऱ्या ब्राह्मणांचे नेतृत्व कऱ्हाडच्या अळतेकरांनी केले होते. कऱ्हाडच्या ब्राह्मण मामलेदाराने १४४ कलम जारी करत सभेला मनाई केली होती. परंतु अखेर जिल्हाधिकाऱ्यांकडून परवानगी मिळवून सभा पार पाडली. दीनमित्राने परिषदेचे वृत्त देताना म्हटले की, "सर्व गोष्टी सुरळीत होण्यास शाहू छत्रपती यांनी तंबू, खुर्च्या, जाजमे इत्यादी सामानाची मदत केली ती कारणीभूत झाली".^{१७}

२.५ क्षत्रिय माळी परिषद – अध्यक्षस्थान :-

नागपूर जिल्ह्यातील 'मेहरपाडा' येथे ८ जानेवारी १९२२ रोजी माळी परिषद भरली होती. त्या परिषदेचे अध्यक्ष मुकुंदराव पाटील हे होते. तसेच माळी परिषदेची १२ वी बैठक अकोट येथे दि. २८ व

२९ डिसेंबर १९२२ रोजी झाली होती. या परिषदेचे ही अध्यक्ष मुकुंदराव पाटील होते. आपल्या भाषणातून त्यांनी 'ब्राह्मणेतर पक्ष' हा सर्व जातींचा बनलेला असून 'सत्यशोधक समाजा' तून त्याची निर्मिती राजकीय प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी झाली असल्याचे स्पष्ट केले. परंतु अलीकडे त्या पक्षात मराठी समाजाच्या काही पुढाऱ्यांनी आपली जात म्हणजेच 'ब्राह्मणेतर पक्ष' अशी समजूत करून घेतल्यामुळे अनेक मतभेद निर्माण झाले आहेत.^{१८} अशी खंत मुकुंदरावांनी व्यक्त केली. 'प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या जातीचे हित पाहण्याचे स्वातंत्र्य असले तरी, आपल्या जातीतील दोष परखडपणे जो सांगतो तोच खरा सत्यशोधक होय', अशी त्यांची भूमिका होती. मुकुंदरावांचे हे विचार पुरोगामी व सहिष्णु आहेत.

२.६ 'रावसाहेब' किताब :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या बहुजन समाज प्रबोधन कार्याचे महत्त्व सरकारच्या लक्षात आले. सरकारने २२ जुलै १९२४ रोजी त्यांना 'रावसाहेब' हा किताब देऊन त्यांचा गौरव केला.^{१९} त्यांच्या एकनिष्ठ समाजसेवेचाच हा गौरव होता. याखेरीज मुकुंदरावांना तरवडीजवळ २०० एकर जमीन सवलतीच्या अत्यल्प दरात ब्रिटिश सरकारने देण्याचा प्रस्ताव मांडला असतानाही मुकुंदरावांनी त्याला नकार दिला.^{२०}

२.७.. महार- भिल्ल-मातंग सभा :-

१५ मार्च १९२५ रोजी मढी (ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर) येथे जिल्हा सोमवंशीय महार परिषद भरली होती. या परिषदेचे अध्यक्ष मुकुंदराव पाटील हे होते. त्यांनी आपल्या भाषणातून अस्पृश्यांनी मृत जनावरांचे मांस खाणे, भिक्षा मागण्याचे सोडून, छोटे-छोटे व्यापार करावेत, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यावरच त्यांना खऱ्या अर्थाने सामाजिक दर्जा प्राप्त होईल, असा सल्ला दिला. तसेच लाचारी सोडून आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्याशिवाय अस्पृश्यता जाणार नाही असे त्यांचे मत होते.^{२१} म्हणूनच मंदिर प्रवेशासारख्या तत्कालिक प्रश्नांना त्यांनी फारसे महत्त्व दिले नाही.

महार परिषदेप्रमाणेच अहमदनगर जिल्हा ब्राह्मणेतर संघाच्या वतीने १ नोव्हेंबर १९२५ रोजी तरवडी येथे त्यांनी मातंग परिषद आयोजित केली होती. या परिषदेत अस्पृश्यतेचे मूळ अज्ञानात असून शिक्षण प्रसार झाल्याशिवाय आणि परंपरागत उद्योगधंदे सोडल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, असे विचार त्यांनी व्यक्त केले.

उपेक्षित घटकांच्या परिषदांना मुकुंदराव आवर्जून उपस्थित राहत. महार परिषदेप्रमाणेच १७ जानेवारी १९२६ रोजी नेवासे येथे ब्राह्मणेतर संघाच्या वतीने भिल्ल समाजाची परिषद झाली. या परिषदेचे अध्यक्ष मुकुंदराव होते. या परिषदेस २०० भिल्ल उपस्थित होते.

त्यांनी आपल्या भाषणातून शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय अज्ञान दूर होणार नाही व त्याशिवाय मागासलेल्या समाजाचे प्रश्न सुटणार नाहीत, असे विचार व्यक्त केले. म्हणूनच अशाप्रकारच्या परिषदा घेऊन जागृती करण्याचा प्रयत्न मुकुंदराव पाटील नेहमी करीत असत.

२.८.. सत्यशोधक समाज परिषद मुंबई :-

सत्यशोधक समाजाची चौदावी परिषद ९ मार्च १९३० रोजी मुंबई येथे झाली. मुकुंदराव पाटील हे अध्यक्ष होते. त्यांनी आपल्या भाषणातून सत्यशोधक समाजाची निर्मिती ही धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून बहुजन समाजाची सुटका करण्यासाठी झाल्याचे सांगून राजकारणाशी तिचा संबंध नसल्याचे स्पष्ट केले. परंतु सत्यशोधक समाजातील अनुयायांनी आपले प्रश्न राजकीय मार्गाने सोडवून घेण्यासाठी 'ब्राह्मणेतर पक्षा' ची स्थापना केल्याचे नमूद केले.

२.९.. मुंबई साहित्य सम्मेलन - अध्यक्षपदाची निवडणूक :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या 'कुलकर्णी लीलामृत' 'शेटजी प्रताप' या काव्यामुळे 'ढब्रुशास्त्री परान्ने' या कादंबरीमुळे आणि 'हिंदु व ब्राह्मण' या वैचारिक ग्रंथामुळे त्यांचे नाव मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात प्रसिद्ध झाले होते. एक तत्त्वनिष्ठ कार्यकर्ता व निर्भीड पत्रकार म्हणून त्यांना मान्यता मिळाली होती. तेव्हा त्यांची निवड साहित्य सम्मेलनाच्या अध्यक्षपदी करून त्यांच्या कार्याचा गौरव करावा अशी हितचिंतकांनी इच्छा व्यक्त केली. दादर येथे ९ नोव्हेंबर १९३५ साली झालेल्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी त्यांचे नाव स्वागताध्यक्ष भास्करराव जाधव यांनी सुचविले होते. परंतु ते ही निवडणूक जिंकू शकले नाहीत.^{२२}

२.१०..सत्यशोधक समाज तत्त्वप्रणाली बदलाबाबत :-

सत्यशोधक समाजाची स्थापना महात्मा फुले व त्यांच्या सहकार्यांनी १८७३ साली करून समाजाची तत्त्वे जाहीर केली होती. बदलत्या परिस्थितीनुरूप या तत्त्वप्रणालीत व कार्यक्रमात बदल करणे ही काळाची गरज आहे. हे अचूकपणे हेरून मुकुंदराव पाटील व 'राष्ट्रवीर' चे संपादक श्री. श्यामराव देसाई

यांनी पुढाकार घेऊन आपल्या पत्रातून 'सत्यशोधक समाज मतात बदल झाला पाहिजे का?' या आवाहनातून दहा प्रश्नांची मालिका प्रसिद्ध केली. या उपक्रमाला ६० व्यक्तींनी सक्रिय सहकार्य करून या बदलाबाबत सूचना केल्या. त्यावेळी ४ व ५ मे १९४० रोजी मुंबई येथे सत्यशोधक समाजाची परिषद होती. या परिषदेच्या वेळी बॉम्बे एज्युकेशन लीगच्या शाळेत मुकुंदराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेने तत्त्वप्रणालीच्या बदलाबाबत चर्चा होऊन पुढील तत्वांचा समावेश करण्यात आला.

१) सर्व मनुष्यमात्रात समता आणि बंधुभाव आहे. त्यामुळे बाह्यण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे वर्ण व सर्व जातिभेद या समाजास मान्य नाहीत.

२) ईश्वर मनुष्य रूपाने अवतार घेत नाही. त्याची मूर्तीही साकारता येत नाही. यासाठी आजची मूर्तिपूजा या समाजास मान्य नाही.^{२३}

सत्यशोधक समाजाला आलेले साचलेपण घालविण्यासाठी व काळानुरूप त्यात बदल करून चैतन्य निर्माण करण्यासाठी मुकुंदराव पाटील नेहमीच प्रयत्नशील असत.

२.११.. 'रावसाहेब' पदवीचा त्याग :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या सामाजिक कार्याची माहिती जाणून १९२४ मध्ये सरकारने त्यांना 'रावसाहेब' ही पदवी देऊन गौरव केला होता. परंतु ३० जानेवारी १९४८ रोजी महात्मागांधींच्या हत्येमुळे शोकविह्वल होऊन शिष्टसमंत मतभेदाचा मार्ग सोडून, मतभेद म्हणजे शत्रुत्व या हीन बुद्धिच्या निषेधार्थ त्यांनी आपल्या 'रावसाहेब' या पदवीचा त्याग केला. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाशी ते सहमत नसले तरी एका तत्त्वनिष्ठ व्यक्तीचा खून हिंसक मार्गाने झाला म्हणून त्यांच्या मनाला खंत वाटली.^{२४}

२.१२. अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज : कोल्हापूर अधिवेशन :-

कोल्हापूर येथे २७ मे १९५० रोजी अखिल भारतीय सत्यशोधक समाजाचे १६ वे अधिवेशन मुकुंदराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या अधिवेशनाचे उद्घाटन तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या हस्ते झाले. तर स्वागताध्यक्ष 'प्रजा' पत्राचे संपादक 'रामचंद्र बाबाजी जाधव' होते. या अधिवेशनात माधवराव बागल यांनी "धर्मगुरू हे ऐतखाऊ आहेत, त्यांचा समाजाला काही एक उपयोग नाही, तेव्हा क्षात्र जगद्गुरूसह सर्व धर्मगुरूंना पेन्शनीत काढून धर्मपीठाच्या उत्पन्नाचा विनियोग शैक्षणिक कार्याकडे करावा", असा ठराव मांडला व तो एकमताने पास झाला.^{२५}

आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून मुकुंदराव पाटील यांनी अस्पृश्यता निवारण, जातीयता प्रतिकार, शिक्षण प्रसार, बालविवाह बंदी इत्यादी सत्यशोधक समाजाच्या तत्वांना सरकारने कायद्याचे स्वरूप दिले, याबद्दल सरकारचे अभिनंदन केले. हा सत्यशोधक समाजाचाच विजय आहे. आता सरकारने अंधश्रद्धा वाढविण्याच्या यात्रा, मेळे इत्यादींना आळा घालावा, मूर्तिपूजेविरुद्ध प्रचार करावा. धार्मिक पंथ-मतभेद निवारक मंडळे स्थापन करावीत. धर्मवेडाने बुद्धि-भडकावून देणाऱ्या धर्माचार्यांवर निर्बंध घालावे. देव-देवतापुढे, पशु-पक्षी बळी देण्याच्या पद्धतीवर बंदी घालावी व भीक मागण्यावर कायदे पास करून निर्बंध घालावे अशा सूचना सरकारला केल्या. त्यांच्या या विचारातून निधर्मी, सहिष्णु व एकात्मिक समाजरचनेची दृष्टि दिसून येते.

२.१३..मराठी पत्रकार परिषद – सत्कार :-

१९५१ साली अहमदनगर येथे महाराष्ट्रातील मराठी पत्रकार परिषदेचे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात मुकुंदराव पाटील यांच्या कार्याचा गौरव करण्यात येऊन एक जेष्ठ व निर्भीड पत्रकार म्हणून त्यांचा सत्कार करण्यात आला.^{२६}

२.१४..मुकुंदराव पाटील – आचार्य अत्रे भेट :-

आचार्य अत्रे यांनी महात्मा फुले यांच्या जीवनावर मराठी चित्रपट काढण्याचे ठरविले. त्यासाठी महात्मा फुले आणि सत्यशोधक समाजातील इतर कार्यकर्त्यांच्या कार्याचा शोध घेण्यासाठी व अस्सल साधनांचा अभ्यास करण्यासाठी ते महाराष्ट्रभर फिरले. मुकुंदराव पाटील यांचे जनक वडील कृष्णराव भालेकर हे महात्मा फुल्यांचे ज्येष्ठ सहकारी होते. तेव्हा त्या काळातील अस्सल कागदपत्रे मुकुंदराव पाटील यांच्याकडे होती. आचार्य अत्रे यांनी ६ जानेवारी १९५४ रोजी मुकुंदराव पाटील यांच्या गावी जाऊन त्यांची भेट घेतली. त्यांच्या बरोबर श्री. शंकरराव मोरे हेही होते. मुकुंदरावांनी त्यांना महात्मा फुले यांचे साहित्य, 'दीनबंधू' 'शेतकऱ्याचा कैवारी' 'अंबालहरी', 'दीनमित्र' या वृत्तपत्राचे अंक व काही दुर्मिळ अंक देऊन चित्रपटाबाबत चर्चा केली. त्यांच्या सहकार्यांविषयी आचार्य अत्रे यांनी म्हटले की, "माझ्या चित्रपटाच्या दृष्टिने मला उपयोगी पडणारे जास्तीत जास्त साहित्य मुकुंदरावांकडून मिळाले, हे मला कृतज्ञतेने कबूल करावयास हवे. जोतिरावांच्या तत्त्वज्ञानावर अधिकाराने निरूपण करण्याचे सामर्थ्य उभ्या महाराष्ट्रात आज फक्त पाटील यांच्याजवळ आहे.^{२७}" मुकुंदरावांचे व्यासंगी व्यक्तिमत्त्व यातून जाणवते.

आचार्य अत्रे यांनी २६ जानेवारी, १९५४ रोजी 'महात्मा फुले' या चित्रपटाचा मुहूर्त मुंबई येथे फेमस स्टुडिओत केला. त्यावेळी मुकुंदराव पाटील उपस्थित होते परंतु या चित्रपटात आचार्य अत्रे यांनी शेतकऱ्यांच्या पुतळ्याचे श्रेय महात्मा फुल्यांना दिले होते. ते सर्वस्वी निराधार असल्याचा आक्षेप मुकुंदरावांनी घेऊन कृष्णराव भालेकरांनी १८९५ साली राष्ट्रीय सभेच्या मंडपापुढे २२ फूट उंचीचा शेतकऱ्याचा पुतळा उभारला होता, याची जाणीव करून दिली. त्याचवेळी 'विविधवृत्त' या वृत्तपत्राने आपल्या २ जानेवारी १९५५ च्या अंकातून हाच आक्षेप घेतला आहे.

तसेच आचार्य अत्रे यांनी 'महात्मा फुले' चित्रपटात १८८९ साली 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' यांनी पुण्याला भेट दिली होती. त्यावेळी 'दीनबंधू', 'फ्री स्कूल' मधील विद्यार्थ्यांनी त्यांचे स्वागत केले, त्याचे श्रेय महात्मा फुल्यांना दिले आहे. हा प्रसंग निराधार असून प्रिन्स ऑफ वेल्सचे स्वागत कृष्णराव भालेकरांनी केले असल्याचे मुकुंदरावांनी निदर्शनास आणून दिले. आपल्या माहितीच्या सत्यतेसाठी १२ नोव्हेंबर १८८९ च्या 'अंबालहरी' या अंकातील बातमीचा पुरावा दिला. तसेच हा प्रसंग यवतचे ना.मा. नवले यांनी प्रत्यक्ष पाहिला असल्याचा दुजोरा दिला.^{२८} आचार्य अत्रे यांच्या 'महात्मा फुले' चित्रपटातील उपरोक्त घटनांचे श्रेय कृष्णराव भालेकरांचे असून त्यांची नोंद महात्मा फुल्यांच्या नावावर झाल्यामुळे भालेकरांवर जो अन्याय झाला, त्याचे पुरावे मुकुंदरावांनी देऊन सत्य प्रकाशात आणण्याचा प्रयत्न केला.

२.१५..लोकलबोर्डाच्या अध्यक्षपदास नकार :-

अहमदनगर जिल्ह्याच्या लोकलबोर्डाचे अध्यक्षपद मुकुंदराव पाटील यांनी स्वीकारावे यासाठी १९५२ मध्ये भास्करराव जाधव व डॉ. पी.सी. पाटील यांनी आग्रह धरला आणि त्यांच्या नावाची सूचना केली.^{२९} परंतु मुकुंदरावांनी हे अध्यक्षपद नाकारले व सरदार थोरात यांच्या नावाची शिफारस केली. राजकारणाच्या क्षेत्रात आपण पडलो तर सामाजिक कार्याकडे दुर्लक्ष होईल या कारणामुळे त्यांनी आपल्या जीवनात आलेली संधी नाकारली. एकनिष्ठ सेवकाला सत्तेचा मोह भुरळ घालू शकत नाही याची प्रचिती आणून दिली.

२.१६..सत्यशोधक समाजाचे कार्य :-

आपल्या कार्याला मूर्त स्वरूप प्राप्त करून द्यावे म्हणून जोतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी स्थापना केली. ब्राह्मण, भट, जोशी, उपाध्ये इत्यादी लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र

लोकांना मुक्त करण्याकरिता सदुपदेश व विद्याद्वारे त्यास त्यांचे वास्तविक अधिकार समजून देण्याकरिता, म्हणजे धर्म व व्यवहारासंबंधी ब्राह्मणांचे बनावट कार्यसाधक ग्रंथापासून त्यास मुक्त करण्याकरिता हा सत्यशोधक समाज स्थापन केला. असे सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेच्या वेळी लिहिले आहे. 'सत्यमेव जयते' हे संस्थेचे ब्रीद वाक्य होते. 'सर्वसाक्ष जगत्पती त्याला नकोच मध्यस्ती' म्हणून सत्यशोधक समाजातर्फे ब्राह्मणाशिवाय लग्न लावली जात. सत्यशोधक समाजातर्फे दिवसा ज्यांना शाळेत जाणे शक्य नाही, त्यांच्यासाठी रात्रशाळा चालविल्या जात. आपत्ग्रस्तांना आर्थिक मदत दिली जाई. निबंध स्पर्धा व वक्तृत्व स्पर्धा घेतल्या जात. या समाजात राजकीय विषयावर बोलणे वर्ज्य होते. सत्यशोधक समाजाचे चिटणीस हिशेब ठेवत. अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, चिटणीस, खजिनदार, व्यवस्थापक मंडळ, सभासद अशी समाजाची रचना होती. निर्मिकावर विश्वास, सत्याचा शोध आणि नीतिमूल्यांची जोपासना ही तत्त्वत्रयी जोतिरावांच्या धर्म विचारात होती.

कृष्णराव भालेकर, स्वामी रामय्या आयावारू, नाराण मेघाजी लोखंडे, डॉ. विश्राम रामजी घोले, धोंडिराम कुंभार, ज्ञान गिरीबुवा, गणपतराव सखाराम पाटील, धोंडाजी डुबरे, चिमणाजी पाटील, पानसरे, बाळाजी कुसाजी पाटील इ. कार्यकर्त्यांची पहिली पिढी. पहिल्या वर्षी एकूण २३२ सभासद होते.^{३०} म.फुलेंच्या कार्यास बडोदा नरेश सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी प्रोत्साहन दिले. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात समाजाच्या कार्यास फार मोठी चालना दिली.

सत्यशोधक समाजाची चळवळ ही मानवी अधिकारांची चळवळ होती. सामाजिक न्यायाची व मानवी समतेची चळवळ होती. जन्माधिष्ठित जातिभेद सत्यशोधकांना मान्य नव्हता. ईश्वर व भक्त यांच्यामध्ये कोणी दलाल असता कामा नये. हा विचार उराशी बाळगून त्यांनी पुरोहितशाही विरुद्ध लढा पुकारला.

बहुजन समाजाच्या हाडीमांसी घट्ट बसलेला वर्ण वर्चस्ववाद आणि तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक मानसिकतेत बदल घडवून आणला. निवडून काढल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने समाजवादी समताधिष्ठित लोकशाही समाजाची स्वातंत्र्यवादाची सुरुवात होणार नाही हे म. फुलेंचे विचार व सत्यशोधक समाज म्हणजे बहुजनाच्या मुक्तीचा जाहिरनामाच होय. चार्वाक, गौतम बुद्ध, कबीर यांच्या प्रखर वाणीतून प्रेरणा घेऊन स्थापन झालेला सत्यशोधक समाज आज सर्व पुरोगामी समतावादी चळवळींचा आद्यस्रोत

ठरला आहे. सामाजिक जीवनातील जातिभेदाची भावना नष्ट व्हावी. एवढेच नव्हे तर जाती व्यवस्थाच मोडीत निघावी हे सत्यशोधक चळवळीचे मूलतत्त्व आहे. मानव हीच एक शाश्वत जात आहे. जातिभेदाच्या चिकट भिंती पाडल्या तरच एकसंघ समाज निर्माण होईल, यांची जाणीव म. फुलेंना होती.

ओतूर येथील बालाजी डुंबरे पाटील यांनी आपल्या दोन मुलांची लग्ने त्यांनी सत्यशोधक समाज पद्धतीने केली. तेव्हा येथील ब्राह्मण यांनी नुकसानीचा दावा जुन्नर कोर्टात केला. मु.अ. नंबर ८३१/१८४४ साली केला व कोर्टाने १९ मार्च १८८६ साली निकाल दिला. म. फुले व पाटील यांनी पुणे कोर्टात अपील केले. नोव्हेंबर १८८७ ला पुणे कोर्टाने असा निकाल दिला की, ब्राह्मण लोकांनी लग्न न लावल्यामुळे दक्षिणा मागण्याचा हक्क त्यांना नाही.^{३१} कोणताही धर्म ईश्वर प्रणीत नाही. धर्मग्रंथ हे देवनिर्मित नाही. चातुर्वर्ण्य व जातिभेद देव निर्मित नाहीत. हे सांगून म. फुले यांनी धर्ममार्तंडाना पहिला दणका दिला. भारतीय समाज जीवनाला समतेची दीक्षा देण्यास व पुरोगामी महाराष्ट्राची जडण-घडण करण्यास सत्यशोधक चळवळीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

सत्यशोधक अधिवेशनांची सुरुवात दिनांक १७ एप्रिल १९११ रोजी भवानी पेठ, पुणे येथे झाली. गावोगावी शाखा स्थापन झाल्या. एकूण ३७ अधिवेशने झाली. ३७ वे अधिवेशन जालना, जि. औरंगाबाद येथे दिनांक ९ व १० जानेवारी २०१५ रोजी झाले.

जातिबांच्या निधनानंतर सावित्रीबाई फुले यांनी सत्यशोधक चळवळ नेटाने पुढे चालविली. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी केशवराव जेधे, जवळकर, भास्करराव जाधव यांनी सत्यशोधक चळवळ प्रभावी बनविण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज व बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड यांनी सत्यशोधक चळवळीला राजाश्रय दिला. सत्यशोधक चळवळीतून पुढे ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर असे दोन पक्ष महाराष्ट्राच्या राजकारणात निर्माण झाले. राजकारणातील ब्राह्मणेतर चळवळ पुढे बहुजन समाज आधारस्तंभ मानणाऱ्या गांधींच्या देशव्यापी चळवळीत सामावून गेली. महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाला कल्याणाची नवी दिशा देणाऱ्या सत्यशोधक चळवळीने सामाजिक परिवर्तनाबरोबर शैक्षणिक विकासाला महत्त्व दिले. त्यातूनच कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी शिंदे, वि.द. घाटे, गुरूवर्य जगताप, मामासाहेब, जगदाळे, राव बहादूर दुबे, केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, काकासाहेब वाघ, भाऊसाहेब हिरे, डॉ. पा.रा. घोगरे, कर्मवीर शंकरराव बेडसे असे शिक्षण महर्षी उदयास आले.

एकंदरीत सत्यशोधक साहित्याच्या मुळाशी विधायक स्वरूपाचा ध्येयाचा विचार होता. मूलभूत मानवी हक्कांचा विचार होता. समाजातील जनतेचे शोषण बंद करून शोषणरहित समाजरचनेचा विचार होता. सत्यशोधक साहित्याने ज्ञानाची, विद्येची महती समाजमनावर बिंबविली. स्त्री-शूद्रातिशूद्र म्हणजे सर्व उपेक्षित समाज हा या देशाचा भाग्यविधाता आहे. शेतकरी हाच या देशाचा पोशिंदा आहे. ह्या ठोस भूमिकेतून सत्यशोधक समाज शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध आंदोलने उभारली गेली. शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला जबाबदार असणाऱ्यांवर कोरडे ओढले गेले.

२.१७..आजार :-

मुकुंदराव पाटील यांनी 'दीनमित्रा' च्या माध्यमातून जीवनाच्या अंतापर्यंत बहुजन समाज प्रबोधनाचे कार्य एकनिष्ठपणे व निःस्वार्थी हेतूने केले. पत्रकारितेच्या सर्वच क्षेत्रात एकाकी झुंज दिली. लेखक, मुद्रक, प्रकाशक, संपादक, कम्पोझर, प्रुफरिडर, प्रिंटर व कारकून या सर्व भूमिका एकट्यानेच पार पाडून एका विशिष्ट ध्येयवादाने प्रेरित होऊन 'दीनमित्र' अखंडपणे चालविला. कोणाच्या आश्रयाची व मदतीची अपेक्षा धरली नाही. एखाद्या कर्मयोग्याप्रमाणे ध्येयवेडे होऊन ते कार्य करीत होते. याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला. १९१८ साली फिशुलाच्या आजाराने त्यांना घेरले. तेरा वर्षे या आजाराने ते जर्जर झाले होते. दोन वेळा शस्त्रक्रिया केली होती. प्रकृती बरी होताच पुन्हा जोमाने आपल्या कार्यात ते मग्न झाले. परंतु १९५१ साली आजाराने पुन्हा एकदा डोके वर काढले. रक्तदाब व मधुमेहाचा विकार त्यांना जडला. डॉक्टरांनी बौद्धिक श्रम करण्यास मनाई केली व तीन महिन्यांची विश्रांती घेण्याचा सल्ला दिला. परंतु तीन महिने पत्र बंद ठेवणे या ध्येयवादी पत्रकाराच्या मनाला पटले नाही. दीनमित्र चालू ठेवणे आणि निवडक लेखांचे भाग छापणे ही औषधे प्रकृतीस खात्रीने मानवतील, असे उत्तर त्यांनी दिले.^{३२} आणि प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करून दीनमित्र सुरू ठेवला. त्याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला. आजार बळावत गेला.

अंथरुणावर त्यांना खिळून पडावे लागले. त्यामुळे दोन महिने 'दीनमित्र' च्या प्रकाशनात खंड पडला, त्याची बोचणी मनाला असह्य होत होती. विश्रांतीमुळे प्रकृतीत थोडासा फरक जाणवताच त्यांनी पुन्हा दीनमित्राच्या प्रकाशनास प्रारंभ केला. पुन्हा नव्या जोमाने व नव्या उत्साहाने ते लेखण करू लागले. प्रकृतीचे रडगाणे चालूच होते. पण मुकुंदराव आपल्या ध्येयापासून विचलित झाले नाहीत. ८-९ वर्षे निघून

गेली. आजाराने पुन्हा उचल खाल्ली. १० डिसेंबर १९६० रोजी त्यांना अर्धांगवायूमुळे झटका आला.^{३३} उपचारासाठी नेवासा येथे चिरंजीवाकडे आबासाहेब पाटील यांच्याकडे त्यांचे वास्तव्य होते. अर्धांगवायूमुळे ते अंथरुणाला खिळून होते. हातात लेखणी धरता येणे शक्य नव्हते. अशा विकलांग स्थितीत असतानाही या ध्येयवेड्या पत्रकाराला दीनमित्रचा विसर पडला नाही. आपल्या मुलांची मदत त्यांनी घेतली. हातात लेखणी धरता येत नाही म्हणून ते गप्प बसले नाही. माधवराव पाटील व आबासाहेब पाटील या मुलांना त्यांनी हाताशी धरले. मुकुंदराव त्यांना लेख, अग्रलेख निवेदन करीत आणि त्यांची मुले लेखन करीत. बावीस किलोमीटर अंतरावर असलेल्या तरवडी गावी जाऊन दीनमित्रचा अंक प्रकाशित करीत.^{३४} बहुजन समाज जागृतीसाठी मृत्युशय्येवर पडलेल्या या ध्येयवादी पत्रकाराने जीवनाच्या अंतापर्यंत चिकाटीने अविश्रांत परिश्रम घेतले.

दुर्धर आजारामुळे “दीनमित्रांचा अंक निघू शकला नाही तर त्यांच्या मनाला असह्य वेदना होत असत.” आपल्या आवडत्या वाचकांना उद्देशून ते विनम्रपणे लिहितात, “दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय लेखन, वाचन करता येत नाही अशा परिस्थितीत सोय आणि सवड यांच्या आधाराने अंक निघत जाईल, वाचकांनी क्षमा करावी.”^{३५}

फिश्चुला, मधुमेह, रक्तदाब व अर्धांगवायूचा जर्जर आजार असतानाही त्यांनी दीनमित्र बंद ठेवला नाही. मुलांच्या मदतीने तो वाचकांच्या भेटीसाठी अखंडपणे येतच होता. मार्च १९६३ मध्ये आजार अधिकच बळावत गेला. काही अंक प्रसिद्ध होऊ शकले नाहीत. पण उत्साह मात्र कणभरही कमी झाला नाही. वाचकांची पुनः पुन्हा क्षमा याचना करून ते म्हणतात, “अर्धांगवायूने गेल्या १५ महिन्यांपासून बिछान्यावर पडून आहे. अशा परिस्थितीत काही अंक बंद पडणे साहजिकच आहे. तरी शक्य तितकी चिकाटी धरून अंक काढीत आहेत.”^{३६} मुकुंदराव पाटील हे विकलांग होऊन अंथरुणाला खिळून पडले होते. तरीसुद्धा मुलांच्या मदतीने चिकाटीने दीनमित्र निघतच होता. याचवेळी त्यांच्यावर दुःखाची कुऱ्हाड कोसळली. १७ मार्च १९६३ रोजी त्यांच्या थोरल्या सुनेचे हृदयविकाराने दुःखद निधन झाले. त्याचा त्यांच्या मनावर फार मोठा आघात झाला.

२.१८.. मृत्यू :-

अर्धागवायूने अधीच जीव बेजार झालेला असताना जून १९६६ पासून त्यांना कर्करोगाने घेरले. त्याकाळी कर्करोगावर उपचार फारसे प्रगत नव्हते. तरीही सप्टेंबर महिन्यात मुंबई येथील टाटा मेमोरिअल हॉस्पिटलमध्ये त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यात आली. मात्र त्याचा काही उपयोग झाला नाही. उलट आजार वरचेवर वाढत गेला. आधीच अर्धागवायूमुळे शरीराचे सर्व अवयव निकामी झालेले, त्यात कर्करोगाचा जोर उत्तरोत्तर वाढतच गेल्याने मुकुंदरावांना मृत्यूची चाहूल लागली.

त्यावेळी दीनमित्र नेवासा येथून निघत होते. मुकुंदरावांच्या इच्छेखातर छापरखान्याची सर्व सामग्री तरवडीहून नेवासा येथे हलविण्यात आली होती. आपले दिवस संपत आल्याची चाहूल लागताच १७ मे, १९६७ रोजी मुकुंदरावांनी आबासाहेबांना जवळ बोलावून घेतले आणि आपल्या कार्यभूमीत तरवडी येथे देह ठेवण्याची आणि आपल्या डोळ्यांसमोर दीनमित्र तरवडी येथून निघावा, अशी इच्छा व्यक्त केली. पण तातडीने छपाईची सामग्री तरवडीस हलविणे शक्य झाले नाही. अखेर दीनमित्रचा ध्यास घेऊन ४ डिसेंबर, १९६७ रोजी या निर्भीड संपादक, पत्रकार सत्यशोधकाने आपला देह ठेवला. त्यांच्या मृत्यूनंतर दीनमित्रचे प्रकाशन बंद झाले. दिनांक २२ फेब्रुवारी, १९६७ रोजीचा अंक हा शेवटचा अंक होता. २३ नोव्हेंबर, १९९० ला सुरू झालेले ग्रामीण पत्रकारितेतील एक पर्व मुकुंदराव पाटील यांच्या निधनाबरोबर समाप्त झाले.

टीपा :-

- (१) दीनमित्र, ६ नोव्हेंबर १९३५, '२५ वर्षांचा अनुभव'
- (२) अरुण शिंदे, सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील, प्रगती प्रकाशन, नागपूर, पृ. १२७
- (३) दीनमित्र, २३ नोव्हेंबर १९१०, 'दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन'
- (४) गोविंद काळे, 'दीनमित्रकार यांचे चरित्र'. दीनमित्र मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी २०१०, पृ. २१.
- (५) कित्ता पृ. २२
- (६) मुकुंदराव पाटील पत्रसंग्रह (येथून पुढे 'पत्र संग्रह') यु.खु. देशमुख यांचे भालेकरांना पत्र, दि. ६ नोव्हेंबर, १९०५ श्री. उत्तमराव पाटील (मुकुंदराव पाटील यांचे नातू) यांच्याकडील संग्रह.
- (७) पत्रसंग्रह- यु.खु. देशमुख यांचे भालेकरांना पत्र, दि. ६ नोव्हेंबर, १९०५.
- (८) पत्रसंग्रह- मुकुंदराव पाटील यांचे भालेकरांना पत्र, दि. १८ जुलै, १९०८.
- (९) पत्रसंग्रह- मुकुंदराव पाटील यांचे भालेकरांना पत्र, दि. ८ एप्रिल, १९०९.
- (१०) पत्रसंग्रह- मुकुंदराव पाटील यांचे भालेकरांना पत्र, दि. २१ ऑगस्ट १९०९.
- (११) दीनसेवा - ४ डिसें. १९६८
- (१२) पत्रसंग्रह- भालेकरांना पत्र, दि. १.१.१९०६.
- (१३) जी.ए. उगले, दीनबंधु आणि तानुबाई बिर्जे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद २००९ प्रस्तावना पृ. १५
- (१४) दीनमित्र, ६ डिसेंबर, १९११ 'लेख-२'
- (१५) दीनमित्र, ६ नोव्हेंबर, १९३५ 'नवे पर्व'
- (१६) दीनमित्र, १९ मे १९२०, 'आधण आले.'
- (१७) दीनमित्र, २१ जाने. १९२०, 'सावधान'
- (१८) दीनमित्र, २५ मार्च १९२५, 'अस्पृश्यांनी कसे वागावे'
- (१९) पत्रसंग्रह- सेक्रेटरी पोलिटिकल विभाग, मुंबई यांचे पत्र, दि. २६ जुलै १९२४.

- (२०) भाऊसाहेब खांदवे, दीनबंधु कृष्णराव भालेकर. गाज प्रकाशन, अहमदनगर, मार्च २०००,
पृ.४५
- (२१) दीनमित्र, २५ मार्च, १९२५, 'अस्पृश्यांनी कसे वागावे. '
- (२२) ज्ञानप्रकाश, १० नोव्हें. १९३५, भास्करराव जाधव यांचे भाषण पृ. ६५
- (२३) दीनमित्र, १५ मे १९४०, 'सत्यशोधक समाज प्राथमिक सभा. '
- (२४) दीनमित्र, १८ फेब्रुवारी १९४८, 'पुढचा विचार. '
- (२५) लोकसेवक (कोल्हापूर), २९ मे १९५०
- (२६) दै. सार्वमत, २५ जाने. १९७६
- (२७) दीनमित्र, २७ जुलै, १९५५ 'उचित बाणेदारपणा'
- (२८) कित्ता
- (२९) दीनमित्र, ७ जाने. १९५३, 'कडू लागले तरी ते सत्यच'
- (३०) अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज, ३६ वे अधिवेशन २०१० स्मरणिका, पृ.१२.
- (३१) कित्ता
- (३२) दीनमित्र, १० ऑक्टो. १९५१, 'कठीनता वाढली'
- (३३) दीनमित्र, १४ डिसें. १९६०, 'चुकीत चूक'
- (३४) अशोक एरंडे, मुकुंदराव पाटील काल व कर्तृत्व, दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती,
तरवडी २००८ पृ.७५
- (३५) दीनमित्र, ३० मे १९६२, 'आजारपण'
- (३६) दीनमित्र, २० मार्च १९६३, 'क्षमस्व'

प्रकरण तिसरे

मुकुंदराव पाटील यांचे उपलब्ध साहित्य

- (३.१) दीनमित्र पुनरुज्जीवन
- (३.२) दीनमित्राची लोकप्रियता
- (३.३) दीनमित्रावर संकट – विरोधकांशी संघर्ष
- (३.४) कुलकर्णी लीलामृत आणि विरोधकांचा जाच
- (३.५) कुलकर्णी वतनाविरुद्ध संघर्ष
- (३.६) छत्रपती शाहू महाराज भेट
- (३.७) शेटजी प्रताप
- (३.८) दीनमित्र – स्थलांतर
- (३.९) डॉ. आंबेडकरांचे सहकार्य
- (३.१०) ढड्डाशास्त्री पराब्रे लंडनच्या ब्रिटिश म्युझियममध्ये
- (३.११) दीनमित्र कैवारी ट्रस्टमार्फत प्रकाशनचा प्रयत्न
- (३.१२) पत्रकारितेचा वारसा पुढील पिढीकडे
- (३.१३) दीनमित्रच्या जाहिराती बंद
- (३.१४) दीनमित्रचे स्थलांतर

टीपा

प्रकरण तिसरे

मुकुंदराव पाटील यांचे उपलब्ध साहित्य

मुकुंदराव पाटील यांचे जनकपिता कृष्णराव भालेकर यांची प्रकृती क्षयरोगाने क्षीण होत गेली व ७ मे १९१० रोजी निधन झाले. मृत्यूपूर्वी दिलेल्या वचनाची पूर्ती करण्यासाठी व दत्तकपिता गणपतराव पाटील यांच्या विचारांचा वारसा पुढे चालविण्यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन केले व साहित्याची निर्मिती केली त्याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे.

३.१.. दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन :-

दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन करणे मुकुंदरावांसाठी सोपे नव्हते. त्यात कलेक्टर कचेरीतील ब्राह्मण्यग्रस्त लोक हे सत्यशोधक समाजाच्या विरोधात होते. मुकुंदरावांसारख्या सत्यशोधक कार्यकर्त्याला त्याचा सतत त्रास होत होता. तसेच कचेरीतील अधिकारी इंग्रज असल्यामुळे व मुकुंदरावांना सफाईदार इंग्रजी येत नसल्यामुळे ब्राह्मण्यग्रस्त कारकून त्यांचा गैरफायदा घेत. सत्यशोधकांच्याविषयी व त्यांनी हाती घेतलेल्या कामाच्या हेतूसंबंधी अपसमज पसरवित. इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या नजरेत त्यांना राष्ट्रद्रोही-इंग्रजद्रोही ठरविण्याचाच सतत प्रयत्न ब्राह्मण्यग्रस्त कारकून करीत. त्याला अपवाद मुकुंदरावही नव्हते.

त्याकाळी वृत्तपत्र चालविण्यासाठी जिल्हा कलेक्टरची परवानगी घ्यावी लागत असे. तरवडी ते अहमदनगर ३६ मैलांचे (साधारण ५८ कि.मी.) अंतर होते. वृत्तपत्र चालविण्यासाठी जिल्हा कार्यालयात रजिस्ट्रेशन करणे आवश्यक होते. मुकुंदराव भल्या पहाटे उठत. दुपारच्या जेवणासाठी भाकरी सोबत घेत. कधी घोड्यावर बसून तर कधी बैलगाडीने जात. दुपारपर्यंत जिल्हा कार्यालयात पोहचत. सायंकाळपर्यंत कचेरीत आवश्यक कामे आटोपून परतीच्या प्रवासाला निघत. घरी पोहोचेपर्यंत बरीच रात्र झालेली असे. एवढे करूनही कचेरीतील कारकुनाचे असहकार्य असल्याने बरेचदा त्यांचे म्हणणेच ऐकून घेतले जात नसे. मुकुंदरावांना पुनः पुन्हा कचेरीत हेलपाटे घालावे लागत.

दीनमित्र चालविण्याविषयी परवानगी लवकर मिळण्याचे चिन्ह दिसेना. या ना त्या कारणाने कारकून मध्येच अडथळे आणित. दप्तर दिरंगाईमुळे वरचेवर उशीर होऊ लागला. तरीही गप्प बसून व काम अर्ध्यात सोडून चालणारे नव्हते. अहमदनगरचे सुप्रसिद्ध ख्रिस्ती मिशनरी रे. डॉ. ह्युम, वडाळा, (ता.

नेवासा) रे. मिरी (ता. शेवगांव) चे यांच्याशी त्यांचा परिचय होता. यांच्यामार्फत मुकुंदरावांनी आपले म्हणणे जिल्हा कलेक्टरकडे मांडले आणि दीनमित्र चालविण्याची रीतसर परवानगीही घेतली. परवानगी मिळाली, पण आर्थिक अडचण निर्माण झाली. अशावेळी सोमठाणे, ता. पाथर्डी येथील सत्यशोधक समाज शाखेचे अध्यक्ष हरिभाऊ कान्होजी शिंदोरे व सत्यशोधक शाखेचे व्यवस्थापक श्री. धुराजी कान्होजी शिंदोरे या सत्यशोधकांनी मुकुंदरावांना २०० रुपयांची मदत केली आणि दीनमित्र सोमठाणे येथूनच प्रकाशित करावे, असा प्रेमाचा आग्रह धरला. मुकुंदरावांनी होकार देताच शिंदोरे बंधुनी बैलगाडीतून छपाईची सामग्री अहमदनगर येथून सोमठाण्यास आणली. मुकुंदरावांचे मित्र सत्यशोधक यादवराव मल्हारराव शिंदोरे यांनी आपल्या मालकीच्या गावाजवळील शेतात (भोकरीचा मळा) प्रेसला जागा उपलब्ध करून दिली.

अखेर अथक प्रयत्नानंतर अनंत अडचणीवर मात करून २३ नोव्हेंबर १९१० पासून 'दीनमित्र' सोमठाणे, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर येथून पुन्हा प्रकाशित होवू लागले. त्यावेळी मुकुंदराव केवळ २५ वर्षांचे होते.

३.२.. दीनमित्र ची लोकप्रियता :-

१९१० सालापासून मुकुंदरावांनी दीनमित्राच्या प्रकाशनास सुरुवात केली. मुद्रक, प्रकाशन, संपादक, लेखक, पत्रकार आणि वितरक या सर्व भूमिका ते समर्थपणे पार पाडत. याही स्थितीत त्यांना दुहेरी कसरत करावी लागे. एकीकडे दीनदलितांची बाजू सातत्याने लावून धरणे. जनद्रोही प्रथा, परंपराचा निषेध करणे आणि दुसरीकडे दीनमित्राची लोकप्रियता कायम ठरून वाचकवर्ग वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे या दोन्ही पातळीवर दीनमित्राने आपले सामर्थ्य सिद्ध केले. 'दीनमित्र' मधील विषय अत्यंत लोकाभिमुख असत. शिवाय निर्भीड, रोखठोक निवेदन शैली व आकर्षक मांडणीमुळे अल्पावधीतच दीनमित्र लोकप्रिय ठरला.

दीनमित्रमधील वैविध्यपूर्ण सदरे लोकप्रियतेचे महत्त्वाचे कारण होते. आसूडाचे फटके, सारासार विचार, टाचेचे गुदे, काढीचे सपाटे, मनोरंजक संवाद, पेशवाईतील मौजा. शास्त्रोक्त गप्पा, जुन्या कथा, देवांची परिषद, शिळोपाच्या गप्पा, पिंपळाचा पार, मौजेची स्वप्ने आदि सुमारे २५ सदरे दीनमित्रामधून क्रमशः प्रकाशित झाली. जी अत्यंत वाचनीय, आकर्षक आणि वाचकांच्या जिह्वाळ्याची बनली. त्यातील वैचारिकता, खोचक उपरोध, मिष्कील विनोद, मनोरंजनाबरोबर वाचकांना अंतर्मुख होण्यास भाग पाडत

असे. "आसुडाचे फटके हा टीकेचा उत्कृष्ट नमुनाच झाला आहे. त्या फटक्यामुळे पुष्कळांच्या पाठी रक्तबंबाळ झाल्या आहेत. पण हे फटके खाणाऱ्यांनाही त्यांच्या सदहेतूबद्दल शंका आलेली नसावी"¹. हे सुबोधपत्रिकाकार, द्वा.गो. वैद्य यांनी काढलेले गौरवोद्गार दीनमित्रामधील सदरांच्या लोकप्रियतेची आणि परिणामकारकतेची साक्ष पुरवितात.

मुकुंदरावांनी दीनमित्राच्या पहिल्याच अंकात आपला हेतू स्पष्ट केला. जे जे जनविरोधी शक्तींचा जोरकसपणे विरोध करणे हेच दीनमित्राचे उद्दिष्ट राहिल. दीनमित्राच्या प्रत्येक अंकाच्या मुखपृष्ठावर खालील उद्दिष्ट छापले जात असे.

ज्याशी दुःखानी गांजीले । तोची सोयरे आपूले ।

ठेवी मुक्तीला गहाण- काढे तयाकरिता ऋण ॥

तोचि दीनांचा कैवारी । दिनी मानी देवापारी ।

ऐसा साधू सत्पात्र । म्हणा तया दीनमित्र ॥

समाजातील दीन-दलित, पीडितांचे हित हेच त्यांच्या कार्याचे उद्दिष्ट होते. येथे त्यांनी दीन हा शब्द अत्यंत व्यापक अर्थाने वापरला. समाजातील राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक या मुख्य प्रवाहापासून ज्यांना जाणीवपूर्वक दूर ठेवले ते सर्व दीन होत.

तत्कालीन परिस्थिती पाहता ब्राह्मण वगळून इतर सर्व समाज दीन या वर्गात मोडणारा होता. मुकुंदरावांनी कसलीही भीड न ठेवता समस्येच्या मुळापर्यंत जावून मूलभूत विचार मांडले. दीन दुबळ्या, शूद्रातिशूद्र, अंधश्रद्धा, कष्टकऱ्यांच्या जगण्यातील दाहकता जगासमोर मांडली. बहुजनांच्या श्रमावर पोसलेला बांडगुळी उच्चवर्णियांचा वस्तुनिष्ठ चेहरा जगासमोर आणला. त्यांच्या वागण्याबोलण्यातील दुटप्पीपणा निर्भीडपणे उघड केला. या ना त्या निमित्ताने दीनमित्रमधील विषय थेट समाजाच्या मुळापर्यंत पोहोचणारा असल्यामुळे अंकाची लोकप्रियता उत्तरोत्तर वाढत गेली. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत दीनमित्रचे वर्गणीदार ३००० पर्यंत पोहचले.²

बेळगाव, धारवाड तसेच कराची, पेशावर, इंदूर, बडोदा खानदेश, नागपूर, पुणे, सांगली, सातारा, अहमदनगर, कोल्हापूर, अंदमान आणि सिंगापूरपर्यंत दीनमित्रचे वर्गणीदार वाढत गेले. एकूण महाराष्ट्राप्रमाणे संपूर्ण देश आणि परदेशातही दीनमित्रचे चाहते वाचक वर्गणीदार होते.³ ज्यात सामान्य शेतकरी

कष्टकऱ्यांपासून ते प्राध्यापक, प्रिन्सिपल, मिलटरी अधिकारी, संस्थानिक, त्यांचे दरबारी अधिकारी, विविध खात्याचे कारकून, तुरुंगातील आरोपींचाही समावेश होता. वाचक दीनमित्रचे कौतूक करणारी प्रोत्साहनपर पत्रे पाठवित. समाजातील सर्वच घरातून दीनमित्र कधी हाती पडतो याची आतुरतेने वाट पाहत. अंकात मुकुंदराव कोणता नवीन विषय हाताळणार याची उत्सुकता प्रत्येकास लागलेली असे.

मुकुंदरावांनी दीनमित्र पुन्हा नव्याने सुरु केले त्याच्या पूर्वी ६० वर्षांपासून मराठीत वृत्तपत्रे निघत होती. त्यांच्या समकालात टिळक, आगरकर, केळकर, अत्रे यासारखे मातब्बर संपादक वृत्तपत्र क्षेत्रात अग्रेसर होते. पण त्यांचे हितसंबंध शहरातील पांढरपेशा, शिक्षित वर्गापुरतेच मर्यादित असल्यामुळे शहरापासून दूर राहणाऱ्या बहुसंख्य मागास समाजघटकांपासून ही वृत्तपत्रे फारच दूर होती, किंबहुना त्यांना स्वतःही त्यांच्यापर्यंत पोहचण्याची गरज कधी वाटली नाही. तत्कालीन ८०% पेक्षा अधिक समाज खेड्यात राहत होता. परंपरागत उपेक्षित, अंधःकारमय, जिणे जगत होता. कष्ट, दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान, उपेक्षा, व्यसन, मानपानाचा फाजील सोस, कर्ज याला तोंड देत ते जगत होते. वृत्तपत्रे, वर्तमान समाजस्थितीचा आरसा असून त्यांनी समाजहितास पोषक वातावरण निर्माण करावे. सर्वांगीण समाजहित विचारात घेऊन लेखणीद्वारे सार्वजनिक हिताची बाजू नेटाने लावून धरावी, हे उद्दिष्ट खरे मानल्यास तात्कालीन वृत्तपत्रांनी समाजद्रोही, विषमताकारक वृत्तिप्रवृत्तीचा निषेध करणे आवश्यक होते व समग्र समाजाचा प्रतिनिधी म्हणून शेतकरी, कष्टकरी यांचे जगणे केंद्रस्थानी आणणे आवश्यक होते, ही गरज मुकुंदरावांनी दीनमित्रच्या रूपाने पूर्ण केली. सलग ५७ वर्षे एका खेड्यात राहून दीनमित्र चालविले. भोवतालचे वास्तव जगणे प्रकाशात आणले. आत्मोन्नतीसाठी त्यांना प्रेरितही केले. म्हणून दीनमित्र हे अखिल भारतातील महत्वाचे ग्रामीण मराठी साप्ताहिक ठरते.

३.३.. दीनमित्रवर संकट – विरोधकांशी संघर्ष

दीनमित्रांच्या पुनरुज्जीवनामुळे सत्यशोधक समाजाचे हात बळकट झाले. त्याच काळात कोल्हापूरच्या शाहू छत्रपतींच्या पुरोगामी धोरणांमुळे संबंध महाराष्ट्रात सत्यशोधक चळवळीचा प्रसार होऊन ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर संघर्षाची धार अधिक तीव्र होऊ लागली. मागासलेल्या वर्गात नवचैतन्याचे वातावरण निर्माण झाले. उच्चवर्णीयांच्या पाठीवर आसुडाचे फटके मारण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे ब्राह्मण्यग्रस्त वर्ग चिडला. त्याकाळी सरकारी अधिकाऱ्यात ब्राह्मणांचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे काहीतरी कारण शोधून

दीनमित्र बंद पाडण्याचा प्रयत्न ते करू लागले. पत्रांचा अंक दोन महिने येत नाही. तेव्हा तुम्हास दंड का करू नये अशी कलेक्टरच्या कुलकर्णी नावाच्या चिटणिसाने नोटीस दिली.^४ परंतु असा काही प्रकार होणारच हे अचुकपणे हेरून मुकुंदरावांनी आरंभापासून कलेक्टरकडे पाठविलेले अंक पोष्टात टाकल्याबद्दल पोष्टाचे शिक्रे घेऊन ठेवले होते. त्यामुळे या चिटणिसाने टाकलेला डाव धुळीस मिळाला. परंतु उच्चवर्णीय विरोधकांच्या कुटिल कारवाया चालूच होत्या. दीनमित्र बंद करण्यासाठी ते काहीतरी निमित्त शोधत होते. त्यावेळी दीनमित्र सोमठाणे (ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर) गावी शिंदेरे बंधूंच्या शेतावरील एका घरात छापला जात होता. तेव्हा छापण्यासाठी वापरली जाणारी जागा सरकारी नियमानुसार बिगर शेती केलेली नाही, असे कारण शोधून दीनमित्रांवर बंदी आणण्याचा प्रयत्न याच कुलकर्णी नामक चिटणिसाने केला. परंतु सोमठाणे हे गाव ग्वाल्हेरच्या शिंदे सरकारचे होते. त्यामुळे त्या गावावर देखरेख करणारा अधिकारी हाताशी असल्याशिवाय डाव साधला जाणार नाही हे ओळखून विरोधकांनी या अधिकाऱ्याचा शोध सुरू केला. त्यांच्या सुदैवाने ग्वाल्हेर सरकारचा दक्षिणेतील जहागिरीवरचा वकील व्ही.पी. व्यंकटसुमय्या या नावाचा तामिळ ब्राह्मण होता. त्याने हे प्रकरण रंगविले. कलेक्टरकडे अर्ज करून जमीन महसूल कायद्यान्वये गुन्हा घडल्याचे सिद्ध करून दंड करण्याविषयी विनंती केली आणि अहमदनगरच्या कलेक्टरमार्फत मुकुंदराव पाटील यांना ६७५ रुपये दंड करून प्रेस जप्त केली. त्यामुळे दीनमित्र पत्रावर फार मोठे संकट आले. मुकुंदराव गडबडून गेले. प्रेस जप्त झाल्यामुळे २९ नोव्हेंबर, १९११ चा अंक प्रसिद्ध होऊ शकला नाही. तेव्हा त्यांनी कलेक्टरांकडे अर्ज करून प्रेसवर आणलेली जप्ती रद्द करावी अशी विनंती केली. याप्रसंगी त्यांना नगरचे ख्रिस्ती मिशनरी रे.डॉ. ह्युम, रे.ना. वा. टिळक, रे. आणि वडाळा (ता. नेवासा) येथील मिशनरी रे. फेअरबँक आणि मिरी (ता. शेवगाव) येथील यांचे सहकार्य मिळाले. त्यांनी इंग्रज कलेक्टर यांची भेट घेऊन परिस्थिती समजावून दिली. तेव्हा कलेक्टरांनी शेवगावच्या मामलेदारांना १ डिसेंबर १९११ रोजी खास आदेश देऊन जप्त केलेला प्रेस मुक्त करावा आणि प्रेस का जप्त केला याबद्दल खुलासा विचारला. त्याप्रमाणे मामलेदारांनी २ डिसेंबर १९११ रोजी सोमठाने येथील कुलकर्ण्यांस आदेश देऊन दीनमित्र प्रेस मुक्त करण्याची ताकीद दिली.^५

कलेक्टरच्या आदेशामुळे जप्त झालेला प्रेस पुन्हा मुक्त झाला असला तरी मुकुंदराव पाटील यांना झालेला दंड शिंदे सरकारच्या अधिकाऱ्यांच्या अर्जांमुळे झाला असल्याने तो माफ करण्याचे अधिकार कलेक्टरांना नव्हते.

३.४. 'कुलकर्णी लीलामृत' आणि विरोधकांचा जाच :-

दीनमित्रवरील जप्ती उठविल्यामुळे मुकुंदराव पाटील यांनी पुन्हा नव्या उमेदीने पत्र सुरू केले. फेब्रुवारी १९१२ मध्ये 'कुलकर्णी लीलामृत' हे काव्य क्रमशः प्रसिद्ध होवू लागले. खेड्यातील कुलकर्णी अज्ञानी शेतकऱ्यांना फसवून त्यांच्या जमिनी कशा गिळंकृत करित आहेत, या वस्तुस्थितीचे चित्रण त्यांनी आपल्या काव्यातून केले. त्यामुळे विरोधकांची गडबड उडाली. त्यावेळी अहमदनगरच्या कलेक्टरचा चिटणीस कुलकर्णी हा होता. त्याचा संताप अनावर झाला. हे पुस्तक जातीजातीत द्वेष पसरवणारे आहे असा कांगावा त्याने केला. परंतु मॅकनकी हे नुकतेच नाशिकहून बदलून आले होते. त्यावेळी नाशिक येथे कलेक्टर जॅक्सनचा खून झाला होता. त्यात ब्राह्मणांचा हात होता याची माहिती त्यांना होती. त्यामुळे त्यांचा विश्वास आपल्यावर बसणे शक्य नाही याची जाणीव कुलकर्णी चिटणिसांना होती. त्यामुळे 'कुलकर्णी लीलामृत' प्रकाशनाला बंदी आणण्याचे प्रकरण कलेक्टरांकडे घेऊन जाण्याचे धैर्य त्यांना झाले नाही.^६

संधीचा फायदा घेऊन 'कुलकर्णी लीलामृत' सलगपणे प्रसिद्ध झाले. परंतु संघर्षाची धार अधिकच तीव्र झाली. साहित्यसम्राट ब.चि. उर्फ तात्यासाहेब केळकरांनी केसरीत दोन अग्रलेख लिहून 'कुलकर्णी लीलामृत' हा भक्तिरसात्मक काव्यग्रंथाच्या मेंढीचे कातडे पांघरलेला लांडगा आहे, तेव्हा त्या लांडग्यास गोळीने ठार केला पाहिजे, किंवा विंचवासारखा जागच्या जागी ठेवायला पाहिजे, अशी जहरी टीका त्यांनी केली. मात्र रसदृष्ट्या मुकुंदराव पाटलांच्या लेखणीचे कोतुक करून "हे काव्यदृष्ट्या साहित्य शिरोमणी आहे." असा अभिप्राय दिला.^७ कुलकर्णी लीलामृतांच्या प्रकाशनानंतर ब्राह्मणब्राह्मणेतर संघर्षाची धार अधिकच तीव्र होत गेली. मुकुंदराव पाटील यांचे नाव महाराष्ट्रभर झाले.

३.५.. कुलकर्णी वतनाविरुद्ध संघर्ष :-

'कुलकर्णी लीलामृत' मुळे संबंध महाराष्ट्रात खळबळ उडाली. केसरीकरांनी त्याविरुद्ध टीकेची तोफ डागली. कुलकर्णी वतनाविरुद्ध जनमत तयार होऊ लागले. १९५१ साली वतनदार कुलकर्णी काढून टाकण्याचा प्रयत्न मुंबई कौन्सिलमध्ये बहुजन समाजाच्या पुढाऱ्यांनी उपस्थित केला.

तेव्हा त्यावेळच्या कौन्सिलमधील ना. वेळवी यांनी त्याला कडाडून विरोध केला. कुलकर्ण्यांच्या वतनासंबंधी खेड्यातील लोकांची मुळीच तक्रार नसताना सरकारने त्यांची वतने काढून घेणे गैर आहे. लोकालोकांत असंतोष पसरविणे योग्य होणार नाही अशी जाणीव सरकारला करून दिली. त्यावेळी मुकुंदराव पाटील कोल्हापूर येथे होते. या संदर्भात श्री. भास्करराव जाधव यांच्याबरोबर त्यांनी चर्चा केली. कुलकर्ण्यांच्या असह्य जाचाच्या विरुद्ध सरकारकडे अर्ज पाठवून लोकमताची जाणीव करून देण्याची आवश्यकता श्री. जाधव यांनी व्यक्त केली. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांच्या मदतीने अर्जाचा नमुना तयार केला आणि स्वतःच्या खर्चाने दहा हजार अर्ज छापून ते सर्व जिल्ह्यांतून गव्हर्नर साहेबांकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली.^८ सत्यशोधक समाजाने जनमत जागृत करून कुलकर्णी वतनाविरुद्ध आवाज उठविला आणि ही वंशपरंपरागत चालत आलेली अमानुष पद्धत बंद करण्यासाठी सरकारला भाग पाडले. यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी पुढाकार घेतला होता.

३.६.. छत्रपती शाहू महाराज भेट :-

‘कुलकर्णी लीलामृत’ मुळे मुकुंदराव पाटील यांची ख्याती महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात पसरली. त्यांच्यासारख्या निष्ठावंत सत्यशोधकाकडे छत्रपती शाहू महाराजांची दृष्टि वळणे साहजिकच होते. त्यांचे ‘कुलकर्णी लीलामृत’ हे काव्य शाहू महाराजांच्या औदार्याने १९१३ मध्ये ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाले.

मुकुंदरावांची छत्रपती शाहू महाराजांनी इ.स. १९१४ मध्ये भेट घेऊन त्यांच्या कार्याची प्रशंसा केली. शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातून ‘कुलकर्णी वतने’ नष्ट करण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळी डॉ. कुर्तकोटींनी महाराजांच्या धोरणांवर कडक टीका केली. मुकुंदराव पाटील यांनी महाराजांच्या धोरणांचे स्वागत करून डॉ. कुर्तकोटींवर ४ सप्टेंबर, १९१८ च्या दीनमित्रातून हल्ला चढविला, तेव्हा संतापून डॉ. कुर्तकोटींनी पुण्याचे वकील वी.व्ही. देशमुख यांच्यामार्फत मुकुंदरावांना नोटीस दिली. पण मुकुंदरावांनी आपले आरोप मागे घेतले नाहीत. तसेच नोटीसाला उत्तरही दिले नाही. तेव्हा शाहू महाराजांनी त्यांना तारेने कोल्हापूर येथे बोलावून त्यांचा सत्कार केला आणि पाचशे रुपये दीनमित्रासाठी मदत दिली.^९

मुकुंदराव पाटील यांच्या निर्भीड व तीक्ष्ण लेखणीने शाहू महाराज भारावून गेले. तडफदार पत्रकार एका खेड्यात प्रतिकूल ठिकाणी कार्य करीत आहे. तेव्हा त्यांना पुणे किंवा मुंबई या शहरात आणून सोयी-सवलती उपलब्ध करून दिल्या तर, बहुजन समाज जागृतीच्या कार्यात निश्चितच गती येईल हे

महाराजांनी अचुकपणे हेरले. त्यासाठी आर्थिक मदत देण्याची तयारी दाखविली ^{१०} परंतु मुकुंदरावांनी काही जुजबी कारणे दर्शवून शाहू महाराजांच्या योजनेस नकार दिलेला असला तरी, त्या नकाराची कारणमीमांसा समाधानकारक वाटत नाही.

शाहू महाराजांच्या निधनानंतर त्यांनी जे लेख लिहिले, त्यातून त्याची समर्पक उत्तरे मिळू शकतात. महाराजांच्या बहुजनसमाज जागृतीची लोककल्याणवादी कार्याची व पुरोगामी धोरणांची प्रशंसा त्यांनी मुक्तकंठाने केली. परंतु महाराजांच्या दोषाबाबत मत व्यक्त करताना त्यांनी परखडपणे म्हटले की, "महाराजांनी जनतेच्या हितासाठी म्हणून सत्यशोधक समाजासा मदत करण्याचे जे मार्ग स्वीकारले होते ते आम्हास मुळीच मान्य नव्हते. महाराजांच्या या मदतीच्या भट्टीतून बाहेर पडणारे स्वतंत्र विचाराचे अंकुर फुटण्यास सर्वस्वी अयोग्य वाटले. पैशाच्या बळावर पुष्कळ कार्ये होतात, पण निर्भीड मनाने काम करणारे पैशाच्या बळावर खरेदी केली जात नसतात." ^{११} मुकुंदराव स्वतंत्र विचारांचे निर्भीड पत्रकार होते. कदाचित शाहू महाराजांच्या योजनेनुसार 'दीनमित्र' पुणे किंवा मुंबई या शहरातून चालविले तर आपल्या विचार स्वातंत्र्यावर बंधने येतील या जाणीवेने मुकुंदराव पाटील यांनी या योजनेस नकार दिला होता.

३.७.. शेटजी प्रताप :-

'कुलकर्णी लीलामृत' या काव्यातून मुकुंदराव पाटील यांनी वतनदार कुलकर्णी हे शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांचे कसे शोषण करतो यांचे चित्रण केलेले आहे. या शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांचे शोषण करण्याच्या सावकारांची बिंभे यांनी 'शेटजी प्रताप' या काव्यातून बाहेर आणली.

दीनमित्रच्या १९१८-१९ या वर्षाच्या अंकातून हे काव्य क्रमशः प्रसिद्ध झाले असून १९२४ साली ग्रंथरूपाने प्रकाशित केले.

'शेटजी प्रताप' या काव्याची प्रेरणा त्यांना अबकारी इन्स्पेक्टर इ.एस. शामसन यांच्याकडून मिळाली. १९१३ साली त्यांची भेट या अबकारी अधिकाऱ्याशी झाली. त्यावेळी त्यांनी अशी इच्छा व्यक्त केली की, "अज्ञान व मूर्ख लोकास अडचणीत धरून, कधी कधी त्यांच्याभोवती अडचणी निर्माण करून सावकार पारध्याप्रमाणे त्यांची शिकार करीत आहेत... शेतकऱ्यांचे रक्त पीत आहेत. जमीनदार-वतनदार म्हणणारे देशमुख पाटील उपरे हाऊन मारवाड्याच्या येथे भांडी घाशीत आहेत. तरी या लोकांचे डोळे

उघडतील अशी एखादी पोथी द्या.”^{१२} त्यांच्या भावनेचा आदर राखून मुकुंदरावांनी हे काव्य लिहिले. शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणाऱ्या शेटजी व भटजींची स्वार्थी वृत्ती त्यांनी आपल्या दोन्ही काव्यातून चित्रित केले आहे.

३.८.. दीनमित्र – स्थलांतर :-

१८८८ साली कृष्णराव भालेकरांच्या प्रेरणेने गणपतराव पाटील यांनी दीनमित्रांचा प्रारंभ केला. परंतु अवघ्या पाच वर्षांत त्याच्या अकाली निधनामुळे हे पत्र बंद पडले.

तेव्हा भालेकरांच्या अंतिम इच्छेनुसार मुकुंदराव पाटील यांनी २३ नोव्हेंबर, १९१० रोजी शिंदोरे बंधूंच्या सहकार्याने दीनमित्रचे पुनरुज्जीवन सोमठाणे (ता. पाथर्डी) येथे केले. मुकुंदरावाचे गाव तरवडी (ता. नेवासा), जि. अहमदनगर होते. त्यामुळे गावाकडील शेतीकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले. दीनमित्राची आर्थिक स्थिती बिकट झाली. महायुद्धामुळे कागद, शाई महाग झाली. हजार-बाराशे वर्गणीदारांच्या बळावर पत्र चालविणे अवघड झाले. अशा बिकट परिस्थितीत दीनमित्र २५ फेब्रुवारी, १९२० पासून तरवडी (ता. नेवासा) जि. अहमदनगर या गावी स्थलांतरित करावे लागले. गावी असलेली शेती पाहून दीनमित्राची आर्थिक तुट भरून काढण्यासाठी हा निर्णय घेणे त्यांना भाग पडले.

३.९. डॉ. आंबेडकरांचे सहकार्य :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या ‘कुलकर्णी लीलामृत’ या काव्याने महाराष्ट्रात खळबळ उडाली होती. केसरीकारांनी त्या विरुद्ध जोरदार तोफ डागली होती. त्यामुळे या काव्याच्या भराभर आवृत्त्या निघू लागल्या. सरकारने कुलकर्णी वतने रद्द करून पगारी तलाठी नोकरांच्या नेमणुका केल्या. आपल्या वंशपरंपरागत वतनदारीवर गदा आल्यामुळे विरोधकांनी मुकुंदरावांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. एका कुलकर्ण्याने त्यांच्यावर फौजदारी गुन्हा दाखल केला. हे वृत्त भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दीनमित्रातून समजले. तेव्हा त्यांनी मुकुंदरावांना पत्र पाठवून म्हटले की, “ही केस मी लढण्यास तयार आहे”.^{१३} मुकुंदरावांच्या उपेक्षित समाजसेवेची ही पावतीच होय. त्यांच्या कार्याची ख्याती डॉ. आंबेडकरांपर्यंत गेली होती. म्हणून त्यांनी मदतीचा हात पुढे केला होता.

“छापखाना पुण्यास आणणे बरे असे मला वाटते”. दीनबंधु छापखाना पुण्यास आणून तो समाजाच्या मालकीचा करावयाचा तसेच आपणांसारख्यांनी पुण्यात राहून दीनमित्र व दीनबंधु अशी दोन्ही पत्रे चालविल्यास समाजकार्यास विशेष जोर येणार आहे.^{१६} भास्करराव जाधवांना मुकुंदराव पाटलांच्या लेखणीचे सामर्थ्य जाणवले होते. म्हणूनच त्यांनी मुकुंदरावांना शहरात आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. त्यांच्या प्रयत्नास यश आले असते तर सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीस अधिक जोम आला असता.

३.१२. पत्रकारितेचा वारसा पुढील पिढीकडे :-

कृष्णराव भालेकरांच्या अंतिम इच्छा पूर्ण करण्यासाठी दीनमित्रांचे पुनरुज्जीवन केले. पत्रकारितेचा वारसा भालेकरांनी आपल्या मुलांकडे सुपूर्त केला. मुकुंदरावांनी पत्रकारितेची ही परंपरा पुढे अखंडपणे ध्येयवादाने चालविली. परंतु फिश्च्युलाच्या आजाराने १५ वर्षे त्यांची प्रकृती बिघडत होती. शरीर काम करण्यास साध देत नव्हते. दोन पिढ्यांची पत्रकारितेची परंपरा आपल्या निर्वाणानंतर अखंडपणे सातत्याने पुढे चालली पाहिजे, अशी त्यांची दुर्दम्य इच्छा होती. या उदात्त हेतूनेच त्यांनी आपले सुपुत्र माधवराव पाटील यांची लेखन व पत्रकारिता घडविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. दीनमित्रातून माळी शिक्षण परिषद पत्रिका पुरवणी ५ जुलै, १९३३ पासून प्रसिद्ध होवू लागली. या पत्रिकेत माधवराव पाटील यांचा पहिला लेख प्रसिद्ध झाला. १९३७ पासून दीनमित्राच्या सारासार विचार या सदरातून ते लेखन करू लागले. त्यांचा ‘फेडरेशन आणि नको नको’ या शीर्षकाचा अग्रलेख २१ जून, १९३९ च्या दीनमित्रात प्रसिद्ध झाला आणि १६ फेब्रुवारी, १९३८ पासून दीनमित्राच्या सहसंपादकाची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकण्यात आली.

३.१३. दीनमित्राच्या जाहिराती बंद :-

मुकुंदराव पाटील हे सामाजिक सुधारणा अगोदर झाल्या पाहिजेत या पक्षाचा आग्रह करणारे होते. त्यामुळे राष्ट्रीय सभेच्या (काँग्रेस) ध्येय धोरणांवर त्यांनी कडाडून हल्ला चढविला. महात्मा गांधींचे धोरण आणि त्यांच्या चळवळी बहुजन समाजाच्या दृष्टिने हितावह नाहीत. परदेशी वस्तूवर बहिष्कार टाकणे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच धर्माच्या नावाखाली अज्ञानी लोकांची लुबाडणूक करणाऱ्या लोकांवर बहिष्कार

टाकला पाहिजे. त्यांची पिकेटिंग केली पाहिजे अशी त्यांची विचारसरणी होती. महात्मा फुले यांनी राष्ट्रीय सभा ही उच्चवर्णियांची असून शेतकऱ्यांना त्यात प्रतिनिधित्व नसल्याची खंत व्यक्त केली होती. कृष्णराव भालेकरांनी तर राष्ट्रीय सभेच्या विरोधात 'दीनबंधू सार्वजनिक सभा' स्थापन केली होती व १८९५ साली पुणे येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाच्या वेळी मंडपासमोर एक मोठा मांडव घातला आणि त्याच्या दारासमोर २२ फूट उंचीचा शेतकऱ्यांचा कापडी पुतळा उभा केला होता. ^{१७}

सत्यशोधक समाज हा पहिल्यापासूनच राष्ट्रीय सभेवर टीका करित होता. मुकुंदराव पाटील यांनी 'दीनमित्रा' तून काँग्रेसच्या ध्येय धोरणावर व भांडवलशाही वृत्तीवर आणि काळाबाजार, वशिलेबाजी, लाचखार वृत्तीवर कडाडून हल्ला केला होता. त्यामुळे काँग्रेस सरकारची त्यांच्यावर अवकृपा झाली. त्यांची परिणती सरकारकडून दीनमित्र पत्राला मिळणाऱ्या जाहिराती बंद करण्यात आली. १७ जुलै, १९४७ रोजी सरकारने एक आदेश काढून जाहिराती बंद केल्याचे कळविले. ^{१८}

सरकारच्या या निर्णयाची प्रतिक्रिया मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त करताना म्हटले, "सरकारवर गैर टीका करणे योग्य नाही, तसेच मंत्र्यांच्या अब्रूस धक्का देणारे किंवा त्यांच्या जीवितास बाधा होणारे लेख लिहिले हेही वाईटच आहे. अशा लेखी संबंधाने पत्रकारास कायदेशीर शासन होणे आवश्यक आहे. पण पत्रातील टीका खऱ्या गोष्टीस अनुसरून व मंत्र्याची बिंगे फोडणारी आहे म्हणून त्या पत्रास सरकारी जाहिराती देण्याचे नाकारणे हे राज्यकारभारास घातक आहे. म्हणजेच ही लोकशाही उखडणारी महाराजशाही ठरते." ^{१९} लोकशाहीत विचार स्वातंत्र्याची केली जाणारी गळचेपी पाहून त्यांना मनस्वी वेदना झाल्या. काँग्रेस सरकारला त्यांनी आपल्या स्वतंत्र विचारसरणीची आठवण करून दिली. पैशासाठी आपल्या तत्त्वाची पायमल्ली होऊ न देणारे मुकुंदराव हे खरे सत्यशोधक होते.

३.१४. दीनमित्राचे स्थलांतर :-

मुकुंदराव पाटील जीवनाच्या अखेरच्या घटका मोजत होते. दीनमित्रात त्यांचा जीव अडकला होता. आपल्या निधनानंतर दीनमित्र अखंडपणे चालला पाहिजे अशी त्यांची तीव्र इच्छा होती. पत्रकारितेची तीन पिढ्यांची परंपरा सातत्याने पुढे चालली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. त्यांचे वास्तव्य नेवासा येथे उपचारासाठी होते. यंत्रसामग्री तरवडी येथे होती. त्यामुळे छपाईसाठी मुलांना वारंवार तिकडे जाणे भाग

पडत होते. या त्रासातून सुटका व्हावी म्हणून त्यांनी गावाकडील यंत्रसामग्री नेवासा येथे आणली आणि दीनमित्रची जबाबदारी आबासाहेब पाटील यांच्याकडे सोपविली. १९३८ ते १९६५ पर्यंत संपादकाची जबाबदारी आबासाहेब यांच्यावर सोपवून त्यातील लेख स्वतः मुकुंदराव पाटील मुलांकडून लिहून घेऊन प्रकाशित करीत असत. आजारामुळे पत्राची कायदेशीर मालकी बदलण्यासाठी त्यांना नगर येथे जाणे शक्य नव्हते. तेव्हा आबासाहेब पाटील हे मुद्रक, मुकुंदराव पाटील सभासद आणि प्रकाशन व मालक अशा रूपात ३१ मार्च, १९६५ पासून दीनमित्र नेवासा येथून प्रसिद्ध होवू लागला.^{२०}

टीपा :-

- १ दीनमित्र शताब्दी महोत्सव, स्मरणिका २०१० पृ.२४
- २ जी.ए. उगले, *दीनबंधु आणि तानुबाई बिर्जे*, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद २००९, पृ.१५०
- ३ दीनमित्र, ६ डिसेंबर, १९११, ' *आमच्या भ्याड पुढाऱ्यास इशारा* '
- ४ पत्रसंग्रह, कलेक्टर, अहमदनगर यांचे मुकुंदराव पाटील यांना पत्र दिनांक २१ मे, १९११
- ५ माधवराव बागल, सत्यशोधक हिरकमहोत्सवी ग्रंथ, १९३९ पृ.१४
- ६ केसरी, ३० सप्टेंबर, १९१२
- ७ माधवराव बागल, *बहुजन समाजाचे शिल्पकार*, अदित्य प्रकाशन कोल्हापूर, १९६६ पृ.१६४
- ८ मुकुंदराव पाटील यांना, छ. शाहू महाराजांची तार दिनांक २३.०८.१९१८
- ९ मुकुंदराव पाटील यांचे छ. शाहू महाराज पत्र, दिनांक १५ डिसेंबर, १९१८
- १० दीनमित्र, १७ मे, १९२२, ' *तीर्थयात्रा व देवस्थाने* '.
- ११ मुकुंदराव पाटील, *शेटजी प्रताप* (पहिली आवृत्ती) तरवडी - १९२४ पृ.१
- १२ पत्रसंग्रह, डॉ. आंबेडकरांचे पत्र दि. १२ जून, १९२७
- १३ पत्रसंग्रह, कलेक्टर, अहमदनगर यांचे मुकुंदरावांना पत्र दि. ५ नोव्हेंबर, १९२७.
- १४ दीनमित्र, २९ मे, १९२९, ' *दीनमित्रावरील संकट* '
- १५ पत्रसंग्रह, भास्करराव जाधव यांचे पत्र, दि. १२ एप्रिल, १९१२
- १६ पत्रसंग्रह, भास्करराव जाधव यांचे पत्र, दि. ८ डिसेंबर, १९१२
- १७ सीताराम रायकर, *कृष्णराव भालेकर वाङ्मय* प्रस्तावना पृ.क्र.२१
- १८ दीनमित्र, २७ ऑगस्ट, १९४७, ' *राष्ट्रध्वजाप्रमाणे* '
- १९ दीनमित्र, १ एप्रिल, १९५३, ' *महाराजा मुरारजी* '
- २० दीनमित्र, २१ मे, १९६५, ' *स्थलांतर* '

प्रकरण चौथे

शैक्षणिक विचार

- (४.१) प्रस्तावना
- (४.२) हिंदुधर्मातील शिक्षणाचे स्वरूप
- (४.३) शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही / शिक्षणाचे महत्त्व
- (४.४) इंग्रज व शिक्षणसंबंध
- (४.५) इंग्रजांच्या शैक्षणिक धोरणास विरोध
- (४.६) सक्तीचे शिक्षण व शिक्षक
- (४.७) सक्तीचे शिक्षण प्रसारातील अडचणी – उपाय
- (४.८) स्वातंत्र्योत्तर शैक्षणिक धोरण
- (४.९) निष्कर्ष
- (४.१०) टीपा

प्रकरण चौथे

शैक्षणिक विचार

४.१.. प्रस्तावना :-

१८१८ साली पेशवाईच्या अस्ताबरोबर संपूर्ण देशावर इंग्रजांचे राज्य निर्माण झाले त्यांनी अनेक सुधारणा केल्या. त्यांची सांस्कृती, त्यांचे प्रशासनपद्धती, शिक्षण या सर्वांमुळे आपल्या जीवनात बदल होऊ लागले. पाश्चात्य राष्ट्रांची प्रगती का झाली? तर त्याचे उत्तर त्यांच्या शिक्षणात आहे. हे एकोणिसाव्या शतकातील समाजचिंतकांना कळले. विद्या हा तिसरा डोळा आहे. 'शिक्षण हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे', या सूत्रावर अनेकांनी भर देऊन समाजात परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला, त्यात अग्रभागी महात्मा फुले यांचे नाव प्रथम घ्यावे लागेल. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाला स्थान दिले. अनेक वर्षांपासून खितपत पडलेल्या समाजाला, माणसात आणायचे असेल तर प्रथम त्याला ज्ञानी केले पाहिजे. त्यासाठी शूद्र व अतिशूद्र समाजातील लोकांना शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल या विचारात ते मग्न असत. या समाजाची सर्व स्तरांवर फसवणूक होते, व्यवहार कळत नाही, सरकार दरबारी व सावकार फसवणूक करतात कारण; हे लोक निरक्षर, अशिक्षित होय. शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगताना महात्मा फुले म्हणतात.

“विद्येविना मती गेली,
मतीविना निती गेली,
नीतीविना गती गेली,
गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना शूद्र खचले,

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”^१

या समाजाला या चक्रातून बाहेर काढून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे महात्मा फुले यांनी ठामपणे सांगितले. महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाचे मुकुंदराव पाटील हे निष्ठावंत कार्यकर्ते होते. बहुजन समाजाच्या उन्नतीचा एकच मार्ग

म्हणजे शिक्षण होय. म्हणून मुकुंदराव पाटील यांनी शिक्षणक्षेत्रात मोठे बदल व्हावे व गोरगरिबांना शिक्षण मिळावे यासाठी सतत प्रयत्न केलेले दिसतात.

४.२.. हिंदुधर्मातील शिक्षणाचे स्वरूप :-

हिंदुधर्म म्हणजे अनेक रंगाची ठिगळे लावलेली एका गोधडीप्रमाणे असून त्यात चित्रविचित्र मतभेद असलेल्या ग्रंथांच्या जाळ्यात आपण सापडलो आहोत, तेव्हा याची जाणीव विद्यार्थ्यांनी ठेवावी असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. ^२

हिंदुधर्मातील वर्णव्यवस्था रचनेमुळे शिक्षणाची मक्तेदारी एका विशिष्ट वर्गास मिळालेली होती. त्यामुळे कष्टकरी बहुजन समाज आणि अस्पृश्य शिक्षणापासून वंचित झाले. सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर धर्माचा पगडा बसला होता. त्यात उच्चवर्णियांनी पोथ्या-पुराणे व अनेक ग्रंथ लिहून वेगवेगळ्या कल्पना मांडल्यामुळे बहुजन समाज अंधारातच राहिला असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. उच्चवर्णियांच्या स्वार्थीवृत्तीवर कोरडे ओढताना ते म्हणतात, "जातीवरून मनुष्यास उच्चनिच्च मानण्याची घातक रूढी हिंदु समाजास पडली आहे. कनिष्ठ जातीतील सुशिक्षित विद्यार्थी कितीही सदाचारी असला तरी, त्यास श्रेष्ठ बनलेल्या जातीत योग्य मान मिळत नाही." ^३ त्यामुळे वाईट वाटते व स्वतःलाच विद्यार्थी दोष देतात. अशाप्रकारे त्यांनी दोष दाखवून दिला आहे. अज्ञान व गलिच्छ माणसास जवळ करून त्यास सज्ञान व स्वच्छ करणे हेच खरे साधुत्व आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. हजारो वर्षांपासून कोट्यावधी माणसे अज्ञान व गलिच्छपणात गुरुश्रेष्ठांच्या कोंडवाड्यात रहात आली, पण त्या कोट्यावधी माणसातून एकाही गुरुने एकासही या सहस्त्रवधी वर्षांत सज्ञान केले नाही. परंतु मिशनरी लोकांच्या प्रयत्नाने शेकडो स्त्रीपुरुष सज्ञानी झाली आहेत. माणसाला पशूप्रमाणे वागवून पशू बनविण्याच्या गुरुपेक्षा माणसाला पशुत्वापासून दूर करून माणसात बसविणाऱ्या ख्रिस्ती मिशनरीचा स्वार्थ अनंत पटीने उत्तम आहे. ^४ अशाप्रकारे सडेतोड पद्धतीने मुकुंदराव पाटील यांनी हिंदु समाजातील शिक्षणाबद्दलच्या त्रुटींचे स्वरूप मांडले आहे.

माणसे मेल्यावर स्वर्गात काय-काय लाभ घेतात या विषयी शेकडो ग्रंथात वर्णन केले आहे की, नदीस घाट बांधल्याने स्वर्गात अंधोळीची सोय होते, येथे शिरा दिला असता स्वर्गात जेवण्याची सोय होते.

तशाच शर्तीवंर विद्यादान केल्यास त्यास अमुक प्रकारचे सुख स्वर्गात मिळते, असे सांगणारे एकही पुराण तयार झाले नसल्याची खंत मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे.^५

धनद्रव्य दान केल्याने संपते, पण विद्या दान केल्याने केव्हाही संपत नाही. संपती, सोने-चांदी दान देणारे भिकारी होऊ शकतील, पण विद्या दान करणारा कधीही भिकारी होवू शकत नाही. एवढे सर्व 'श्रेष्ठ दान, विद्या दान' असतानाही एकासही एकाही धर्मग्रंथात का वर्णन करावे वाटले नाही, याबद्दल मुकुंदराव पाटील हे आगतिक होऊन या ग्रंथ रचनाकाराकडे बघताना दिसतात व त्यांच्यातील चुकीमुळे समाज शिक्षणापासून वंचित राहिला असे मत, मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहेत.

उच्चवर्णीय लोकांनी आपणास हवे तशा ग्रंथाची निर्मिती केली व आपल्या "धर्मग्रंथातील ज्ञान रामआवतारातल्या माकडासारखे मोठमोठे शेकडो डोंगर उचलून सेतू बांधण्याचा प्रयत्न करणारे; परंतु हलके सैन्य शेपटीत गुंडाळून उचलून नेण्याचे विसरणारे आहे"^६ याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी आश्चर्य व्यक्त करून धर्मग्रंथातील विसंगती स्पष्ट केली आहे. या धर्मग्रंथातील ज्ञान आता टाकाऊ, कालबाह्य, निरुपयोगी, अव्यवहारी, अदूरदर्शी आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

४.३. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही / शिक्षणाचे महत्त्व :-

माणसाचा सर्वांगीण विकास होण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. जीवनामध्ये शिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मुकुंदराव पाटील यांच्यामते शिक्षण हा तिसरा डोळा आहे. त्याचप्रमाणे तो तिसरा कान, तिसरा हात, तिसरा पाय आहे. दोन्ही डोळ्यांना जे दिसत नाही ते तिसऱ्या डोळ्यांना दिसते. दोन्ही कानाला जे ऐकू येत नाही ते या तिसऱ्या कानाने ऐकता येते. दोन्ही हातांनी जे होत नाही ते या तिसऱ्या हाताने होते आणि ज्या दोन्ही पायांनी गती येत नाही, त्या तिसऱ्या पायांनी गती येते.^७ अशाप्रकारे महात्मा फुले यांच्या विचाराप्रमाणेच शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व मुकुंदराव पाटील यांनी दिले आहे हे स्पष्ट होते. त्याप्रमाणेच पुढे अनेक सामाजिक राजकीय, नेत्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटलेले आहे. जसे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "मुला-मुलींना शिक्षण द्या, परंपरागत कामात गुंतवू नका, शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा."^८

मानवाच्या विकासात अनेक यंत्रामुळे प्रगती झाली आणि त्या यंत्रामध्ये अद्भुत शक्ती विद्येमुळेच आली, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. पूर्वीच्या अमृताने नुसते माणसे जिवंत होत होती असे

म्हणतात; पण विद्या अमृताने दगड-धोंडेही जिवंत होतात. एक नव्हे लाखों माणसे मेल्याप्रमाणे भूमीस भार झालेली ते सुद्धा जिवंत झाली, ज्ञानवंत झाली. म्हणून “विद्या हे मृत्यू लोकीचे अमृत आहे”^९ असे शिक्षणाचे महत्त्व मुकुंदराव पाटील यांनी स्पष्ट केले आहे. या विद्येमुळेच युरोप आणि अमेरिकेच्या लोकांनी उत्तुंग प्रगती केली हेही स्पष्ट केले आहे.

कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील माणसे किती विद्यावान व निःस्वार्थी आहेत यावर अवलंबून असते. शिक्षणाशिवाय देशाची प्रगती होऊ शकत नाही असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

ज्ञानाची व्याख्या मुकुंदराव पाटील यांनी फार समर्पक केली आहे. “आपले कोठे चुकत आहे आणि ते कशाने सुधारेल हे समजणे, यालाच ज्ञान म्हणतात.” आपल्या देशातील लोकात पूर्वी विद्याप्रसार झाला नसल्यामुळे, त्यांच्या ज्ञानात भर पडली नाही. परंतु जे ज्ञान आहे ते जुने झाले. आजच्या जगात बोथट ज्ञान चालणार नाही. तेव्हा हे प्राचीन ज्ञान विद्यारूपी भट्टीत घालून त्याला नवीन ज्ञानाचे पाणी दिले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. शिक्षणामुळे सुधारणा होते. पण ही सुधारणा मनुष्याच्या बाह्योपचारास अगोदर न होता, ती मनुष्याच्या बुद्धित प्रथम झाली पाहिजे कारण, विद्याऔषध हे आचार-विचाराच्या निरनिराळ्या अनुमानापरत्वे स्वीकारण्यात आले. म्हणजे त्याचा परिणाम हा वेगवेगळा होतो. या सर्वांवर एकच रामबाण औषध आणि ते म्हणजे विद्या होय.^{१०} हेच औषध बहुजन समाजास हजारो वर्षांपासून न मिळाल्यामुळे त्याच्यात सुधारणा झाली नाही, परंतु इंग्रजांच्या कालखंडात ही संधी प्राप्त झाली म्हणून इंग्रजांविषयी मुकुंदराव पाटील यांचे मत चांगले बनले होते, असे वाटते.

१२ वी माळी समाज शिक्षण परिषद २६ डिसेंबर, १९२२ रोजी अकोट जि. अकोला येथील अध्यक्षीय भाषणात मुकुंदराव पाटील यांनी इंग्रज सरकारचे आभार मानले आहेत. कारण त्यांच्या मते, ब्राह्मणोत्तर समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्यास इंग्रजांची सत्ता कारणीभूत आहे आणि म्हणून त्यांचे कृतज्ञच असले पाहिजे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.^{११}

हिंदुचे धर्मशास्त्र, वेदाची निर्मिती ही प्रत्यक्ष देवानी केली असे मानले जाते, पण या वेदांची ओळख हजारो वर्षांत बावीस कोटी लोकांतून बावीस माणसांनाही पोहोचत नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. स्वामी विवेकानंद यांनी धर्मशास्त्राचे सिद्धांत अमेरिकेत जाऊन सांगितले. पण भारतातील शेकडा पाच माणसे साक्षर करता आले नाहीत. शेकडा पाच माणसांना लिहता, वाचता आले नाही. याचे कारण

शिक्षणाचा अभाव^{१२} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. शेकडो शतकांपासून कोणत्याही लोकास शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था राजसत्ताधीश व धर्मसत्ताधीश यांनी निर्माण न केल्यामुळे आज भारतातील बहुजन समाज अगदी हीन स्थितीत राहिला आहे असे, मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

२८ जुलै १९३० रोजी नेवासे येथे शिवाजी वाचनालयाच्या वार्षिक स्नेहसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना काही पौराणिक दाखले देऊन शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहेत. त्यांनी म्हटले की, “पृथ्वीवरील सर्व सुधारणांचे बळ विद्याभ्यासातच आहे! राष्ट्रातील लोकात शिक्षणाचा प्रचार झाल्याखेरीज, राष्ट्राची उन्नती तर होत नाहीच; पण सध्याच्या काळात अशिक्षित लोकांचे राष्ट्र वैभवात जगू शकत नाही. तेव्हा विद्या अमृताचे प्राशन केल्याशिवाय आपली धडगत नाही.”^{१३}

आपणास एक पौराणिक कथा माहीत आहे की, देव आणि दैत्य यांनी समुद्रमंथन केले. तेव्हा त्यातून १४ रत्ने निघाले त्यातच अमृत हे एक निघाले! त्या अमृताची घागर दैत्यांनी पळविली त्यामुळे देवांना भय वाटले की, हे दैत्य जर अमृताचे प्राशन करतील तर आपला निभाव लागणार नाही, म्हणून अमृतकुंभ परत मिळविण्यासाठी विष्णूने मोहिनीचा म्हणजे सुंदर स्त्रीचा वेश घेऊन राक्षसाला फसविले व तो अमृतकुंभ परत मिळविला.^{१४} या कथेचा सार पाहिला तर आपणास असे दिसून येईल की, विद्यामृताची किंमत देवापेक्षाही श्रेष्ठ आहे! विद्येपुढे देवाचे देवपणही लंगडे पडते! विद्येमुळे दैत्यासारखे लोकही देवाहून श्रेष्ठ होऊ शकतात! तेव्हा मागासलेल्या वर्गातील माणसाने असा शिक्षणाचा अमृतकुंभ हाती पाडून घेतलाच पाहिजे^{१५} असे मुकुंदराव पाटील कळकळीने सांगतात.

इंग्रज लोक जगावर राज्य करतात याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्यातील शिक्षण हे होय. या विद्यामृताचे मुख्य स्थळ म्हणजे वाचनालय व विद्यार्थी वसतिगृह हे होय. त्यामुळे वाचनालये व विद्यार्थी वसतिगृह निर्माण करण्याचे महत्त्व विशद केले आहे.

शिक्षणाचा प्रचार झाल्याशिवाय आपली स्वतःची ओळख पटणार नाही व जोपर्यंत स्वतःची ओळख पटत नाही; तोपर्यंत आपली प्रगती होत नाही. म्हणून आसनी, शयनी, भोजनी, विद्येचा जप केल्याशिवाय दुसरा कशानेही उद्धार होणार नाही, असे शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देताना मुकुंदराव पाटील सांगतात.

बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व मुकुंदराव पाटील यांनी दीनमित्रातून व सभेतून सातत्याने पटवून देऊन सर्वांगीण शिक्षणाचा मार्ग दाखविला आहे.

शिक्षण हे जसे सर्व द्रव्याहून अधिक मोलाचे आहे, तसेच उत्तम अंतःकरण हे विद्येसाठी अधिक मोलाचे आहे! तेव्हा विद्यार्थ्यांनी शहरात जावून जरी शिक्षण घेतले तरी आपल्या आई-वडिलांना विसरू नये. सत्संग हेच जन्म साफल्य होय- या अफाट विश्वात मानवप्राण्याने जन्मास येऊन स्वतःची गती स्वतःस हितावह होईल अशी ठेवणे हे तर योग्य आहेच आहे. परंतु तीच गती दुसऱ्यास उत्तम संक्षित करून देणे हा म्हणजे उत्तनीत उन्नतीचा अथवा आनंदात आनंदाचा लाभ खरोखर काही अपूर्णच आहे. तेव्हा हा लाभ प्राप्त होण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी चांगली संगत धरावी,^{१६} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

४.४.. इंग्रज व शिक्षण संबंध :-

अठरावे शतक महाराष्ट्रातील अनेक दृष्टिने महत्त्वाचे गेले. पेशवाईचा विस्तार झाला. मात्र शिक्षणाकडे कोणाचे फारसे लक्ष नव्हते. शिक्षण संस्था काढण्यासाठी पैसा नव्हता असे म्हणता येणार नाही. कारण थोरल्या माधवराव पेशव्याच्या आईने बापुभट बोवा यांचा गुरुमंत्र घेतला तेव्हा त्यास एक लक्ष रुपये गुरुदक्षिणा दिली होती! शिवाय जहागिरी दिली ती वेगळीच.^{१७} पूर्वीच्या काही धर्मशिक्षण संस्था होत्या. गुरुकुले, मुनिमठ वगैरे पण त्या बहुजनासाठी खुल्या नव्हत्या आणि म्हणूनच ब्राह्मण, जैन, बौद्ध वगैरे लोक सोडून बहुतेक सर्व समाज अज्ञान स्थितीत राहिला,^{१८} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

इंग्रजी अंमल सुरू झाला व इंग्रजांनी शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी म्हणजेच अस्पृश्यांपासून ते ब्राह्मणांपर्यंत उघडी केली. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी कृतज्ञता व्यक्त करून 'सर्वांसाठी शिक्षण' या धोरणाचे स्वागत केले आहे. भारत देश अनेक रूढी बंधनाच्या परंपरेत जखडला होता. अनेक अंधश्रद्धा, मागासलेपण होता, अशा या देशात इंग्रजांचे आगमन झाले ही ईश्वरकृपा म्हणावी लागेल. या देशातील सर्व धर्मांचा, सर्व पंथांच्या लोकांत नवीन आचारविचारांचे वादळ निर्माण झाले व विकासाचे वारे खेळू लागले, अशी धारणा मुकुंदराव पाटील यांची होती.^{१९} हजारो वर्षांपासून खितपत पडलेल्या शूद्र, अतिशूद्राला शिक्षण घेण्याची संधी इंग्रजी राज्यात मिळाली याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारचे आभार मानले आहेत.

४.५.. इंग्रजांच्या शैक्षणिक धोरणास विरोध :-

इंग्रजी राज्यात शिक्षण व्यवस्था निर्माण झाली ही आनंदाची गोष्ट आहे. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांना आक्षेप नाही, पण इंग्रजांचे शैक्षणिक धोरण त्यांना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते, इंग्रजांनी भारतातील

धार्मिक व समाज व्यवस्थेचा अभ्यास न करता सर्वांसाठी सारखाच अभ्यासक्रम तयार केला आहे हा दोष शिक्षण पद्धतीत आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. इंग्रजांनी भारतातील सर्व दर्जांच्या लोकास समान सुज्ञ मानण्याची चूक केली आहे. या देशात शेकडा ७५ लोक शेतीचा व्यवसाय करतात. त्या शेतकऱ्यांना उपयुक्त असा शिक्षणक्रम नाही.^{२०} ही राष्ट्रीय चूक इंग्रजांच्या शिक्षणक्रमात आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

परकीय सरकारच्या शिक्षणाने सुशिक्षित झालेल्या वरच्या वर्गातील मंडळींनी खालच्या वर्गातील लोकांकडे दुर्लक्ष केले आहे. तसेच शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून अनेक शिक्षण परिषदा निघाल्या, कोणी सक्तीचे शिक्षण मागितले, कोणी भरपूर शिष्यवृत्त्या मागितल्या कोणी अधिक शाळा मागितल्या; पण सध्याच्या शिक्षणक्रमात बदल करण्याची मागणी कोणी केली नाही.^{२१} असा आरोप शिक्षित व शिक्षण परिषदावर मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

बहुजन समाजाच्या हिताचे हे शिक्षण नाही हे दाखवून दिले. जीवनातील अनेक प्रश्नांची उकल शिक्षणातून झाली पाहिजे असा व्यापक दृष्टिकोन मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

शिक्षणाची सुरुवात जरी इंग्रजी राज्यात झाली असली तरी हे शिक्षण समाजातील आगदी खालच्या वर्गापर्यंत पोहचले नाही आणि शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला असूनही मागील शंभर वर्षांतील इंग्रजांच्या काळात शेतकऱ्यांची स्थिती फारशी समाधानकारक नाही व शेकडा दोन टक्के शेतकरी सुशिक्षित होऊ शकले नाहीत. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी खेद व्यक्त केला आहे. वास्तविक शेतकऱ्याकडून शेतसाऱ्याच्या रूपाने सरकारला मोठ्या प्रमाणावर कर मिळतो. मात्र त्याचा विनियोग शेतकऱ्यांसाठी न होता उच्चवर्णिय समाजाच्या शिक्षणावर केला जातो, ही शिक्षण पद्धती मागासलेल्या समाजाला अनुकूल नाही.^{२२} यासाठी दीनमित्रातून मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारवर तोफ डागली आहे. शिक्षणामुळे बहुजन समाजाची उन्नती होण्यासाठी केवळ पुस्तकी शिक्षण न देता ते व्यवसायाभिमुख शिक्षण असावे व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे,^{२३} अशी मागणी मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारकडे केली आहे.

४.६.. सक्तीचे शिक्षण व शिक्षक :-

सक्तीचे शिक्षण म्हणजे जबरीने शिकविणे होय. अज्ञान लोकास जबरीने विद्यामृत पाजून त्यांचे पुढे कायमचे कल्याण व्हावे हा उद्देश समोर ठऊन युरोपियन राष्ट्रात व भारतात बडोदा संस्थानात सक्तीचे शिक्षण सुरु झाले होते. १८९२ साली मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सर्वाना सुरु केले आणि त्यांचे शैक्षणिक धोरण असे होते की,

- (१) प्रति वर्षी ३० नविन शाळा उघडाव्यात.
- (२) शाळेत शैक्षणिक संग्राहालय असावे.
- (३) वाचनालय असावे.
- (४) स्त्री शिक्षिकांची नेमणूक करावी.
- (५) समाजातील अगदी शेवटच्या स्तरापर्यंत शिक्षण पोहचवावे.
- (६) विद्यार्थ्यांच्या नैतिक आणि शारीरिक शिक्षणाकडे विशेष लक्ष द्यावे.
- (७) औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरु करणे.^{२४}

गांधीजींचे लंडन मधील डॉक्टर आणि पुढे गुजरात राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री डॉ. जीवराज मेहता हे या धोरणाची अंमलबजावणी झाली त्या पहिल्या बॅचचे विद्यार्थी होत. त्याप्रमाणे सार्वभौम सरकारने प्रजाजनास सक्तीचे शिक्षण सुरु करावे, अशी मागणी मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे. शेतकऱ्यांच्या मुलास शेतीविषयी शिक्षण मिळावे व त्यांना सज्जान करावे, तरीपण त्यातून सर्वच लोक विद्वान होतील असे मुळीच नाही, पण आजची स्थिती व मनुच्या काळातील स्थिती पाहता मुकुंदराव पाटील यांनी समाधान व्यक्त केले आहे, ते म्हणतात, “ब्राह्मणाखेरीज इतर वर्गाच्या लोकांनी विद्याभ्यास केल्यास त्यांच्या जीभा कापाव्यात, त्यांनी वेदमंत्र ऐकल्यास त्यांच्या कानात शिशाचा कडक रस ओतावा ! हे मनुस्मृती काळातील कायदे कौन्सिलचे ठराव कोणीकडे आणि आता सर्वास जबरीने विद्याभ्यास करण्यास लावणे व ज्ञानघोष ऐकावयास भाग पाडणे हे या काळातील कायदे कौन्सिलच्या बैठकीतील ठराव कोणीकडे”^{२५} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी तुलना केली आहे.

शिक्षणक्षेत्रात महत्त्वाची व्यक्ती म्हणजे शिक्षक होय. तेव्हा शिक्षकाचे वर्तन अधिक निर्दोष असले पाहिजे. शिक्षकाचे वर्तन त्याच्या शिक्षण पेशास शोभणारे पाहिजे. देशाचे खरेखुरे मार्गदर्शक बनवणाऱ्या

शिक्षकाची निवड करताना या बाबींचा विचार व्हावा, तसेच शिक्षकाची बढती करताना फक्त मुले पास झाल्याचा निकाल न पाहता, शिक्षकाच्या वर्तनाविषयी लोकमत काय आहे याचाही विचार घ्यावा.^{२६} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते कारण, शिक्षण हे पवित्र काम आहे. समाजहिताचे कार्य आहे. समाज शिक्षकाकडे आदर्श नजरेने पाहतो, विद्यार्थी शिक्षकाचे अनुकरण करतात तेव्हा शिक्षकाचे वर्तन आदर्श असावे, हे मुकुंदराव पाटील यांचे विचार आजच्या काळातही लागू पडतात.

शिक्षकाचे पगारात दिढीने वाढ करावी ही मागणीही केली आहे. त्याबरोबरच क्रमिकपुस्तकात आरोग्य, समाजस्थिती, धर्मभेद, राजकीय वाद, औषधी ज्ञान, यंत्रज्ञान, शेतकी ज्ञान, वगैरे विषयांवरील पुस्तके अनुभवी व तज्ञ शिक्षकांकडून लिहून घ्यावीत आणि बालवाडी व पहिलीच्या वर्गावर स्त्री शिक्षिकेची नेमणूक करावी म्हणजे, लहान मुलांच्या दृष्टिने हितावह राहिल. असे झाल्यास खेड्यापाड्यांच्या शेतकऱ्याची सुधारणा होण्यास विलंब होणार नाही,^{२७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. त्यांच्या विचाराचा प्रत्यय आज दिसून येत आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी अगदी खोलवर विचार करून, दूरदृष्टि समोर ठरून विचार मांडले आहेत.

शाळेतील शिक्षक म्हणजे इंद्रलोकातील धर्म, न्याय, नीती, वगैरे गुणांचे महाद्वार आहे. देशाची भावी प्रजा, राष्ट्राचे नवरूप, निष्कलंक, चित्ताकर्षक, तेजस्वी होण्यास शिक्षक कारणीभूत असतात. म्हणून धर्मातील अथवा राज्यातील कोणत्याही अधिकाऱ्यापेक्षा शिक्षकांचा अधिकार अत्यंत पवित्र, व्यापक आणि श्रेष्ठप्रतीचा आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. तेव्हा अशा शिक्षकाची निवड करताना केवळ त्यांच्या पदवीचा विचार न करता त्यासोबत त्याची नीती व मन, त्याचे वर्तन कसे आहे यांचा विचार करावा. पोलीस शिपाई यांची भरती जशी कसून होते, त्याप्रमाणे शिक्षकाची व्हावी, शिक्षकाचे वर्तन कसे आदर्श असावे हे पटवून सांगताना मुकुंदराव पाटील काही दाखले देतात. त्यांचे मते काही शिक्षक स्वतः वर्गातील दाराच्या मागे तंबाखू खाऊन थुंकतात व विद्यार्थ्यांना सांगतात की, 'घरात थुंकू नका'. काही शिक्षक टेबलावर पाय ठरून बसतात, काही मित्रासोबत गप्पा मारतात^{२८} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अनुभविक, शुद्धाचरणांच्या ज्ञानावर अधिक शिस्त ठेवल्यास नीती शिक्षणाची स्वतंत्र आवश्यकता भासणार नाही. आणि जरी भासली तरी नीती शिक्षणाचा मार्ग फारच सरळ होईल, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

“शिक्षणखाते, जितके श्रेष्ठप्रतिचे असेल तितकेच उच्चप्रतिचे नागरिक देशात घडत जातील” आणि म्हणून “पोट भरण्यासाठी म्हणून शिक्षक व्हावयाचे व शिक्षक झालो म्हणून शिकवायचे” अशा प्रकारचा कोणताही विचार शिक्षकाने न करता विद्यादानाचे पवित्र कार्य सर्व श्रेष्ठ समजून करावे.^{२९} अशाप्रकारचा मोलाचा सल्ला देतात, जो आजही तितकाच लागू पडतो.

४.७.. सक्तीचे शिक्षण प्रसारातील अडचणी – उपाय :-

सर्वसामान्य माणसाला शिक्षणाची संधी इंग्रजी राज्यात मिळाली. अनेक क्षेत्रात देशाची प्रगती झाली. शहरीभागाचा विकास झाला. हे सर्व इंग्रजी राज्याच्या शंभर वर्षांच्या काळातील बदल होय. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी समाधान व्यक्त केले. पण त्यांनी ग्रामीण भागाच्या विकासाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले आहे. असा आरोप करून तीव्र नाराजी व्यक्त केली आहे. प्राथमिक शिक्षण हा देशाच्या प्रगतीचा एकमेव मार्ग असताना या देशातील लाखो बहुजन समाज व अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची मात्र गैरसोय झाल्याने मुकुंदराव पाटील यांना चिंता वाटते. देशातील सुशिक्षिताचे प्रमाण अत्यल्प असून शिक्षणाचा प्रसार वेगाने झाला पाहिजे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. ज्ञानखात्यात सर्वसामान्यांची सोय व्हावी म्हणून त्यांनी काही सूचना मांडल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

प्रत्येक दोनशे लोकसंख्येच्या गावास एक शाळा असावी. शिक्षक हा शिक्षणाचा प्राण आहे, तेव्हा शिक्षणखात्याचे तीन भाग पाडावेत. (१) शाळा (२) शिक्षक (३) शिक्षण. बहुजन समाजास झेपणारा अभ्यासक्रम असावा^{३०} असे मत मुकुंदराव पाटील यांनी मांडले आहेत. शिक्षणाचा प्रचार व्हावा म्हणून शिक्षणाची गोडी निर्माण करावी व तसा शिक्षणक्रम निर्माण करावा. (१) शिक्षण सक्तीचे व्हावे (२) शाळांची संख्या वाढवावी (३) प्रत्येक तालुक्यास व जिल्ह्यास बोर्डिंग स्थापन व्हावे. (४) शेतीचे शिक्षण द्यावे (५) जिल्ह्यास धंदे शिक्षणाची शाळा असावी. (६) शेतकी शिक्षण हा ऐच्छिक विषय ठेवावा. (७) बोर्डिंगचा खर्च शेतकऱ्यांकडून धान्य किंवा रोकड घेऊन करावा. (८) प्रत्येक तालुक्यात इंग्रजी ७ वी पर्यंत शिक्षणाची सोय असावी.^{३१}

अशाप्रकारे ढोबळ आखणी असावी असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. १९२१ च्या जाहीरनाम्याप्रमाणे अनेक खाती रयतेच्या हाती देण्यात आली. त्यात शिक्षण खाते होते. तेव्हा या संधीचा फायदा घेऊन हजारो वर्षांपासून बहुजन समाजास शिक्षण नसल्यामुळे केवळ दोन पायांची जनावरे बनला

आहे. त्यांच्यातील पशूपण घालवून मुलामुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देवून, चळवळ उभी करून मनुष्यपणा सिद्ध करण्यासाठी त्या समाजातील पुढाऱ्यांनी पुढाकार घ्यावा असे मुकुंदराव पाटील यांनी आवाहन केले होते.^{३२}

बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार का होत नाही याची कारणमीमांसा करून त्यांनी अडचणींवर उपाय सुचविले आहेत. सक्तीच्या शिक्षणासाठी तीन अडचणी प्रामुख्याने आहेत. (१) खर्चाची अडचण (२) लोकांची समजुतीची अडचण (३) कार्याच्या आखणीची अडचण^{३३} या अडचणींवर उपाययोजना सुचविताना त्यांनी म्हटले की, खर्चाची अडचण सोडविणे सोपे आहे त्यासाठी (१) नोकरशाहीच्या वाढत्या पगारात काटकसर करावी (२) ५० रुपयावरील जमीन सारा देणारे व दोन हजारावर उत्पन्न असणाऱ्या व्यापाऱ्यावर कर बसवावा (३) देवस्थानास मिळणाऱ्या उत्पन्नातून फक्त देवाचा योगभोग चालेल एवढाच खर्च ठरून बाकी रक्कम शिक्षणाकडे जमा करावी. याखेरीज दुसरा मार्ग नाही. असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते हे पटवून देताना सिमला येथे स्थापन झालेल्या 'काटकसर पक्षाचे' उदाहरण देतात. महाराष्ट्रात दारूच्या उत्पन्नातून पैसा शिक्षणाकडे वर्ग करण्याची योजना सरकारची होती. पण दारूचे उत्पन्न घटले आहे. तेव्हा दारूचे दुकाने वाढवून लोकात दुर्व्यसनी, मूर्ख, लबाड, चोरांची संख्या वाढवून शिक्षणाचा खर्च काढणे निंदनीय आहे. त्यापेक्षा वरील तीन उपाय योग्य आहेत^{३४} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

दुसरी अडचण म्हणजे लोकांची समजूत यावर मुकुंदराव पाटील सरकारला सांगतात की, देवी आजाराचे निर्मूलन करण्यासाठी गावोगावी जावून देवीची लस लहान मुलांना जबरदस्तीने टोचली तेव्हाही लोकांचा विरोध होताच. पण कुठेही दंगल झाली नाही आणि शिक्षणापेक्षा दारू महत्त्वाची आहे असे म्हणणारे लोक नगण्य आहेत. मुलांना शाळेत पाठविल्याने त्यांच्या कामात थोडीफार अडचण निर्माण होईल. पण त्यांच्यातील गैरसमजुती दूर करून लोकांच्या गैर समजुतीस सरकारने भिण्याचे कारण नाही, कारण यात प्रजेचे हित आहे. तेव्हा ही अडचणही दूर होईल असे मुकुंदराव पाटील यांनी आपले मत स्पष्ट केले आहे.

सक्तीचे शिक्षणातील तिसरी अडचण म्हणजे कामकाजाचे नियोजन, आराखडा तयार करणे ही होय. ही आखणी लक्षात घेऊन मुलांचे दोन वर्ग करावेत.

- (१) आई-वडिलांच्या कामात मदत न करणारे मुले
- (२) आई-वडिलांच्या कामात मदत करणारे मुले

खेड्यात श्रम न करणारे मुले फारच थोडे मिळतील तेव्हा त्यांच्या सोयीनुसार शाळेची वेळ ठेवावी. ज्या मुलांना आई-वडिलांच्या कामात हातभार लावावा लागतो त्यांच्यासाठी शाळा सकाळी ९ ते ११ आणि दुपारी ३ ते ५ या वेळेत असावी. शिवाय दुपारी बिगर इयत्ता पहिली आणि दुसरी इयत्ता २ ते ५ पर्यंत चालवाव्यात आणि बाकीच्या इयत्ता सकाळी चालवाव्यात. जेणेकरून मुलांना शाळेत येण्याजाण्याचे सोयीचे होईल व मोठ्या मुलास आई-वडिलांना कामात मदतही करता येईल. पहिल्या तीन इयत्तेसाठी स्त्री शिक्षिका असाव्यात जेणेकरून ममतेने शिक्षण मिळेल. खेड्यातील मोठ्या मुलींसाठी स्वतंत्र वर्ग असावेत व स्त्री शिक्षक नेमणूक करावी.^{३५}

कोणताही त्रास सहन करावा लागला तरी चालेल, पण मुलांमुलींसाठी एकदम सक्तीचे शिक्षण सुरु करावे. येणाऱ्या अडचणी दूर होत जातील. प्रथम शिक्षण सुरु करावे अशी तळमळ मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे.

अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी शिक्षणातील प्रमुख अडचणींचा तपशीलवार विचार करून शिक्षणाचे धोरण ठरविताना समाजाची स्थिती, यानुसार शिक्षणक्रम, आर्थिक तरतूद, मनुष्यबळ यासर्व बाबींचा सूक्ष्मपणे विचार मांडून शिक्षण सक्तीचे करण्याचे आवाहन सरकारला केल्याचे दिसते. यातून त्यांची समाजाची प्रगती व सरकारला येणाऱ्या अडचणींतून मार्ग काढण्यासाठी तळमळ दिसते, वैचारिकता दिसते, वास्तविकता लक्षात येते.

बहुजन समाजातील शिक्षण प्रसारातील अडचणींचा मागोवा घेऊन त्या सोडविण्यासाठी काय करावे हे लक्षात आणून दिले आणि बहुजन समाजातील शिक्षणाच्या प्रसाराला वाचा फोडली.

सक्तीचे शिक्षणबाबत पुणे येथील 'मराठा सल्लागार मंडळाने' जनतेकडून काही मते मागितले होते. १९२२ साली मंडळापुढे मुकुंदराव पाटील यांनी खालील सूचना पाठवून सक्तीचे शिक्षण सुरु करावे हे स्पष्ट केले होते.

- (१) हिंदुस्थानात सक्तीच्या शिक्षणाची फार जरूरी आहे.
- (२) शिक्षण मोफत असावे.
- (३) ग्रामपंचायतीमार्फत गरजू मुलांची निवड करून त्यांना पाटी, पुस्तके, कपडे मोफत द्यावीत.
- (४) शाळेसाठी इमारत नसेल तर देवळे, धर्मशाळा, चावडी वगैरे ठिकाणी शाळा भरवावी.

- (५) चौथी वर्गापर्यंत शक्य तितक्या स्त्री शिक्षिका नेमावेत.
- (६) गावाच्या बहुमतावर अस्पृश्य मुलांना एकत्र किंवा वेगळे बसवावे.
- (७) मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण एकत्र द्यावे.
- (८) शिक्षणासाठी खर्च होईल अशा अटीवर पाहिजे, तर थोडा कर बसवावा.^{३६}

त्यांनी केलेल्या सूचनातून त्यावेळी समाजातील दारिद्र्य, जातीयता दिसून येते आणि मुकुंदराव पाटील यांची शिक्षणाविषयी असलेली तळमळ दिसून येते.

मुंबई शहर सोडून इलाक्यात कोठे आणि कशाप्रकारे सक्तीचे शिक्षण सुरु करणे योग्य होईल या मुद्याचा विचार करण्यासाठी सरकारने १९२२ साली श्री. चंदावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. या समितीने आपल्या अहवालातून मत व्यक्त करताना जेथे लोकमत प्रतिकूल असेल तेथे ते अगोदर तयार करून, नंतर सक्तीचे तत्त्व लागू करावे, प्रथम शहरांना हा नियम लागू करावा, असे म्हटले. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हटले की शिक्षण जर सक्तीचे आहे, तर तेथे लोकांच्या खुशीस लोकांच्या मतास फारसा वाव देण्यात अर्थ नसतो. अगोदर लोकमत बनवा आणि मग सक्तीचे शिक्षण सुरु करा, असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही असे वाटते. भरपूर शिष्यवृत्ती, वही, पुस्तके फुकट आणि निरश्रित लोकांच्या मुलास जेवणासह शिक्षण अशी व्यवस्था केल्यास कोणत्याही खेड्यावर कितीही सक्ती केली तरी लोक एकही 'ब्र' काढणार नाहीत. मोठाली शहरी वगळून प्रथम खेड्यावरच सक्ती लादल्यास शिक्षणाचे इष्ट कार्य अधिक लवकर सफल होईल. सक्तीच्या शिक्षणाचे खरे ठिकाण खेडेच होय यात शंका नाही,^{३७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. त्यांच्या या दूरदृष्टिपणाचा प्रत्यय आज आपणास दिसत आहे. आदिवासी मुलांच्या शिक्षणासाठी संपूर्ण मोफत व्यवस्था, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे मुलामुलींचे वसतिगृह, मुलींना वेगळी शिष्यवृत्ती, मोफत प्रवास, महिला शिक्षिका, अंगणवाडीतून शिक्षण अशा विविध शैक्षणिक उपक्रम शासकीय योजनेतून राबविले जातात. हे सर्व विचार मुकुंदराव पाटील यांनी ७० ते ८० वर्षांपूर्वी मांडला होता.

लोकमत नसताना एकीकडे सरकार ठिकठिकाणी दारूचे गुत्ते काढीत आहे आणि लोक शिक्षणाची मागणी करीत असताना सरकारी शाळा सुरु करीत नाही, या सरकारच्या धोरणावर मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारवर कडाडून तोफ डागली आहे व जाब विचारला आहे. आमची मुले शिकविण्यासाठी आमच्यापासून

पैसा घेणारे सरकार जर आम्हास अशाप्रकारे नाडू लागले तर आम्ही दाद मागण्यासाठी कोणता मार्ग स्वीकारावा? आमच्या मुलांना, आमच्या देशात, आमच्या पैशाने शिक्षण देण्याची साधी गोष्टही जर आमचे सरकार आम्हास करू देणार नाही, मग सरकार प्रजानिष्ठ आहे असे कसे समजावे? जनता व सरकार एकमेकांशी एकनिष्ठ राहिल्याशिवाय दोघांनाही समाधान मिळणार नाही.^{३८}

सातारा जिल्ह्यात १९१७ साली विद्यार्थ्यांची संख्या ११ हजार होती आणि ती आता १९२१ साली ३९ हजारावर वाढली;^{३९} तेव्हा लोक दारूच्या दुकानाऐवजी शाळा काढण्याची मागणी करू लागले तरी सरकारने शाळा काढल्या नाहीत. तर उलट विद्यार्थी संख्या कशी वाढली याचा निष्कर्ष असा काढला की, सत्यशोधक मंडळीने लोकापर्यंत जावून विद्यार्थी संख्या वाढविली. लोकांनी जर सत्यशोधक मंडळीचे एकूण मुले शाळेत पाठविली तर तो गुन्हा मानला गेला. अशाप्रकारचे सरकारने शिक्षणाची हेळसांड केली आहे. तेव्हा सातारा भागातील लोकांनी सरकारला रोखठोकपणे विचारले पाहिजे की, आमचे पैसे घेऊन आमच्या मुलास का शिकवित नाही?^{४०} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी जनतेमध्ये एक प्रकारची शैक्षणिक क्रांतीची ज्योत पेटविलेली दिसून येते.

प्राथमिक शिक्षण हा देशोन्नतीचा प्राण आहे. असे असतानाही शिक्षणाची मोठ्या झपाट्याने वाढ होण्याऐवजी हेळसांड होत आहे व शिक्षणाची वृद्धी होण्यासाठी पुढाऱ्यांनी जोराची चळवळ केल्याचे दिसत नाही. मुद्दाम या विषयाकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

मुकुंदराव पाटील यांनी दीनमित्रातून आपल्या लेखाद्वारे जनजागृती व सरकारला जनतेचे दुःख आणि त्यांचे हक्क याबाबतीत काम केलेले दिसून येते. याचाच परिणाम म्हणून की काय, संयुक्त प्रांताच्या गव्हर्नरने आपल्या प्रांतातील म्युनिसिपालिट्यांना आपल्या हद्दीत सक्तीच्या शिक्षणाची सुरुवात करण्याविषयी सूचना केल्यामुळे ३२ म्युनिसिपालिट्यांनी आपल्या हद्दीत ते सुरु करण्याचे कबूल केले. १९१८ साली मुंबई म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन मुंबईत सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास केला. या कायद्याचे अनुकरण १९१९ साली बंगाल, बिहार, संयुक्त प्रांत व पंजाब या ठिकाणी केले आणि सन १९२० साली मध्यप्रांत व मद्रास येथे अनुकरण करण्यात आले. मद्रास इलाक्यात ७ गावांच्या म्युनिसिपालिट्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा आपल्या हद्दीत सुरु केला आणि १९२२ सालापासून इतर म्युनिसिपालिट्यांनी सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठी सुरुवात केली.^{४१} १९२०-२१ साली प्राथमिक शळांची

संख्या १३ हजारपेक्षा कमी होती. १९२६-२७ मध्ये शाळांची संख्या १३,८३५ झाली व खर्च १९२०-२१ साली १ कोटी, २७ लक्ष रुपये आणि १९२६-२७ साली १ कोटी ९८ लक्ष झाला.

१९२० साली पुणे येथे सक्तीच्या शिक्षणावरून एक चर्चासत्र झाले. यात बाह्यनेतर आणि उदारमताचे काही ब्राह्मण होते व दुसऱ्या बाजूस जहाल मतवादी उर्फ राष्ट्रीय ब्राह्मण हे होते. पहिल्या पक्षाचे म्हणणे होते की, पुण्यातील सर्व मुलामुलींस सक्तीचे शिक्षण द्यावे. त्याशिवाय शिक्षणांचा प्रचार होणार नाही व देशाची प्रगती होणार नाही. तर दुसऱ्या पक्षातील मंडळी त्यात लोकमान्य टिळक, केळकर यांनी मुलींच्या शिक्षणाला विरोध केला व जगात मुलांच्या शिक्षणानंतरच मुलींचे शिक्षण झाल्याचा दाखला दिला व "मुलींच्या शिक्षणाची सक्ती करण्याची वेळ आली नाही," असे प्रतिपादन केले. त्यावर प्रतिक्रिया म्हणून पुण्यातील अनेक स्त्रियांनी सभा भरवून स्त्री शिक्षणास पाठिंबा दिला व केळकर यांचा निषेध केला. यावर मुकुंदराव पाटील यांनी प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हटले की, मुलींचे शिक्षण सक्तीचे करण्याची वेळ आली नाही असे म्हणणे हीच का स्वराज्य चालविण्याची पात्रता? शिक्षण म्हणजे प्लेग होय अशातले ते भयंकर प्रकरण नाही. मुलांबरोबर मुलींचे शिक्षण झाल्यास दुनियेचा नियम मोडला किंवा इतिहासाचा आधार बुडाला अथवा जगावेगळा प्रकार घडला, असे थोडेच आहे. मुलांबरोबर मुलींचे शिक्षण सक्तीचे केल्याने जर मोठा अनर्थ घडणार असेल, तर त्यालाही भिण्याचे कारण नाही. कारण अनर्थाची मर्यादा म्हणजे प्राणावर गदा येणे. यालाही भिण्याचे कारण नाही कारण प्लेग, इन्फुन्झा, महामारी यात मुले-मुली, आई-बाप, पुढारी यांचे बळी पडतातच.^{४२} अशाप्रकारे स्त्री शिक्षणाला विरोध करणाऱ्याचा समाचार घेतला आहे.

स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न विधवेला कुंकू लावावे की, नाही यांच्याइतका वादग्रस्त नाही. विधवा असो की सधवा प्रत्येकीला शिक्षण मिळाले तर उत्तमच होय. मुलींच्या शिक्षणास इतक्या निकराने लाथाडून लावण्याचा प्रयत्न केळकर शास्त्री यांनी करावा हे योग्य नाही. सक्तीच्या शिक्षणाला प्लेगप्रमाणे मानून घाबरण्याचे काही कारण नाही. कारण "शिक्षण म्हणजे प्लेग नव्हे"^{४३} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते, यावरून ते स्त्री-पुरुष समानता मानणारे होते व त्यांचे विचार पुरोगामी होते हे दिसून येते.

१९३२ साली मुंबई सरकारने शिक्षण खर्चात २० टक्के कपात करण्याचे जाहीर केले.^{४४} त्यापूर्वी १९२९ साली अंदाजपत्रकात शिक्षणातील खर्चात वाढ केली नाही. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारवर टीका केली व पुढाऱ्यांनी विशेष लक्ष घालण्याची सूचना केली. सरकारच्या २० टक्के कपातीच्या धोरणावर

मुकुंदराव पाटील यांनी आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हटले की, ही २० टक्के कपात खेड्यातील प्राथमिक शिक्षणासाठी करू नये. पाहिजे तर २५ टक्के कपात शहरातील उच्च शिक्षणासाठी करावी, कारण खेड्यातील शेतकरी अज्ञानी व गरीब आहे, आणि या धोरणामुळे शेतकऱ्यांच्या मेंदूतच २० टक्के कपात होणार आहे.^{४५} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी अत्यंत प्रखर शब्दांत सरकारला कळकळीचे आवाहन केले आहे.

पोलिसाची लाठी खाणारे, राष्ट्रीय निशाण हातात धरल्याबद्दल तुरुंगात जाणारे हजारो देशभक्त देशात आहेत, पण शेतकऱ्यांच्या मुलामुलींना लिहिणे, वाचणे शिकविण्यासाठी एकही नामांकित देशभक्त वर्ष दोन वर्षेही खेड्यात राहण्यास तयार नसावा ही या देशभक्ताची मनोवृत्ती राष्ट्रीय उद्दाराचा पहिल्या पायरीला तरी शोभण्यासारखी नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.^{४६}

शहरातील लोकांकडे शिक्षणासाठी पर्याय उपलब्ध होतील. पण खेड्यातील शेतकऱ्याला २० टक्के कपातीची झळ सहन करावी लागेल. या त्यांच्या विचारावरून मुकुंदराव पाटील यांना ग्रामीण जनतेविषयी असलेली आपुलकी व जिव्हाळा दिसून येतो. त्यांच्या प्रगतीसाठी केवळ सरकारनेच नाही, तर एखाद्या देशभक्तानेही पुढे यावे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. खेड्यात शिक्षणाचा प्रसार करण्याची जबाबदारी केवळ सरकारची नाही, तर देशातील सुशिक्षित तरुण व देशभक्तांचे ते कर्तव्य आहे. राजकीय चळवळीबरोबरच सामाजिक जाणीव ठरून ग्रामीण लोकांचे शिक्षणाच्या अडचणी दूर करण्याच्या प्रयत्नात सरकारला मदत करावी, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

एका साक्षर व्यक्तीने किमान दहा निरक्षरांना साक्षर करावे. सामान्य माणसाला लिहिता, वाचता आल्याशिवाय राष्ट्राची भरभराट होणार नाही. शास्त्रपुराणांनी सांगितलेल्या कायद्याप्रमाणे वागले म्हणजे देश व धर्माची पूर्ण सुधारणा झाली, असे पूर्वीचे लोकमत होते. आणि आता देशातील कोणत्याही वर्णाचा, कोणत्याही वयाचा, कसाही मनुष्य असो त्याला लिहिता, वाचता आलेच पाहिजे. त्याशिवाय देशाची सुधारणा होणार नाही या नव्या लोकमताचा प्रसार करावा^{४७} असा सल्ला देशभक्तांना दिला.

त्यांच्या विचारातील दूरदर्शीपणा आज आपणास प्रत्ययास येत आहे. सर्व शिक्षा अभियान, प्रौढ शिक्षण, रात्रीचे महाविद्यालय, मुक्त विद्यापीठ यातून सरकारनेच शिक्षणाचे कार्य सुरू करावे, हा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी सत्तर ते ऐंशी वर्षांपूर्वीच व्यक्त केला होता. महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी

अनेक चळवळी सुरु केल्या होत्या, पण बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी एखादी चळवळ केली नाही. शेतकऱ्यांचा शेतसारा ५० टक्के कमी करण्याचे निवेदन सरकारला दिले होते, तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध करताना म्हटले "शेतसारा कमी करू नये, त्यातील ५० टक्के रक्कम शेतकऱ्यांच्या शिक्षणासाठीच खर्च करण्यात यावी, त्यातून प्रत्येक तालुक्यात एक बोर्डिंग काढता येईल. जिल्ह्यावर किंवा तालुक्यावर काँग्रेस कमिट्याप्रमाणे बोर्डिंग निघाल्यातर अवघ्या १० वर्षांत हिंदुस्थानचे समूळ रूप पालटून जाईल व हिंदुस्थानाला टीकाऊ राष्ट्रीयत्व प्राप्त होईल"^{४८}.

मुकुंदराव पाटील यांना बहुजन समाजाचा शिक्षणाविषयी अत्यंत तळमळ होती. त्यासाठी त्यांनी सरकार व पुढारी यांना आवाहन केले आहेत. शिक्षणातील अडचणी व उपाय आणि त्याचे स्वरूप याविषयी मौलिक विचार व्यक्त केले आहेत.

४.८..स्वातंत्र्योत्तर शैक्षणिक धोरण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसने स्वीकारलेल्या शैक्षणिक धोरणांवर मुकुंदराव पाटील यांनी परखडपणे विचार व्यक्त केले. त्यांच्या मते, स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतकरी आणि कामगार यांना फारसा लाभ झाला नाही. बहुजन समाजाला स्वातंत्र्य व समतेचा लाभ होण्यासाठी शिक्षण उपलब्ध झाले नाही.

शिक्षण हा समाज जीवनाचा एक भाग आहे असे त्यांना वाटत होते. १९४८ साली सरकारने रयत शिक्षण संस्थेची ग्रेड बंद केली^{४९} बंद करण्यात कारण सार्वजनिक आहे, असेही सरकारने जाहीर केले. तेव्हा त्याचे स्पष्टीकरण सरकारने करावे. अन्यथा त्यात देशाचे नुकसान आहे असे मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले.^{५०} सरकारच्या समाज विघातक निर्णयावर त्यांनी टीका केली आहे.

तसेच १९५४ साली सरकारने शिक्षणाची फी वाढविली तेव्हा यावर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना त्यांनी म्हटले, बहुजन समाजात शिक्षणाच्या मुलांची संख्या १० टक्के आहे. त्यात फी वाढ झाली तर मुलांना शिक्षणाला मुकावे लागेल. फी वाढीचा प्रश्न सरकारने मागे घेण्यात पुढाऱ्यांनी भाग पाडावे. नाही तर बहुजन समाजाच्या शिक्षणाच्या नरडीस सरकारबरोबर पुढाऱ्यांच्या हाताची नखे लागली असेच जनता म्हणेल.^{५१} सरकारचे धोरण चुकीचे आहे तेव्हा लोकमताचा दबाव आणून फी वाढी रद्द करावी, असे त्यांनी आवाहन केले.

महात्मा गांधीविषयी असलेल्या कृतज्ञ भावनेतून सरकारने प्राथमिक शाळातून सूतकताई सुरु केली. मुकुंदराव पाटील यांनी या कार्यक्रमास विरोध केला. शिक्षणातील निष्क्रियता, व्यक्तिपूजा, दूरदृष्टिचा अभाव त्यांच्यावर त्यांनी कोरडे ओढून सूतकताई ऐवजी शेतीचे शिक्षण देण्याची व्यवहारी सूचना केली.^{५२}

श्री राजगोपालाचारी यांनी तरुण पिढीचे शील सुधारण्यासाठी कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षण देण्याची सूचना केली. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी धार्मिक तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी चालणाऱ्या वाईट कर्माची उदाहरणे देऊन म्हटले, "शील" हे शिक्षणात नसते, ते अंतःकरणात असते. अंतःकरण स्वच्छ ठेवणे महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यासाठी शिस्त, सचोटी, यांची आवड विद्यार्थ्यांत उत्पन्न झाली पाहिजे. व्यसनी व्यक्तींना शिक्षकांच्या जागेवर नेमले जाऊ नये. त्यांना भरपूर पगार दिला पाहिजे".^{५३} अशा दूरगामी सुधारणा करण्याची आवश्यकता व्यक्त केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेस सरकारने इंग्रजावरील रोषामुळे इंग्रजी भाषा शिक्षणातून काढून टाकली होती. परंतु ती चूक लक्षात आल्यावर १९५७ साली पुन्हा इंग्रजी भाषा सक्तीची केली. मुकुंदराव पाटील यांनी या निर्णयाचे स्वागत केले. त्याच्या मते, 'इंग्रजी भाषेमुळे राष्ट्राच्या सुधारणेत गती मिळते. इंग्रजी भाषा ही ज्ञानगंगा आहे. ही गंगा स्वर्गातील सुख मिळणारी थाप नव्हे, तर याच लोकी उत्कर्ष मिळवून देणारी शक्ती आहे'.

सरकारने इंग्रजीवर बहिष्कार टाकला तर भारताची राजवट थिजल्याप्रमाणे होईल. हिंदी राष्ट्रभाषा म्हणून मान्यता पावावी, पण आजच्या परिस्थितीत विचार केला तर हिंदी राष्ट्रभाषा आपल्या पायावर चालू लागेपर्यंत इंग्रजीची मदत आवश्यक आहे.^{५४} असे इंग्रजी भाषाविषयीचे त्यांचे विचार दूरदृष्टिचे होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय देशाची प्रगती होऊ शकणार नाही याची जाणीव सरकारला झाली; परंतु सरकारच्या प्रयत्नास मोठ्या प्रमाणात यश आले नाही, असे मुकुंदराव पाटील याचे मत होते. तेव्हा यावर उपाय सुचविताना त्यांनी म्हटले की, "सरकार अन्नटंचाई दूर करण्यासाठी ज्याप्रमाणे अमेरिकासारख्या परराष्ट्रातून गहु मागवते, त्याप्रमाणे शिक्षण प्रचारकांचा उपयोग करून घेणे आवश्यक आहे."^{५५}

१९५९ साली काँग्रेस सरकारने सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास केला; तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारचे अभिनंदन करून हे धोरण बहुजन समाजाच्या हिताचे आहे, असे म्हटले आहे.^{५६}

१० नोव्हेंबर १९५७ रोजी नेवासे येथे शिक्षक संमेलन भरले होते, अध्यक्षस्थानी मुकुंदराव पाटील होते. त्यावेळी त्यांनी शिक्षकांची वेतनवाढीची मागणी न्याय असल्याचे म्हटले. परंतु निवडून आलेले आमदार व खासदार त्यासाठी काहीही प्रयत्न करित नाहीत. त्यामुळे शैक्षणिक प्रगती होऊ शकत नाही.^{५७} अशी खंत ही व्यक्त केली.

महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यांतील मागास व दलित वर्गीयामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणारी पहिली भारतीय संस्था म्हणजे सत्यशोधक समाज ही होय. खेड्यापाड्यांपर्यंत जिचे लोण पोहोचले होते अशी भारतातील ही पहिली सामाजिक चळवळ होय.^{५८} याच सत्यशोधक चळवळीचे निष्ठावंत कार्यकर्ते मुकुंदराव पाटील होते म्हणून त्यांनी बहुजनांच्या शिक्षणावर जोर दिला आहे. ३० सप्टेंबर, १९१७ पासून कोल्हापूर संस्थांनात सक्तीचे व मोफत शिक्षण सुरु करण्यात आले. १९२१-२२ सालापर्यंत ४२० शाळा व २२ हजार विद्यार्थी होते. सक्तीच्या शिक्षणासंबंधी आपला दृष्टिकोन विशद करताना शाहू महाराज म्हणतात की, "खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या बुद्धिवर, ज्ञानावर जे जड जुलमी 'जू' लादले गेले आहे ते जुगारून देण्याची शक्ती समाजाच्या अंगी येण्यास, सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची फार जरूरी आहे."^{५९} त्याप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही ६ मे, १९२९ रोजी महाबळेश्वर येथील भाषणात सक्तीच्या शिक्षणाविषयी म्हटले की, "प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार, सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो."^{६०} परंतु सनातन्यांचे पाठिराखे असलेले लोकमान्य टिळक यांना स्त्री-पुरुषांना एकाच प्रकारचे व प्रतिचे शिक्षण देणे मान्य नव्हते, स्त्रियांना शिक्षण द्यायचेच तर ते इंग्रजीतून न देता, मराठीतून द्यावे व तेही केवळ गृहोपयोगी असावे असा त्यांचा आग्रह होता.^{६१}

४.९..निष्कर्ष:-

देशाचा खरा विकास करायचा असेल तर सर्वसामान्य माणूस ज्ञानी झाला पाहिजे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशी मागणी केली आहे. त्यावरील समस्या व उपायदेखील सरकारला सुचविले आहेत. शेतकऱ्याला जादा कर लावण्यासाठी दुजोरा दिला व अज्ञानांना सज्ञान करण्यासाठी प्रत्येक पदवीधराने किमान दहा जणांना साक्षर करण्याची अपेक्षा

मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे. शाळा ही खेड्यातील पालकांच्या वेळेनुसार ठेवावी, जेणेकरून त्यांच्या कामात मुले मदत करतील. अशाप्रकारे व्यवहाराशी जोड दिली आहे. स्त्री शिक्षिकाची नेमणूक करावी. मुलींनाही शिक्षण सक्तीचे करावे. शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षकांचे पगार वाढवावेत, अशा सूचनाही केल्या आहेत. त्याबरोबरच इंग्रजी भाषा महत्त्वाची असून ती शिक्षणात ठेवावी अशी मागणी केलेली आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी ७० ते ८० वर्षांपूर्वी सुचविलेल्या सूचना व मांडलेले विचार शासनास मान्य होऊनच आज पहिलीपासून इंग्रजीचा समावेश, मुलीसाठी वेगवेगळ्या शासकीय शैक्षणिक योजना, मागासवर्गीय मुलामुलींचे वसतिगृह, स्त्री शिक्षिकाची नेमणूक, अंगणवाडी सेविकाची नियुक्ती केली. शासनाने सर्वसामान्याला शिक्षणाचे दारे खुली करण्यासाठी केलेले प्रयत्न हे आजच्या घडीला योग्य आहेत.

मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार हे समाजास ज्ञानाचा तिसरा डोळा देणारे आहेत.

टीपा -

- (१) महात्मा फुले समग्र वाङ्.मय, महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२. पृ.२६३
- (२) दीनमित्र, २० मार्च, १९१२. 'आमच्या प्रौढ विद्यार्थ्यांची आजची कर्तव्ये'
- (३) बी.आर. आंबेडकर, रिडल्स इन हिंदुइझम, नालंदा प्रकाशन, नागपूर, १९९८. पृ.४३५
- (४) दीनमित्र, २० मार्च, १९१२. 'आमच्या प्रौढ विद्यार्थ्यांची आजची कर्तव्ये'
- (५) दीनमित्र, ७ ऑक्टोबर, १९१४. 'शिक्षकाची निवड, लेख ४'
- (६) दीनमित्र, १४ डिसेंबर, १९१०. 'शेतकऱ्याची स्थिती आणि घालविण्याचे उपाय'
- (७) दीनमित्र, १ ऑक्टोबर, १९१३. 'सुधारणा म्हणजे काय?'
- (८) नरेंद्र जाधव, बोल महामानवाचे खंड-१, डॉ. भिमराव आंबेडकर यांचे भाषण
दि. १३ जुलै, १९४१., मुंबई. २०१० पृ.४६,
- (९) कित्ता
- (१०) दीनमित्र, १ ऑक्टोबर, १९१३. 'सुधारणा म्हणजे काय?'
- (११) दीनमित्र, ९ जानेवारी, १९२३. 'माळी शिक्षण परिषद'
- (१२) कित्ता
- (१३) दीनमित्र, ६ ऑगस्ट, १९३०. 'विचारचलन'
- (१४) भागवत् कथा, भाग - ८ वा, पृ.८१६
- (१५) दीनमित्र, ६ ऑगस्ट, १९३०. 'विद्यामत'
- (१६) दीनमित्र, १९ ऑगस्ट, १९१४. 'विद्यार्थी आणि पालक'
- (१७) अशोक एरंडे, पेशवाईच्या मौजा, दीनमित्रकार स्मारक समिती, तरवडी २००९. पृ.५९
- (१८) दीनमित्र, १६ सप्टेंबर, १९१४. 'शिक्षकाची निवड'
- (१९) दीनमित्र, २० सप्टेंबर, १९११. 'आमच्या भ्याड पुढाऱ्यास इशारा'
- (२०) दीनमित्र, १२ सप्टेंबर, १९१९. 'शेतकऱ्यांच्या सुधारणा आणि खेड्यांच्या शाळा'
- (२१) कित्ता

- (२२) दीनमित्र, ३ मे, १९२२. 'शेतकऱ्यांनी जगायचे कसे. '
- (२३) दीनमित्र, २६ जानेवारी, १९२१. 'अगोदर काय पाहिजे. '
- (२४) अरूण टिकेकर, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, श्री. गंधर्ववेद, पुणे, २००९. पृ.७८
- (२५) दीनमित्र, २६ जुलै, १९११. 'सक्तीचे शिक्षण '
- (२६) दीनमित्र, १२ नोव्हेंबर, १९१९. 'शेतकऱ्यांच्या सुधारणा आणि खेड्यांच्या शाळा'
- (२७) कित्ता
- (२८) दीनमित्र, ७ ऑक्टोबर, १९१४. 'शिक्षकांची निवड '
- (२९) दीनमित्र, २४ ऑक्टोबर, १९१४. 'शिक्षकांची निवड '
- (३०) दीनमित्र, १२ नोव्हेंबर, १९१९. 'शेतकऱ्यांच्या सुधारणा आणि खेड्यांच्या शाळा'
- (३१) दीनमित्र, २६ जानेवारी, १९२१. 'अगोदर काय पाहिजे. '
- (३२) कित्ता
- (३३) दीनमित्र, ५ ऑक्टोबर, १९२१, 'सक्तीचे शिक्षण आणि बाह्यणोतर'
- (३४) कित्ता
- (३५) कित्ता
- (३६) दीनमित्र, १२ एप्रिल, १९२२. 'चातुर्वर्ण्यावरचे शहाणे !'
- (३७) दीनमित्र, २५ ऑक्टोबर, १९२२. 'सक्तीच्या शिक्षणाचे ठिकाण !'
- (३८) दीनमित्र, ३० ऑक्टोबर, १९२१. 'जाब '
- (३९) सातारा जिल्हा गॅझेट, १९२५. भारत सरकार
- (४०) दीनमित्र, ३० ऑक्टोबर, १९२१. 'क्रांतीची ज्योत '
- (४१) नरेंद्र जाधव, बोल महामानवाचे, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००९. पृ.२०४
- (४२) दीनमित्र, २५ फेब्रुवारी, १९२०. 'चर्चासत्र '
- (४३) कित्ता

- (४४) रा.घ. पंडित, *स्वातंत्र्यपूर्वी काँग्रेसचे शैक्षणिक धोरण*, प्रभात प्रकाशन, मुंबई, २००१. पृ.३२४
- (४५) दीनमित्र, २७ एप्रिल, १९३२. *मेंदूत २० 'टक्क्यांची कपात'*
- (४६) कित्ता
- (४७) दीनमित्र, २५ फेब्रुवारी, १९३१. *'इंग्रजी शिक्षणाचा घोर परिणाम'*
- (४८) कित्ता
- (४९) वसंत सावळाराम लोखंडे, *कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कार्य*, आदित्य प्रकाशन, सातारा
२००७. पृ.२४०
- (५०) दीनमित्र, १२ मे, १९४८. *'देशाची हानी आहे काय?'*
- (५१) दीनमित्र, ९ जून, १९५४. *'शिक्षणाच्या नरड्यास नख'*
- (५२) दीनमित्र, १४ डिसेंबर, १९५५. *'शिक्षणाची ओढाताण'*
- (५३) दीनमित्र, २ जानेवारी, १९५६. *'अंतःकरण स्वच्छ ठेवणे महत्त्वाचे कार्य.'*
- (५४) दीनमित्र, १ मे, १९५७. *'सरकारने स्वतःची चौकशी करावी.'*
- (५५) दीनमित्र, ५ डिसेंबर, १९५६. *'तळमळीतील पोकळी!'*
- (५६) कित्ता, १९ ऑगस्ट, १९५९. *'सरकारचे अभिनंदन'*
- (५७) दीनमित्र, १३ नोव्हेंबर, १९५७. *'शैक्षणिक प्रगती'*
- (५८) धनंजय कीर, *राजर्षी शाहू छत्रपती*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००६. पृ.११०
- (५९) बी.बी. जाधव, *राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे*, आदित्य प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९८. पृ.७४
- (६०) नरेंद्र जाधव, *बोल महामानवाचे*, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००९, पृ.५२
- (६१) केसरी, ६ मार्च, १८८८

प्रकरण पाचवे

राजकीय विचार

- (५.१) प्रस्तावना
- (५.२) असहकार चळवळीस विरोध
- (५.३) रौलट बिल
- (५.४) होमरूल चळवळीस विरोध
- (५.५) कायदेभंग चळवळ
- (५.६) सायमन कमिशन
- (५.७) जातवार प्रतिनिधित्व
- (५.८) टिळक –मुकंदराव पाटील संघर्ष
- (५.९) ब्राह्मणेतर पक्ष
- (५.१०) मतदानाचा अधिकार
- (५.११) स्वातंत्र्याचे संकट
- (५.१२) स्वातंत्र्योत्तर काँग्रेस पक्ष / संस्था
- (५.१३) भूदान चळवळ
- (५.१४) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ
- (५.१५) भारताचे परराष्ट्रीय धोरण
- (५.१६) निष्कर्ष

टीपा

प्रकरण ५

राजकीय विचार

५.१..प्रस्तावना:-

भारताच्या प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात प्रत्येक क्षेत्रात सवर्ण वर्गाचे प्रचंड वर्चस्व निर्माण झाले होते. सर्वसामान्य माणसांना राजकारण, धर्मकारण इत्यादी क्षेत्रांत फारसे महत्त्व नव्हते. संपूर्ण समाज चातुर्वर्ण्य पद्धत व अंधश्रद्धेत, अज्ञानात जखडला होता. राजकारणाविषयी तर सर्वसामान्य माणसास सोयरसुतक वाटत नसे.

इंग्रजी राजवट सुरु झाली व इंग्रजी भाषा आणि संस्कृतीच्या परिशीलनाने आपल्या जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात मोठे बदल होत गेले. यामुळे होणाऱ्या राजकीय घडामोडीकडे अनेक समाजसुधारकाचे जाणे व ते समाज हिताच्या दृष्टिने गरजेचे होते.

अनेक वर्षांपासून धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेला अज्ञानी बहुजन समाज आणि शूद्राती शूद्रांच्या जागृतीसाठी १८७३ साली महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली होती. समाजाचा विकास होत असताना त्या देशातील राज्यकर्त्यांचे धोरण, प्रशासनाची कार्यपद्धती, सामाजिक व धार्मिक व्यवस्थेच्या आड दडलेला राजकीय स्वार्थ याचा परिणाम होत असतो. समाज परिवर्तनाचे साधन जसे शिक्षण आहे तसेच सत्ता हेदेखील एक महत्त्वाचे साधन आहे. शूद्रातिशूद्रांची धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट होऊन त्यांच्या हाती महत्त्वाची सत्ता आल्याशिवाय भविष्यात प्रगती होणार नाही, याची जाणीव महात्मा फुले, मुकुंदराव पाटील यांना झाली. मुकुंदराव पाटील यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता तो म्हणजे शेतकरी व कष्टकरी समाज. या समाजाच्या प्रगतीला विरोध करणाऱ्या विषयावर आपले विचार मांडले आहेत.

प्रस्तुत प्रकरणात त्यांच्या राजकीय विचारांचा मागोवा घेऊ.

१९१० नंतर भारतात राजकीय घडामोडी वेगाने घडू लागल्या व त्यांचा परिणाम सामाजिक जीवनावर झाला. राजकीय हक्कासाठी होमरूल चळवळ, रौलटबिल, असहकार आंदोलन, कायदेभंग चळवळ इत्यादी चळवळी झाल्या. या राजकीय घटनांचा परिणाम मुकुंदराव पाटील यांच्यासारखा

विचारवंतावर होणे अपरिहार्य होते. १९१० ते १९६७ या कालावधीत महाराष्ट्रातील व भारतातील राजकीय घडामोडींच्या संदर्भात त्यांनी दीनमित्रातून आणि अनेक सभासम्मेलनातून जे आपले राजकीय विचार व्यक्त केले आहेत, त्यांचा संदर्भ घेतल्याशिवाय तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास पूर्ण होणार नाही.

सामाजिक समता व राजकीय हक्क प्रस्थापित करणे हे महत्त्वाचे आहे अशी सत्यशोधक समाजाची भूमिका होती. एवढेच नव्हे तर राजकीय स्वातंत्र्यास सामाजिक समतेशिवाय अर्थच रहाणार नाही, अशी त्यांची धारणा होती.

मुकुंदराव पाटील यांनी सामाजिक समतेला महत्त्व देऊन बहुजन समाजाच्या प्रगतीला अडसर ठरणार्या राजकीय चळवळींना विरोध केलेला दिसून येतो.

५.२. असहकार चळवळीस विरोध :-

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात आर्थिक दैन्य, शासनाची बेपर्वाई, वाढती दडपशाही इ. समस्यांनी भारतीय जनता त्रस्त झाली होती. जनतेत असंतोष सर्वदूर पसरला होता. लोकमान्य टिळकांच्या अखेरच्या काळात, भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधीचे आगमन झाले. गांधीजींच्या आगमनानंतर भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या नव्या पर्वाला सुरुवात झाली. महात्मा गांधी १८९३ मध्ये वकिली व्यवसायानिमित्त दक्षिण अफ्रिकेत गेले होते व १९१५ मध्ये गांधीजी भारतात परत आले. सन १९१७ ते १९१८ या काळात बिहारमधील चंपारण्य व गुजरात मधील अहमदाबाद व खेडा या ठिकाणी शेतकरी व कामगार यांच्या प्रश्नांवर सत्याग्रही लढे दिले.^१ अहिंसक मार्गाने सत्याग्रह करून गांधीजींनी जनतेला अन्याय व शोषणाविरुद्ध लढा देण्याची प्रेरणा दिली. १९१९ साली अमृतसर येथे झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी असहकार्यतेचा आणि सत्याग्रहाचा ठराव मांडला होता व ते म्हणाले “इंग्रजांचे भारतातील साम्राज्य केवळ त्यांच्या शस्त्र सामर्थ्यावर आधारलेले नाही. तर लोकांचे सहकार्य, मग ते भयापोटी दिलेले असो वा अजाणतेपणातून दिलेले असो, इंग्रज सरकारला देशाचे लोकांनी सहकार्य नाकारले तर, ते एक दिवसही राज्यकारभार चालवू शकणार नाहीत”^२

डिसेंबर १९२० साली नागपूर येथे भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेस सभेच्या अधिवेशनात असहकार चळवळीच्या ठरावास मंजूरी देण्यात आली. असहकार चळवळीच्या कार्यक्रमाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

- (अ) सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार टाकणे. न्यायालयाबाहेर लवादाची स्थापना करून न्यायदान करणे.
- (आ) शासनाच्या शाळा, महाविद्यालयावर बहिष्कार टाकणे, त्याऐवजी राष्ट्रीय शिक्षण संस्थांची स्थापना करणे.
- (इ) प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीवर बहिष्कार टाकणे.
- (ई) सरकारकडून मिळालेल्या पदव्या, मान-सन्मान इत्यादींचा त्याग करणे.
- (उ) परदेशी वस्तूवर बहिष्कार घालणे व त्याऐवजी स्वदेशीचा वापर करणे, विशेषतः खादीचा वापर करणे.
- (ऊ) दारुबंदीच्या प्रचारात भाग घेणे व दारूच्या दुकानासमोर निदर्शने करणे. ^३

महात्मा गांधींनी सुरु केलेल्या असहकार आंदोलनास मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला. त्यांच्या मते “एकाच प्रवृत्तीची सर्व माणसे निवडणे जसे शक्य नाही, तसेच एकाच विचाराने सर्व माणसे वागणे शक्य नाही.” आणि म्हणूनच महात्मा गांधींची असहकार्यतेची चळवळ योग्य नाही. “त्यासाठी शेकडा नव्याण्णव अशिक्षित असलेल्या आमच्या ब्राह्मणेतर लोकास ही चळवळ तर अणखीच धोक्याची आहे.” ^४ असहकारितेची तोंडाने स्तुती करणारे, पण कृतीने नेहमी दूर राहणारे लोकच सर्वत्र दिसून येतात, असेही मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले आहे. ज्यांना दोन वेळचे अन्न मिळत नाही अशा लोकांनी असहकार करून जास्त फायदा होणार का? असा सवालही त्यांनी केला होता. “ज्यांना फाटके, तुटके धड नेसायला ना पांघरायला, ज्यांना धड लिहायला ना वाचायला येत नाही, त्यांनी या चळवळीत पडावे असे या धूर्त पुढाऱ्याचे मत आहे.” ^५ अशा प्रखर शब्दांत मुकुंदरावांनी टीका केली. एवढेच नाही तर त्यांनी बहुजन समाजाला ही चळवळ मानवणार नाही. ब्राह्मणेतर समाज अज्ञानी मुलाप्रमाणे पंगू असून ब्रह्मदेवाच्या जन्मापासून तो आत्तापर्यंत अज्ञानात रूतला आहे. त्याला त्यातून बाहेर पडण्यास सरकारच्या सहकारितेची फार जरूरी आहे. एकदा शिक्षणावस्था पूर्ण झाली म्हणजे हाच समाज फुलपाखराप्रमाणे रूप घेऊन राजभ्रमणात भरान्या मारू लागेल. राजकारणात पडल्याशिवाय गत्यंतर नाही ही गोष्ट खरी, पण त्याने आपल्या कुवतीकडे पाहून कित्येक राजकीय बाबीतून अंग काढले पाहिजे, असहकारिता ही त्यापैकीच एक आहे. ^६ अशा समाजाकडून गांधीजींनी अपेक्षा करणे योग्य ठरणार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

परंतु महात्मा गांधीजींच्या असहकारितेच्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून बॅ. चित्तरंजन दास, मोतीलाल नेहरू, बॅ. जयकर, सैफुद्दिन किचलू, वल्लभभाई पटेल, सी राजगोपालाचारी यांच्यासारख्या

अनेक प्रसिद्ध वकिलांनी न्यायालयावर बहिष्कार घातला. वकिली सोडून दिली. अनेक विद्यार्थ्यांनी शाळा-कॉलेजातून नावे काढून घेतली आणि याच काळात जामिया मिलिया इस्लामिया, काशी विद्यापीठ, गुजरात विद्यापीठ इत्यादी राष्ट्रीय शिक्षण संस्थांची स्थापना झाली. महाराष्ट्रात पुणे, अकोला, खामगाव, जळगाव, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगा इ. ठिकाणी शिक्षणसंस्था स्थापना झाल्या. परंतु मुकुंदराव पाटील यांना मात्र शिक्षणावर बहिष्कार घालणे योग्य वाटत नव्हते. अशिक्षितांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे ते योग्य ठरणार नाही असे त्यांना वाटत होते. परदेशी मालावर बहिष्कार मोठ्या प्रमाणावर करण्यात आला. इ.स. १९२०-२१ या काळात भारतास १०२ कोटी रुपये किमतीचे कापड आयात केले होते, तर ही आयात १९२१-२२ या वर्षी ५७ कोटी रुपयावर झाली होती.^७ मुकुंदराव पाटील यांनी मात्र यांचे वास्तववादी मूल्यमापन करून तिच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या आहेत आणि समाजाची कशी पिळवणूक केली जात आहे, हे स्पष्ट केले आहे.

‘परदेशी मालाला जाळून टाका’ असा उपदेश करणारे घरात परदेशी माल वापरित होते आणि या बोलघेवड्यांना पाठिंबा देणारे मोठमोठे ठाकरशी व्यापारी परदेशी मालाच्या आगबोटी खरीदी करित होते. म्हणजे दहा- दहा हात लांबीची धोतर नेसणारे देशभक्त लंगोटी नेसणाऱ्या लोकांना परदेशी कापड जाळण्याचा उपदेश करित होते.^८ अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी सत्यता जनतेपुढे ठेवली व नेते कसे बोलतात आणि वागतात हे दाखवून दिले.

घरोघर रहाट चालले पाहिजेत! म्हणजे आपोआपच परदेशी गिरण्या बंद पडतील असे गांधींचे मत होते. परंतु मुकुंदराव पाटील यांना ही कल्पना व्यवहारी वाटली नाही. त्यांच्या मते, “ज्या देशाशी आपल्या देशाला टक्कर द्यायची आहे, त्या देशाप्रमाणे आपल्याला तयारी केली पाहिजे. आगगाड्या, आगबोटी, शिवण्याची यंत्रे, दळण्याची यंत्रे हे केवळ रहाटाच्या सूताने जखडले जातील का? घरोघर केवळ रहाट झाल्याने सर्वत्र रहाटाचे स्वराज्य मात्र दिसेल.”^९

घरोघर रहाट केल्याने इतर सर्व अडचणी दूर होतील असे नाही. घरोघर गाड्या हाकणारे, घरोघरी शिवणारे, घरोघरी तेल काढणारे हे सर्वच कामे सर्वच करू लागतील तर एकसूत्रता न येता गोंधळ उडला असता. महात्मा गांधीजींची कल्पना म्हणजे देशाचे सामर्थ्य वाढवणारी नाही. शिक्षणाचे सामर्थ्य, उद्योगाचे सामर्थ्य देशात वाढल्याशिवाय देशाची प्रगती होणार नाही. ‘गांधीजींचे सूतकताईचे धोरण राष्ट्रास लुळेपणा

आणणारे आहे.' अशी प्रखर टीका मुकुंदराव पाटील यांनी केली. सर्वच परदेशी मालावर बहिष्कार टाकणे हे वेडपणाचे आहे उलट. "विद्यार्थ्यांनी परदेशात जाऊन धंदे शिक्षण घ्यावे, नवीन कौशल्य शिकावे व देशाचा विकास करावा जसे जापान देशात झाले".^{१०} "अगोदर स्वदेशी कापड निर्मिती व्हावी व गरिबांना स्वस्त मिळावा व मगच बहिष्कार टाकावा".^{११} असे त्यांचे व्यवहारी मत होते व यांची प्रचिती महात्मा गांधींना पुढे आल्याची दिसून येते.

मुकुंदराव पाटील यांनी गांधीजींना व्यक्ती म्हणून दोष दिला नाही. परंतु त्यांच्या असहकार चळवळीस हिरवा कंदील दाखविला नाही. अज्ञानी जनतेला सज्ञान केल्याशिवाय कोणतीही चळवळ यशस्वी होत नाही हे निर्भीडपणे आपले मत मांडले आहे.

५.३..रौलट बिल :-

भारतात सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या व इतर राजकीय नेत्यांच्या चळवळी १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीनंतर वाढल्या होत्या. क्रांतिकारकांच्या जोराबरोबरच सरकारची दडपशाही वाढली होती. महायुद्धाच्या काळात भारत सुरक्षा कायदा (Defence of India Act) निर्माण केला होता.

हिंदी लोकांच्या राजद्रोही वृत्तीला आळा घालण्यासाठी सरकारने १० डिसेंबर १९१८ रोजी जस्टीस सिडनी रौलट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली व त्या समितीच्या अहवालानुसार फेब्रुवारी १९१९ मध्ये कायदे पास केले, त्यात प्रामुख्याने खालील विषयांचा समावेश होता.

- (१) एखादी व्यक्ती राजद्रोह फैलावत आहे, जवळ तसे काही वाङ्मय बाळक्षित आहे, हालचाली संशयास्पद आहेत असे वाटल्यास त्या व्यक्तीला अटक करून स्थानबद्धतेत ठेवायचा आधिकार सरकारला राहिला.
- (२) त्या व्यक्तीचा खटला कोर्टात गुप्तपणे चालविला जाईल.
- (३) कोर्टाच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करता येणार नाही.
- (४) वॉरंटशिवाय कोणत्याही व्यक्तिस केवळ संशयावर अटक करता येईल.
- (५) कोणत्याही व्यक्तीने आपले रहाण्याचे ठिकाण न सोडणे.^{१२}

अशा प्रकारचे आधिकार सरकारला प्राप्त झाले होते. १९१९ च्या सुमारास वाढत्या किमती, कर, आर्थिक व राजकीय कारणांमुळे जनता त्रस्त झाली होती आणि विशेषतः पंजाबात पहिल्या महायुद्धाच्या काळात सक्तीची लष्कर भरती केली होती.

त्याचबरोबर पंजाबमधून सक्तीने धान्य गोळा करून परदेशात लढणाऱ्या ब्रिटिश सैनिकांना पाठविले जात होते. वेळोवेळी इंग्लंडला पैसाही जाऊ लागला आणि यात रौलट कायद्याचा जन्म झाला.^{१३} या कायद्याने हिंदी जनता खळबळून उठली. या कायद्याविरुद्ध ३० मार्च, १९१९ रोजी देशभर हरताळ पाळण्याचे आवाहन महात्मा गांधींनी केले. अमृतसर येथील त्या हरताळ प्रकरणी डॉ. सत्यपाल आणि डॉ. सैफुद्दिन किचलू यांना शासनाने हद्दपार केले. टिळक व बिपिनचंद्र पाल यांना पंजाब प्रवेशावर बंदी घातली. अँनी बेझंट यांना अटक झाली. या घटनेचा निषेधार्थ १३ एप्रिल, १९१९ मध्ये अमृतसर येथील जालियनवाला बागेत सभा बोलावली होती. सभेसाठी २० हजार लोक जमले होते. सभा चालू असताना जनरल डायर या इंग्रजी अधिकाऱ्याने पूर्वसूचना न देता गोळीबार सुरू केला व १६०० फेरी झाडल्या. यात मृतांची सरकारी आकडा ४०० होती. प्रत्यक्ष तो १००० हून अधिक होता.^{१४} यालाच पुढे 'जालियनवाला बाग हत्याकांड' म्हणून ओळखले जाते. या हत्याकांडाचा निषेध म्हणून रवींद्रनाथ टागोरांनी ब्रिटिश शासनाने दिलेल्या 'सर' या पदवीचा त्याग केला.

मुकुंदराव पाटील यांनीही या रौलट बिलाचा निषेध करून विरोध केला होता. परंतु महात्मा गांधीजींनी जो मार्ग अनुसरला आहे तो दूरदृष्टिने स्वीकारलेला नाही, असे त्यांचे मत होते. सरकारने विरोधी कायदे करताच त्याला उच्च वर्णातील लोक विरोध करण्यासाठी देशात जागृती निर्माण करतात, पण भारतात अस्पृश्यता घालण्यासाठी भारतभर हरताळ पाळला गेला नाही, अशी टीकाही मुकुंदराव पाटील यांनी या सत्याग्रह संदर्भात केलेली आहे. आणि पुढे ते म्हणतात "रौलट कायद्यावर बहिष्कार घालण्यासाठी जो सत्याग्रहाची चळवळ उभी केली आहे, ती चळवळ म्हणजे घमेंडाची आहे, जुलमी बंधने नष्ट करणे हे योग्य आहे यात वाद नाही. पण हे कायदे किंवा बंधने फक्त राजकीय बाबी तेवढी घेऊन बसणे आणि सामाजिक बंधनासाठी पहाण्याचे टाळायचे याला सत्याग्रह म्हणायचा काय? ही सत्याची व्याप्ती म्हणायची काय?"^{१५}

रौलट कायद्याच्या अगोदरपासून वर्ण व्यवस्थेत हजारो लोक खितपत पडलेले होते, त्यांचे राजकारणात कोणतेही स्थान नव्हते, राजकीय हक्क नव्हते; तेव्हा या सर्वांसाठी कोणी धडाडीने पावले उचलून आंदोलन करित नाहीत. मात्र रौलट बिलाला ताबडतोब प्रतिक्रिया दिल्या. म्हणून मुकुंदराव पाटील पोटतिडकीने सर्व नेत्यांचे हीन-दीन जनतेच्या राजकीय हक्काकडे लक्ष वेधतात.

“रौलट कायद्याच्या ज्वालामुखीतून नागरिकांना वाचविणे हे सत्य आहे. आणि याबरोबरच स्पर्शास्पर्शांच्या बंधनातून लोकांना वाचविणे हेही सत्य आहे. या कायद्याने नागरिकत्वाच्या हक्काची राखरांगोळी होते आणि वर्णाश्रमाच्या कायद्याने मनुष्यपणाची पायमल्ली होत नाही का?”^{१६}

रौलट कायदा मोडून काढण्यासाठी शपथा घेणाऱ्यांचा मुकुंदराव पाटील यांनी धिकार केला असून महात्मा गांधीजींनी सुरु केलेला सत्याग्रह म्हणजे ‘बिनतेलाचा टेंबा’ अशा प्रखर शब्दांत आपली प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. “रौलट च्या दडपशाहीने एखादी निरपराधी व्यक्ती तुरुंगात खितपत पडेल म्हणून तुम्हास वाईट वाटते, एकादी सद्गुणी मनुष्यास दुर्गणी ठरवतील म्हणून हळहळ वाटते, तर स्पर्शास्पर्शांच्या दडपशाहीमुळे कोट्यावधी लोक खितपत पडले आहेत. याबद्दल वाईट वाटत नाही का? आणि जर वाटले असते तर सत्याग्रहाच्या शपथा का घेत नाही?”^{१७} मुकुंदराव पाटील यांनी रौलट बिलाचा संदर्भात जे विचार व्यक्त केले त्यातून अन्यायावर प्रतिकार करणारे व्यक्तिमत्त्व दिसले. दीनदलितांच्या दुःखाची त्यांना जाणीव असल्याचे स्पष्ट होते.

बहुजन समाजात देशाविषयी आपुलकी निर्माण करण्यासाठी त्यांना त्यांचे हक्क द्यावे लागतात यांची जाणीव त्यांनी करून दिलेली आहे. केवळ विशिष्ट परिस्थितीत निर्माण झालेल्या अन्यायाला विरोध करून चालणार नाही, तर जेथे-जेथे अन्याय होईल तेथे तेथे विरोध करण्याची गरज असल्याचे स्पष्ट केले. महात्मा गांधी व त्यांचे अनुयायी यांनी राजकीय हक्क सर्वांना मिळण्यासाठी सत्याग्रह करावा, अशी सूचनाही मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

५.४..होमरूल चळवळीस विरोध :-

युरोपात ऑस्ट्रियन युवाराजाचा खून झाला व इतिहासातील पहिले जागतिक महायुद्ध १९१४ साली सुरु झाले. या युद्धात ऑस्ट्रिया, जर्मनी, इटली, फ्रान्स, इंग्लंड, अमेरिका अशी अनेक पाश्चात्य राष्ट्रे होती आणि हा संघर्ष सतत ४-५ वर्षे चालू राहिला.^{१८} याचा परिणाम संपूर्ण जगावर झाला. इंग्लंड

युद्धात पडले व भारतही युद्धात ओढला गेला. यावेळी हिंदी व मुस्लिमांची युती झाली होती. काँग्रेसमधील जहाल व मवाळ गट एकत्र आले होते^{१९} इंग्रजांना सहकार्य करून भारतीय जनतेत जागृती करण्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी महाराष्ट्रात २८ एप्रिल, १९१६ रोजी होमरूल लीगची स्थापना केली व डॉ. बेझंट यांनी मद्रासमध्ये स्थापना केली. बॅ. जोसेफ बॉप्टिस्टा अध्यक्ष व न. चिं. केळकर सचिव होते.^{२०}

होमरूल लीगचा मुख्य उद्देश होता भारतीय जनतेत राजकीय जागृती निर्माण करणे व इंग्लंडमधील मजूर पक्षाच्या सहाय्याने भारताला घटनात्मक मार्गाने स्वशासनाचा अधिकार प्राप्त करून घेणे, डॉ. बेझंट यांनी इंग्रजांना ठणकावून सांगितले होते की, “हिंदुस्थानची एकनिष्ठा जर तुम्हाला हवी असेल तर तुम्ही हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य दिले पाहिजे”^{२१}

१९१७ साली लोकमान्य टिळकप्रणीत होमरूलचे ३३ हजार सभासद झाले होते. त्यामुळे सरकारवर मोठे दडपण येत होते, संपूर्ण देशभरात ही चळवळ जोर धरत होती.

“हिंदुस्थानाला स्वराज्य देणे हे आमच्या राजवटीचे अंतिम उद्दिष्ट आहे.”^{२२} अशी घोषणा ऑगस्ट १९१७ मध्ये भारतमंत्री मॉटेग्यू यांनी केली. या चळवळीचे हे फलित होते असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. गो.ग. आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे यांना राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्य महत्त्वाचे वाटत होते. त्यामुळे प्रथम राजकीय स्वातंत्र्य की, सामाजिक सुधारणा हा वाद त्यावेळी सुरू झाला. मुकुंदराव पाटील सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते. सामाजिक सुधारणेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही अशी त्यांची भूमिका होती, म्हणूनच त्यांनी होमरूलच्या चळवळीला स्पष्टपणे विरोध केला. त्यांच्या मते “राष्ट्र बनविण्यासाठी एकी महत्त्वाची असते. आज भारतात भिन्न जातीचे लोक आहेत. तेव्हा त्यांना एकत्र करण्यासाठी फक्त होमरूल लीग कसे उपयोगी पडणार?”^{२३} भारतातील कोट्यावधी जनता निरक्षर असून त्यांना देश, धर्म कशाला म्हणतात याची जाणीव नाही, तसेच स्पृश्यअस्पृश्यता भेदामुळे विषमता निर्माण झाली आहे. अशा परिस्थितीत होमरूलची मागणी करणे योग्य नाही. त्यातून मिळणाऱ्या राजकीय हक्कांमुळे अज्ञानी बहुजन समाजाचा काहीच फायदा होणार नाही.” अशी भीती मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होती. म्हणूनच त्यांनी होमरूल चळवळीला विरोध केला आहे. त्यांच्या मते “धार्मिक व सामाजिक बाबीत जे आपले लक्ष घालतात, ते राजकीय विषयात निदान शेकडा दहा अंश तरी लक्ष देतात. परंतु जे राजकीय विषयात लक्ष घालतात, ते सामाजिक विषयात शेकडा एक अंशही लक्ष पुरवीत नाहीत.

संमतीवयाच्या कायद्यावर ज्यांनी भर दिला, ते प्रेस अॅक्टसारख्या कायद्याचा निषेधही करण्यास तयार नाहीत, पण जे स्वराज्याच्या मागणीवर भर देणारे आहेत, ते परदेश गमन प्रायश्चिताच्या थोंताडावर प्रसिद्धपणे व्याख्यान देण्यास धजत नाहीत.”^{२४} अशी आपल्या समाजाची स्थिती असल्यामुळे मुकुंदराव पाटील यांनी होमरूलला विरोध केला.

होमरूल चळवळीला त्यांचा विरोध असला तरी राजकीय हक्काविषयी ते उदासीन नव्हते. राजकीय हक्कांचा स्वीकार करण्यापूर्वी भारतातील बहुसंख्य जनतेच्या दृष्टिने ते योग्य आहेत की अयोग्य आहेत, याचा विचार प्रथम करणे महत्त्वाचे आहे, असे त्यांना वाटत होते. “राजकीय सुधारणेच्या भरजरी वस्त्रांनी आमची काया सुशोभित दिसेल, पण द्वेष दोषांच्या मोशांनी गजबजून गेलेल्या रोडक्या सामाजिक तट्टावर बसलेली आमची स्वारी हास्यास्पद दिसेल”^{२५} याची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच भारतात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी प्रथम सामाजिक सुधारणांवर भर देण्याची आवश्यकता त्यांनी व्यक्त केली आहे.

मुकुंदराव पाटील फक्त होमरूल चळवळीवर टीका करतात असे नाही, तर भारताच्या परिस्थितीनुसार ती चळवळ असावी असे त्यांना वाटत होते. भारतात सामाजिक व आर्थिक विषमता असल्यामुळे राष्ट्रीय भावना निर्माण होऊ शकली नाही. होमरूल मिळाल्याने किंवा व्याख्याने दिल्याने ती दूर होऊ शकणार नाही. स्वराज्याच्या चळवळीने सर्व जातिपंथाचे लोक एकत्र आले तरी, ती राष्ट्रभक्तीची भ्रामक समजूत आहे. होमरूल मिळाल्याने ती एकी राहिल की, नाही असा प्रश्न त्यांना पडतो. राजकीय हक्काच्या तळमळीने ऐक्यनिर्माण होईल अशी हाव धरणे म्हणजे, “अहोरात्र पाण्यात बुडत असलेले कमल भिजून चिंब झाले अशी, आशा करण्यासारखे व्यर्थ आहे” असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच, “ज्या दिवशी हिंदुस्थानात युरोप प्रमाणे, महाराष्ट्रीयन बाप, गुजराथी आई, बंगाली जावई, पंजाबी काका, मद्रासची चुलती अशा हिंदुचे एक कुटुंब बनलेल्या दिवशीचे हिंदुचे हिंदुस्थान होईल”^{२६} असे राष्ट्रीय ऐक्य आणि सामाजिक समता निर्माण होण्याची गरज मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त करून होमरूल चळवळ यासाठी कशी अपुरी आहे. याची जाणीव करून दिली.

बहुजन समाजाने होमरूल आंदोलनाला पाठिंबा द्यावा असे लोकमान्य टिळकांनी आवाहन केले.^{२७} मुकुंदराव पाटील यांनी त्याला विरोध करून होमरूल चळवळीमुळे फक्त मूठभर उच्चवर्णीयांचा फायदा

होणार आहे, तेव्हा ही चळवळ यशस्वी करायची असले तर प्रथम बहुजन समाजातील शिक्षणाविषयक विषमता दूर करावी, सरकारी व बिनसरकारी नोकरीत मागासलेल्या वर्गासाठी राखीव जागा ठेवाव्यात, व्यवसायभिमुख शिक्षणाची स्वतंत्र व्यवस्था करावी, अशारितीने समता निर्माण झाल्यावर आपोआप राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होऊन ही चळवळ यशस्वी होईल. सामाजिक समता असल्याशिवाय राजकीय हक्कांना महत्त्व येणार नाही अशी सुस्पष्ट भूमिका मुकुंदराव पाटील यांनी घेऊन होमरूल चळवळीस विरोध केला आहे.

५.५..कायदेभंग चळवळ :-

महात्मा गांधींनी सुरु केलेली असहकारितेची चळवळीत ५ फेब्रुवारीला उत्तरप्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यात 'चौरीचोरा' या गावी हिंसक वळण लागले. एका अधिकाऱ्यासह २२ पोलीस ठार झाले आणि अहसहकार चळवळ गांधींनी मागे घेतली. १० मार्च १९२२ साली गांधींना अटक झाली. राजद्रोहाचा खटला भरून सहा वर्षांची शिक्षा झाली.^{२८}

डिसेंबर १९२९ मध्ये जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे काँग्रेसचे राष्ट्रीय अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनात पूर्ण स्वातंत्र्याचा प्रस्ताव संमत करण्यात आला. स्वातंत्र्याचा लढा अहिंसक मार्गाने चालवण्याची प्रतिज्ञा २६ जानेवारी १९३० रोजी देशभर घेण्यात आली. त्यात मिठाचा सत्याग्रह करणे, सरकारचे कायदे मोडणे, दारूचे दुकाने व परदेशी कापडाचे दुकानासमोर निदर्शने करणे, करबंदीची चळवळ करणे, न्यायालयावर बहिष्कार, सरकारी नोकऱ्यांचा त्याग करणे असे अनेक स्वरूप या लढ्यात होते.^{२९}

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंगाची जाहीर केलेली चळवळ ब्राह्मणेतर समाजाच्या दृष्टिने हितावह नाही, तर सरकारवर बहिष्कार न टाकता उलट सरकारी क्षेत्रातच राहून सरकारला वठणीवर आणावे. राजकारण म्हणजे सन्यास नव्हे, राजकारणात सर्वांना बरोबर घेऊन जावे लागते. बहुजन समाज अशिक्षित आहे, काँग्रेसचे धोरण मागासलेल्या वर्गाच्या हिताचे नाही, त्यामुळे या चळवळीला पाठिंबा देऊ नये, अशी भूमिका होती.^{३०} ही चळवळ अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी नसून सुशिक्षितांच्या हिताचीच कशी आहे, यांचे विश्लेषण मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे.

२३ डिसेंबर १९२९ रोजी लॉर्ड आयर्विन व महात्मा गांधी यांची नवीन राज्य घटनेबाबत भेट झाली, पण चर्चा अंती वाटाघाटी फिसकटल्या^{३१} ब्रिटिशांना नजीकच्या काळात स्वराज्य द्यायचे नाही अशी

महात्मा गांधीना खात्री पटली. संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार टाकून सविनय कायदेभंगाची चळवळ चालू करण्याचे ठरविले.

“स्वातंत्र्य हा हिंदी लोकांचा कोणीही हिरावून घेऊ न शकणारा हक्क आहे. ब्रिटिशांनी आमचे स्वतंत्र्य हिरावून घेतले आहे, एवढेच नव्हे तर त्यांनी आमचे शोषण करून आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक नाश केला आहे. त्यांच्याशी संबंध तोडून पूर्ण स्वराज्य स्थापले पाहिजे”^{३२} अशी मागणी होत असताना इंग्लंडमध्ये उदारमतवादी मजूर पक्ष अधिकारावर आला होता. महात्मा गांधींनी इंग्रज सरकारसोबत तडजोड करायचे ठरविले. त्यांनी ११ मुद्दे जाहीर केले. त्यात संपूर्ण दारुबंदी, ५० टक्के शेतसारा माफ, मिठावरील कर रद्द, ५० टक्के लष्कर खर्चाची कपात, देशी मालाला संरक्षण, राजकीय कैद्यांची मुक्तता, इत्यादी मुद्द्यांचा समावेश होता. परंतु सरकारने महात्मा गांधींच्या शर्तीकडे दुर्लक्ष करून दडपशाही सुरू केली. त्यास प्रत्युत्तर म्हणून १४ फेब्रुवारी १९३० रोजी मिठाचा सत्याग्रह करायचे ठरले व गांधींनी तसे पत्र व्हॉईसरॉयला पाठविले, पण त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे मिळाली नाहीत^{३३} तेव्हा १२ मार्च १९३० रोजी गुजरात येथील साबरमती येथून आपल्या ७५ अनुयायांसह दांडीकडे निघाले. मार्गात हजारो लोक सहभागी झाले व ५ एप्रिल १९३० रोजी ३८५ कि.मी. अंतर पार करून दांडी येथे पोहचले व मिठाचा सत्याग्रह केला.^{३४} या सत्याग्रहावर अस्पृश्यांनी बहिष्कार टाकला. यासंदर्भात आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना मुकंदराव पाटील यानी म्हटले की, “मिठाच्या सत्याग्रहापेक्षा अस्पृश्यांना स्पर्शाचा कायदेभंग महत्त्वाचा वाटतो. मिठाग्रह आणि स्पर्शाग्रह हे दोन्ही महत्त्वाचे आहेत. पण कायदेभंगाचा संबंध सरकारशी येतो तर स्पर्शाभंगाचा संबंध हिंदु जातीतील सर्व उतरंडीशी येतो. त्यामुळे प्रत्येक सोवळा हिंदु त्याच्याविरुद्ध आहे. मिठाच्या सत्याग्रह प्राणाचा व्यय करण्याइतका मोठा व राष्ट्रस्वातंत्र्याचा प्रसंग आहे, असे म्हणता येणार नाही.”^{३५} असा विचार व्यक्त करून मिठाच्या सत्याग्रहाबरोबरच अस्पृश्यांचा स्पर्श सत्याग्रह किती महत्त्वाचा आहे याकडे समाजाचे लक्ष वेधले.

गांधीजींनी दारुबंदी व्हावी म्हणून गुजरातमध्ये ताडीच्या झाडावर कुन्हाड घालून ते तोडून टाकले. मुकंदराव पाटील यांना गांधीजी ही कृती मान्य नव्हती. त्यांच्या मते ‘ताडीची झाडे तोडून दारुबंदी होणार नाही, तर त्यासाठी प्रथम माणसांची मने बदलणे आवश्यक आहे. दुर्व्यसन झाडात नसून माणसात आहे’. म्हणूनच प्रथम सामाजिक परिवर्तन करणे किती महत्त्वाचे आहे, याची जाणीव त्यांनी करून दिली.

१९३० साली सरकारने नवा प्रेस ॲक्ट लागू केला. जेव्हा गांधीजींनी प्रेस बंद ठऊन बहिष्कार टाकण्याचे जाहीर केले. मुकुंदराव पाटलांच्या मते 'प्रेस बंद ठेवणे म्हणजे चळवळ बंद ठेवणे होय. तेव्हा वर्तमानपत्रे बंद न ठेवता जनतेत कायद्याच्या विरोधात लोकमत जागृत करावे'. गांधीजींचा बहिष्काराचा मार्ग कसा दोषपूर्ण आहे याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी सातत्याने करून दिली आहे.

सामाजिक सुधारणांना बगल देऊनराजकीय सुधारणा करणे हे देशाच्या दृष्टिने हितकारक नाहीत याची जाणीव त्यांनी वारंवार करून दिली आहे. म्हणून परदेशी वस्त्रांबरोबरच स्वार्थी पुरोहितांवर बहिष्कार टाकावा, मंदिरावर पिकेटिंग करावे, विषमतेचा कायदेभंग करावा म्हणजे समाजात ऐक्य निर्माण होऊन राजकीय चळवळी यशस्वी होतील, अशी त्यांची भूमिका होती.

मुकुंदराव पाटील राजकीय नेत्यांना सल्ला देतात की, "मागासलेल्या वर्गाच्या उन्नतीचे काम अजून डोंगराएवढे आहे!" खेड्यांची म्हणजे शेतकऱ्यांची सुधारणा झाल्याशिवाय राजकीय सुधारण्याचा मेवा, हिंदी लोकांच्या अंगी कधीच लागणार नाही... कारण हिंदुस्थान हे राष्ट्र नसून एक प्रचंड धर्मशाळा आहे ! "या धर्मशाळेस राष्ट्रीयत्व येण्यास कायदेभंग किंवा सत्याग्रह असल्या चळवळी स्थिर परिणामी होऊ शकणार नाहीत."^{३६} असे प्रतिपादन करून या चळवणीस विरोध दर्शविला आहे. हा विरोध केवळ व्यक्तिगत नव्हता. तर तो सामाजिकदृष्ट्या होता. जे देशभक्त स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेऊन तुरुंगात जात होते त्यांना मुकुंदराव पाटील आवाहन करतात.

"देशभक्तांनी तुरुंगात जाण्याऐवजी खेड्यात जावे आणि तेथे आपल्या अनमोल ज्ञानाचा फायदा अज्ञानी माणसांस करून करून द्यावा हे अत्यंत आवश्यक आहे."^{३७}

देशातील लाखो लोकांना स्वातंत्र्य काय असते हेच माहित नाही. तेव्हा त्यांच्यात राष्ट्रप्रेम निर्माण करण्यासाठी प्रथम त्यांच्यातील अज्ञान, विषमता नष्ट झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही. अशी विचारसरणी मुकुंदराव पाटील यांची होती आणि म्हणून त्यांनी चळवळीतील तत्वांना व धोरणांना विरोध केल्याचे दिसून येते, असे मला वाटते.

५.६..सायमन कमिशन :-

सन १९१९ च्या कायद्यान्वये भारतात द्विदल राज्यपद्धतीचा प्रयोग सुरू झाला होता. त्याने कितपत यश मिळविले आहे? त्याच्या अडचणी कोणत्या यांचे परीक्षण करून पुढील जबाबदारीचा

राज्यपद्धतीच्या कोणत्या सुधारणा देणे कितपत योग्य व शक्य आहे? या सर्वांचा अभ्यास करण्यासाठी विलायत सरकारने १० वर्षांनंतर ८ नोव्हेंबर १९२७ रोजी सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला. यालाच सायमन कमिशन म्हणतात. यात भारताच्या पुढील राज्यघटनेचा अभ्यास होणार होता. परंतु या कमिशनमध्ये एकही भारतीय प्रतिनिधी नव्हता. तो त्यांनी का घेतला नाही याचे उत्तर देताना भारतातील विविध जाती-पंथ, धर्म आहेत, कोणाला म्हणून घ्यावे असे उत्तर दिले. परंतु हे योग्य नाही. ज्या देशाच्या भविष्याचा आराखडा तयार होणार आहे. मग त्यातील लोकांचे प्रतिनिधी घेणे गरजेचे होते. असे मला वाटते आणि म्हणूनच भारतात सायमन कमिशनला सर्वत्र विरोध झाला. निदर्शने झाली, पण ही निदर्शने कमिशनमध्ये प्रतिनिधित्व का दिले नाही म्हणून विरोध होता. प्रत्यक्षात सायमन कमिशनच्या शिफारशी अजून जाहीर झाल्या नव्हत्या. मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, 'कमिशनचा रिपोर्ट येण्यापूर्वीच त्यांना भेटून आपल्या अटी त्यांना सांगाय्यास हव्या होत्या व त्यांनी मान्य न केल्यास बहिष्कार घालू असे सांगाय्यास हवे होते.'^{३८}

सतत दोन वेळा भेट देऊनदोन वर्षांत अभ्यास करून सायमन कमिशनने मे १९३० मध्ये अहवाल सादर केला. त्यात खालील गोष्टी होत्या.

- द्विदल राज्यपद्धती बंद करावी आणि सोपीव खाती लोकप्रतिनिधींच्या ताब्यात द्यावीत. राज्यात कायदा व सुव्यवस्था यांची अंतिम जबाबदारी गव्हर्नरकडे राहतील.
- लष्कराचे हिंदीकरण करावे, पण देशाची संरक्षण व्यवस्था मजबूत होईपर्यंत ब्रिटिश फौजा हिंदुस्थानात ठेवाव्यात.
- जातीय मतदारसंघ व राखीव संघ ठरून लोकसंख्येच्या १० ते १५ टक्के लोकांना मताधिकार मिळावा.
- मुंबईपासून सिंधप्रदेश व हिंदुस्थानापासून ब्रह्मदेश वेगळा करावा.
- राज्यघटनेत वेळोवेळी हवा तो बदल करता येईल.
- प्रांताच्या कायदेमंडळाची संख्या २०० ते २५० असावे व अल्पसंख्याकाना प्रतिनिधित्व असावे,^{३९}

वरील शिफारशी असताना हिंदुस्थानास अनेक ठिकाणी हरताल, निषेध, मोर्चे व सभा घेण्यात आल्या. सायमन कमिशनच्या शिफारशी आंमलात आणल्या गेल्या नाहीत. पण १९३५ च्या भारतविषयक कायद्यात समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. या शिफारशीचे घटनात्मक व राजकीय महत्त्व आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

भास्करराव जाधव, जवळकर यांनी या आयोगाला सहकार्य करावे असे धोरण अंगीकारले तर कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे, जेधे बंधू, केशवराव बागडे. श्रीपतराव शिंदे, भाऊराव पाटील यांनी विरोध दर्शविला. एकंदर ब्राह्मणेतर पक्षात एकमत होऊ शकले नाही.^{४०}

मुकुंदराव पाटील यांनी दीनमित्रातून यावर विचार व्यक्त करून गोळीबार व बहिष्कार यांचा काही संबंध नाही व गोळीबार झाला म्हणून बहिष्कार वाईट, असे म्हणता येणार नाही असे विचार मांडले.

मद्रास व कलकत्ता येथे गोळीबार झाला काही माणसे मेली व जखमी झाली. यावर मुकुंदराव पाटील म्हणतात, “मक्केच्या यात्रेत... काशीला जाऊन मरणाच्या लोकांना स्वर्गात जागा मिळते अशी भोळसट समजूत कर्मठ लोकांच्या मनात आहे. तशाच पद्धतीने राजकारणात कोणी मेली तर त्यालाही स्वर्गात जागा मिळते”, अशी भोळसट भावना काही कर्मठांनी निर्माण केली आहे. त्यांना या मरणाबद्दल वाईट वाटणार नाही, पण या विचाराचे लोक वगळून विचार केल्यास बहिष्कार अनिष्ट आहे.^{४१}

सायमन मुंबई आल्यानंतर व मद्रासमध्ये गोळीबार होईपर्यंत बहिष्काराचे काय परिणाम होतील हे कोणीही काही बोलले नाही. मात्र गोळीबारानंतर उपदेश करणारे पुढे आले.^{४२} अशाप्रकारे त्याच्या कानपिचक्या घेऊन त्यांच्यातील दोष दाखवून दिले आहेत. गोळीबार झाला म्हणून बहिष्काराची चळवळ वाईट आहे का? उलट बहिष्कार घालणे म्हणजे अलिप्त राहणे! असे न रहाता लोक दंगा करत होते. यांना ठार मारणे हा न्याय होय, असेच या गोळीबाराने सिद्ध केले नाही काय?

या कमिशनला विरोध करण्यात ब्राह्मणांचा काहीतरी कावा आहे अशी हूल उठविली होती. त्यावर मुकुंदराव पाटील म्हणतात, ‘यात काही तथ्य नाही तर सामान्य ब्राह्मणेतराची दिशाभूल होत आहे’.

ब्राह्मणेतरांची बौद्धिक व त्यांची परिस्थिती याचा विचार करून जर बहिष्काराच्या चळवळीची निरर्थकता दाखविण्यात आली असती तर ती योग्य ठरली असती.^{४३} मुकुंदराव पाटील यांनी सायमन कमिशनला प्रत्यक्ष विरोध दर्शविलेला दिसत नाही, तर त्यांनी चळवळीतील दोष व धोरणे याला विरोध

करून वैचारिकपणाने सर्वसामान्य जनतेचा व बहिष्कारामुळे होणाऱ्या परिणामाचा विचार करावा, असे मत मांडले आहेत. यातून ते राजकीय चळवळीबाबत उदासीन होते असे म्हणता येणार नाही. तर ते प्रथम सामान्य जनतेचा विचार करणारे दिसून येतात.

५.७..जातवार प्रतिनिधित्व :-

१९०९ साली हिंदी जनतेला विलायत सरकारकडून लॉड मोर्ले मिंटो सुधारणांचा हप्ता मिळाला. यात भारतमंत्र्यांच्या मंडळात हिंदी सभासद, गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळात हिंदी सभासद व हिंदी कायदेमंडळाचा कायदा (२१ मे १९०९) रोजी मंजूर झाला. मुसलमानांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात आला. मुंबई विद्यापीठ, मुंबई कारपोरेशनचे प्रतिनिधी यांना कायदेमंडळात एखादा ठराव मांडण्याचा अधिकार मिळाला. कायदेमंडळाच्या सभासदाची संख्या ठरविण्यात आली.

भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील हा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. यावरच हिंदी जनता संतुष्ट होऊन राष्ट्रीय चळवळ ओसरली नाही, तर वाढीस लागली. परिणामी सन १९१९ साली विलायत सरकारने हिंदी जनतेला सुधारणांचा आणखी एक हप्ता दिला. या सुधारणास मॉटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणतात.

अपुन्या व असमाधानकारक मोर्ले मिंटो सुधारणा, क्रांतिकारकांचे प्रयत्न, राष्ट्रसभा मुस्लिम लीग ऐक्य, राष्ट्रसभेची कामगिरी, परदेशातील हिंदी लोकावरील अत्याचार, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील घटनांचा परिणाम, महायुद्धाने निर्माण केलेली परिस्थिती, अशा बिकट परिस्थितीत १२ जुलै १९१७ रोजी भारतमंत्री म्हणून मॉटेग्यूची नियुक्ती केली.

हिंदी राज्यकारभारात मूलभूत स्वरूपाचे बदल जर केले नाहीत तर, हिंदी जनतेच्या असंतोषाला इंग्रजाना तोंड देता येणार नाही व हिंदी साम्राज्याला फार लवकर मुकावे लागेल, असे मॉटेग्यू चेम्सफर्ड यांना वाटले. त्यांनी २० ऑगस्ट १९१७ रोजी भारतीय इतिहासात प्रसिद्ध ठरलेली ऐतिहासिक 'ऑगस्ट घोषणा' केली. या घोषणेत स्थानिक संस्थांवर नियंत्रण, प्रांतात द्विदल शासनपद्धती, सरकारवर लोकप्रतिनिधींना प्रभाव टाकता येईल; परंतु अधिकारविहीन अशी राजसत्ता आणि संसदेचे व भारत सचिवाचे सरकारवर मर्यादित नियंत्रण या चार तत्त्वांचा समावेश होता.^{४४}

मॉटेग्यू चेम्सफर्ड योजनेनुसार शीख आणि मुस्लीम समाजासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची निर्मिती केली गेली. तेव्हा याच तत्त्वावर ब्राह्मणेतर पक्षाने मराठे आणि मागासवर्गीयासाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. मुकुंदराव पाटील यांनी ५ नोव्हेंबर १९१७ रोजी वडाळा (ता. नेवासा, जि. अहमदनगर) येथे डेक्कन रयत समाजाच्या सभेत जातवार प्रतिनिधित्वाचा ठराव मांडला. त्यांनी म्हटले की, "हिंदुस्थान हा देश भिन्न भिन्न, आचार संस्कृतीनी भरला आहे. राजकीय बाब जरी सर्वास सारखी पटणारी असली तरी तिचा संबंध धर्माच्या रूढींना जडू शकतो, म्हणून मागासलेल्या लोकांच्या आणि ब्राह्मणादी पुढे गेलेल्या लोकांच्या गरजात फार मोठे अंतर पडलेले आहे. ते दोन्हीकडून मिळून येईपर्यंत स्वतंत्र मतदाराचा पूल उभा करणे आवश्यक आहे."^{४५} बहुजन समाज आणि मागासलेल्या समाजाच्या उन्नतीसाठी जातवार प्रतिनिधित्वाची गरज मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

मॉटेग्यू चेम्सफर्ड अहवालातून अस्पृश्यांसाठी जातवार प्रतिनिधित्वाचे तत्त्व मान्य केले नाही, याबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली. त्यांच्या मते, "हिंदुस्थानात मुसलमानांच्या खालोखाल जर कोणता समाज तुटक असेल तर तो अस्पृश्यांचा, पण त्यांच्या मनुष्यपणाविषयी काळजी घेणारे जसे आज हिंदु समाजात दुर्मिळ आहेत... तसेच राजकीय बाबतीतही त्यांची चिंता घेणारे नसावेत, ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे."^{४६} म्हणूनच हा अन्याय दूर करण्यासाठी अस्पृश्यांच्या पुढाऱ्यांनी सरकारबरोबर संघर्ष करावा अशी सूचना मुकुंदराव पाटील यांनी केली.

जातवार प्रतिनिधित्व हे स्वराज्याच्या मागणीस बाधक नसून त्याशिवाय सर्वांना राजकीय सहभाग घेता येणार नाही, त्यासाठी सर्वांनी स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची मागणी करावी. सर्वांना राजकीय समानता प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टिकोणातूनच जातवार प्रतिनिधित्वाची आवश्यकता मुकुंदराव पाटील यांनी प्रतिपादलेली दिसून येते.

५.८..टिळक-मुकुंदराव पाटील संघर्ष :-

लोकमान्य टिळकांनी राजकीय सुधारणेवर भर दिला होता, तर मुकुंदराव पाटील यांना प्रथम सामाजिक सुधारणा हव्या होत्या; म्हणून सामाजिक समतेला महत्त्व दिले. त्यामुळे टिळक व मुकुंदराव पाटील यांच्यात मूलतः तात्त्विक संघर्ष झाला. सामाजिक सुधारणा आधी की राजकीय सुधारणा या वादात मुकुंदराव पाटील यांना लोकमान्य टिळकांनी घेतलेली भूमिका मान्य नव्हती.

स्वराज्य का गरजेचे आहे? हे सांगताना लोकमान्य टिळकांनी १ जून १९१६ रोजी अहमदनगर येथे एका जाहीर सभेत भाषण दिले व ते आपल्या भाषणात म्हणाले की, "आमच्या हातात काहीच सत्ता नाही. केवळ आपण पिंजऱ्यातल्या पोपटासारखे झालो आहोत. सरकार आमहास घरात खाण्यास देते म्हणून आम्ही तेवढ्यावरच खुश झालो. आम्ही तूप पाहिले, पण बडगा पाहिला नाही. आमची वतने गेली. आज सरकारने कुलकर्णी काढून तलाठी नेमले."^{४७}

मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांच्यावरील विधानाला सडेतोड उत्तर दिले "कुलकर्ण्यांचे वतने नष्ट होणे म्हणजे, गावचा ब्रह्मदेवचे आश्रम नाहिसे होणे, असे जर तुम्हास वाटते, तर सुतार, शिंपी, न्हावी इत्यादी वतने बुडाले तेव्हा आपण आदर का दाखविला नाही? हा कशाचा प्रभाव. धार्मिक व सामाजिक दर्जाच्या घमेंडीचा नव्हे काय?"^{४८} अशाप्रकारे टिळकांच्या विचारातील दोष त्यांनी समाजाला दाखवून दिले.

टिळकांनी एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या खुनास उत्तेजन दिल्याचा आरोप सर चिरोल यांनी केला होता. तेव्हा अबुची हानी झाली म्हणून टिळकांनी चिरोस साहेबास कोर्टात ओढले, आणि हा खटला त्यांनी ब्रिटिश कोर्टात दाखल केला होता. तेव्हा हे मुकुंदराव पाटील यांना आवडले नाही ते म्हणतात- "इंग्लिश लोक म्हणजे स्वार्थी आणि काळ्या लोकांविषयी उर्मटपणाने वागणारे आहेत, अशी समजूत जर टिळकांची होती. तर मग हिंदुस्थानातलेकाळे न्यायाधीश सोडून इंग्लंडमधील गोरे न्यायाधीश पसंत करावेत, हा त्यांच्या बाणेदारपणातील नेभळेपणा खरोखरच कीव करण्यासारखा आहे."^{४९}

टिळक यांच्या विचारातील व वागण्यातील विसंगती मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिली आहेत. टिळकास विचारले, तुम्ही हिंदुस्थान टाकून येथे विलायतेत न्याय मागण्यासाठी का, आला आहात? यावर टिळकांनी उत्तर दिले की "विलायतेतील श्रेष्ठ गोऱ्या न्याय मंदिरात मला विशेष चांगला न्याय मिळेल", परंतु टिळक दोषी आहेत हे विलायतेतील न्यायाधीशानी ठरविले.^{५०}

हा खटला चालविण्यास टिळकास सुमारे तीन लाख रुपये लागले. आणि पुढे अपील करण्यामुळे तेवढेच पैसे लागतील; म्हणून केसरीतून 'टिळक फंड' जमा करण्याचे आवाहन करण्यात आले होते.^{५१}

मुकुंदराव पाटील यांनी या घटनेवर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हटले की "स्वदेशीचा उपदेश करणाऱ्यांनी परदेशी न्यायासाठी स्वदेशातले लाखो रुपये परदेशात घालावेत हे फार फार वाईट आहे. आज हिंदुस्थानातून सहा लक्ष रुपये परदेशात जाणार. आणि शेवटी काय होणार याची धास्ती आहे ती आहेच!

आधीच कंगाल बनलेल्या हिंदुस्थानातून विलायतेतील श्रीमंत, वकिलांच्या घरात, आज सहा लाख रुपये घालण्याचे ही खरोखर विपरीत बुद्धित म्हटली पाहिजे".^{५२} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

जर टिळकांना अब्रू जाते असे वाटत असेल आणि त्यासाठी कोर्टात जाण्यापेक्षा व लाखो रुपये उधळण्यापेक्षा, तेवढ्या रक्कमाची भारतात एखादी राष्ट्रोपयोगी संस्था किंवा एखादा टिळक अब्रुमहाल काढला असता, तरी योग्य झाले असते. अशा प्रकारचा सल्लाही मुकुंदराव पाटील यांनी दिला होता. पुढे त्यांनी असेही ठणकावून सांगितले की, टिळकांची अब्रू व राष्ट्रीय हित यांचा काहीही संबंध नाही. राष्ट्रीय हिताच्या थापा मारून, एका व्यक्तीच्या हिताची काळजी घ्यायची हा राष्ट्रद्रोह होय! हा लोकांचा विश्वासघात होय!^{५३}

टिळक व त्यांचे अनुयायी यांच्या आचार व विचारातील विसंगती दाखवून. हा खटला खाजगी स्वरूपाचा असून त्यामुळे राष्ट्रास काही हानी म्हणून शेतकऱ्यांनी या फंडापासून जागृत रहावे, असा इशारा मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

पुणे शहरात शांततोत्सव करण्यास टिळकांनी विरोध केला, पण त्याच पुणे शहराचा म्युनिसिपालटीने या उत्सवाप्रीत्यर्थ १००० रुपये खर्च करण्याची मंजूरी दिली. तेव्हा मुकुंदराव पाटील म्हणतात "टिळकांच्या गावात ही चमत्कारिक गोष्ट कशी घडली अशी शंका कोणास आली तर या शंकाचे समाधान करण्याचा आखाडाही टिळकांच्या घरातच आहे." या शांततोत्सवात टिळकांना मानपान देण्यात आले व ते टिळकांनी स्वीकारले; तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी पुन्हा एकदा त्यांच्या विचारातील व आचारातील विसंगती स्पष्ट केली ते म्हणतात, "या ठिकाणी महात्मा गांधी असते तर त्यांनी ते मानपत्र स्वीकारले नसते, त्याचप्रमाणे लोकमान्य टिळकांनी ही मानपत्रावर बहिष्कार घालायला हवा होता"^{५४} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

कॉमन्ससभेत अस्पृश्यता निवारण बिल पास झाले तेव्हा लोकमान्य टिळकांनी अस्पृश्यता निवारण पत्रावर सही करण्यास नकार दिला.^{५५} तेव्हा मॉटॅग्युसाहेब म्हणाले, "हीच का त्यांच्या भावी स्वराज्याची लायकी?" मुकुंदराव पाटील यांना ही टिळकांची भूमिका आवडली नाही. कारण मुकुंदराव पाटील अस्पृश्य लोकांच्या हिताचा विचार करणारे होते.

या आरोपावर उत्तर देताना लोकमान्य टिळक म्हणतात, “जातीजातीतील जेवणे व स्पर्शास्पर्श मोडून टाकण्यास मी अनुकूल आहे, पण तशा प्रकारची जबाबदारी मजवर पडू नये म्हणून मी या जाहिरनाम्यावर सही करण्याचे नाकारले!”^{५६} टिळकांच्या या युक्तिवादाला उत्तर देताना मुकुंदराव पाटील म्हणतात, “अज्ञान लोकसमूहाला भिऊन टिळक जबाबदारी टाळित आहेत असे दिसते, पण जबाबदार पुढाऱ्यांच्या तोंडी हे उत्तर शोभत नाही. शिवाय टिळक ज्या जातीचे आहेत ती जमात रुसली- फुगली म्हणजे टिळकास जातीबाहेर पडावे लागेल, मग मुलांच्या लग्नाची पंचायत पडेल, वडिलांच्या श्रद्धास ब्राह्मण मिळणार नाही, असे मुळीच नाही. उलट टिळकांनी स्वतःचा नादानपणा दाखविला आहे, हे बरोबर दिसते का?”^{५७}

अशाप्रकारे टिळकांची अस्पृश्यांविषयीची भावना कशी होती हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिली आहे.

मुकुंदराव पाटील यांनी जातवार प्रतिनिधित्वचा पुरस्कार केला होता. टिळकांनी त्यास विरोध केला होता. जातवार प्रतिनिधित्वामुळे, ब्राह्मणब्राह्मणेतर या भेदामुळे द्वेष माजेल. ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतरांच्या शिक्षणात अडथळे किंवा बंदी आणली नाही, अशा प्रकारचे मत व्यक्त केले होते. परंतु मुकुंदराव पाटील यांनी वरील विधानाचे खंडन करून वास्तविकता दाखविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते, “ब्राह्मणब्राह्मणेतर हा भेद ब्राह्मणांनी लिहिलेल्या मनुस्मृती, धर्मसिंधू इत्यादी ग्रंथामुळे निर्माण झाला असून ब्राह्मणांनी इतर जातीशी सहानुभूतीने वागावे, समानतेने वागावे, माणसाला माणूस समजावे; म्हणून केसरीने ३७ वर्षांत ३७ ओळी तरी लिहिल्या आहेत का? पूर्वी शिक्षणाची दारे सर्वांना खुली नव्हती. आज शिक्षणाची स्थिती पालटली याचे प्रमुख कारण म्हणजे ख्रिस्ती लोकांच्या उदार राजसत्तेचे फळ होय. राजकारण आणि धर्म यांची सांगड क्षितेत आहे तर मग ती सांगड निवडणुकीत का नसावी. तेथे विरोध करण्याचे कारण नाही.”^{५८} असे मत व्यक्त करून टिळकांच्या धोरणास मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला आहे.

मार्च १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांनी संकेश्वर व पुणे येथे भाषण केले. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यावर बोलताना ते म्हणाले “ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर हा भेदच निरर्थक, निरोपयोगी आणि अगदी अलीकडे जन्मलेली आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या चिथावणीने माजली आहे.” यावर प्रतिक्रिया देताना मुकुंदराव

पाटील यांनी याला 'लोकमान्यज्वर' म्हणून संबोधले आहे. लोकमान्य टिळकांनी या दोन्ही ठिकाणी ही जी विधाने केली त्यावरून टिळकांच्या विचारांचा गोपाळकाला झाला असून टिळकांनी या वादात पडायला नको होते,^{५९} असा सल्लाही दिला आहे.

ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद अलीकडील काळात निर्माण झाला आहे असे टिळकांचे मत होते, तर तो वाद पूर्वीपासूनच होता ते पटवून देताना मुकुंदराव पाटील यांनी प्रत्यक्ष काही उदाहरणेच दिली आहेत "ज्या काळी इंग्रज लोक अंगास रंग लावून नाचत, बागडत होते, त्या काळाच्याही आधी येथे धोंडभट्ट आणि धोंडू पाटील एकाच गावात घराला घर लावून पिढ्यान्पिढ्या एकत्र रहात होते, पण त्यांच्यातही ऐक्य झाले नाही. मग आताच्या इंग्रज अधिकाऱ्याने हा भेद उपस्थित केला असे म्हणणे योग्य नाही. शैव-वैष्णव यांच्यातील झगडे इंग्रजी नोकरशाहीने लावली काय? पेशवाईतील ब्राह्मण्याचे तंटे इंग्रजी नोकरशाहीनेच पेटविले होते काय? आणि अगदी अलीकडे झालेली वेदोक्त भांडणे इंग्रजी नोकरशाहीनेच लावली होती काय?"^{६०}

अशा प्रकारचा युक्तिवाद करून टिळकांच्या विचाराला विरोध केलेला दिसून येतो. इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी या घटना घडल्या असून गौतम बुद्ध व संत तुकाराम हे सुद्धा इंग्रजांच्या पूर्वी होऊन गेले. त्यांच्या बाबतीतही सांगायचे झाल्यास बुद्धाला शंकराचार्याने तुच्छ मानले व संत तुकाराम महाराजांना केवळ ब्राह्मणेतर म्हणूनच गाढवावर बसविले हे सर्व टिळकांना माहित नव्हते का?^{६१} असा प्रश्न ही मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

मनुस्मृतीत मनूने व माधव श्रीधर अशा ब्राह्मणाने इतराविषयी भेदाभेद लिहिला. अनेक पुराण चोपड्यात भेदाभेद आहे, पण टिळकांनी त्याविषयी काही लिहिले नाही. तेव्हा ब्राह्मणेतरास विभक्तपणा मागतात त्यास लोकमान्य टिळक देशद्रोही म्हणतात. त्यावर मुकुंदराव पाटील म्हणतात, "कोट्यावधी लोकास हजारो वर्षांपासून वेगळेपणाने दूर ठेवणाऱ्या या धूर्ताची देशभक्ती जगावेगळी आहे खरी."^{६२}

समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना समानतेने वागवावेत व राजकारणात स्थान मिळावे यासाठी मुकुंदराव पाटील यांनी अनेक प्रसंगानुरूप आपले विचार मांडले आहेत.

लोकमान्य टिळक राजकारणात फार धोरणी होते, त्यांच्या धोरणाचा स्वीकार शेवटी करावा लागला, एकूण गांधी चुकले टिळकबरोबर अशा प्रकारचा मतप्रवाह त्यांचे काही अनुयायी व्याख्यानातून

मांडत होते. मुकुंदराव पाटील यांनी टिळकांचा देशाभिमान, चिकाटी, खंबीरपणा, दृढनिश्चय इत्यादी गुणांचा गौरव केला आहे. परंतु त्यांचे राजकारण एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित होते. त्यांनी पुर्नर्विवाह, संमती वयाचा कायदा, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यांचा उद्धार या सामाजिक प्रश्नांचे समर्थन केले नाही, म्हणून त्यांच्यावर प्रहार केले आहेत.

गांधीजींचा देशाभिमानात लोकाभिमान होता, पण टिळकांच्या देशाभिमानात याची उणीव होती, असाही उल्लेख केला आहे. यामुळे टिळकांचे राजकारण त्यांच्या मरणाबरोबरच मेले व टिळकांच्या धोरणाचा धुव्वा उडाला. याला जबाबदार स्वतः टिळक व त्यांचे शिष्यमंडळी होते. अशाप्रकारे टिळकांचे राजकारण जास्त दिवस का टिकले नाही. यांची कारणमीमांसा मुकुंदराव पाटील यांनी नोंदविली आहे.^{६३} पण त्यांच्या गुणांचे कौतुकही केले आहे.

लोकमान्य टिळकाविषयी त्यांनी आणखी जास्त पुढे जाऊन मत मांडले आहे की, चिरोल केस चालविण्यासाठी ते विलायतेत गेले, तेथून परत आल्यावर त्यांनी मिशा उतरवून प्रायश्चित घेतले. त्यांच्या मिशा छोट्यास त्यांना स्वातंत्र्य आहे, पण त्यामुळे समाजकारणाची गुंतागुंत झालेली आहे. हे त्यांना समजत असूनही केवळ सनातनींच्या धाकांना भिऊन मिशा काढल्या आहेत. तसेच लोकमान्य टिळक सरकारच्या रागास भीत नव्हते. तुरुंगात जाण्यास भीत नव्हते, पण महारवाड्यात जाण्यास भीत होते. देशाचा अभिमान बाळगत होते. शूद्रादी लोकांचा अभिमान बाळगण्यास भीत होते. सहभोजनात टिळकांनी अन्नग्रहण केले नाही, स्वदेशी शूद्रावर प्रेम केले नाही, पण चर्मी खेटरावर प्रेम केले. परदेशी लोकांच्या हातचे अन्न खाल्यास त्याचा दोष प्रायश्चिताने दूर होतो हे धर्मज्ञान टिळकांना होते आणि हा दोष परिमार्जनाचा तोडगा योग्य आहे, अशी जर त्यांची खात्री होती, तर त्यांनी स्वदेशी शूद्रांच्या हातचे अन्न घेऊन वर प्रायश्चित घेण्याचा प्रघात का ठेवला नाही? अशा शब्दांत त्यांच्यातील दोषावर हल्ला केला व टिळक हे राजकारणात लोकमान्य असले तरी, ते समाजात अमान्य कसे होते.^{६४} हे दाखवून दिले आहे. टिळकांच्या एकअंगी धोरणामुळे त्यांचे राजकारण समाजाभिमुख होऊ शकले नाही. हे ही उलघडून दाखविण्याचा प्रयत्न मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

मुकुंदराव पाटील हे निर्भीडपणे, निःपक्षपातीपणे आपले विचार मांडणारे सामाजिक नेते होते. योग्य ते योग्य व अयोग्य ते अयोग्य अशा प्रकारची विचारप्रणाली मुकुंदराव पाटीलांची दिसून येते. उदाहरण

म्हणजे महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलन, कायदेभंग चळवळ इत्यादी सत्याग्रहाला मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला. पण महात्मा गांधीविषयी ते म्हणतात की, महात्मा गांधींचा देशाभिमानात थोडीफार अव्यवहारिता आढळते, पण त्यांचा देशाभिमान लोकाभिमानाशी निगडित झाला आहे. किंबहुना लोकाभिमान हाच देशाभिमान अशी त्यांच्या राजकारणाची ठेवण आहे. यामुळे लोकमान्य टिळकांचे राजकारण मागे पडले व त्यांचे काही अनुयायी यांनी गांधीजींचे शिष्यत्व पत्कारले. महात्मा गांधी जे काही चूकत गेले ते ते सोडीत गेले. इतका मनमोकळेपणा टिळकात नव्हता.^{६५}

मुकुंदराव पाटील हे फक्त विरोधक नव्हते तर त्यांनी टिळकांच्या चांगल्या गुणांचे देखील कौतुकच केलेले आहे. त्यांच्यातील देशाभिमान, खंबीरपणा, निश्चयाचा महामेरू इत्यादीबद्दल त्यांना आवड वाटायची. कोणत्याही परिणामाची पर्वा न करता जे समाजासाठी योग्य आहे त्याचा स्वीकार मुकुंदराव पाटलांनी केलेला दिसतो व जे समाजाच्या हिताचे नाही त्यांचा त्यांनी विरोध केला आहे. कोणत्याही विचाराचे ते पूर्वग्रह दूषित मनात न ठेवता निःपक्षपाती दृष्टिने पहात होते.

५.९..ब्राह्मणेतर पक्ष :-

मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड जाहीरनाम्यानंतर ब्राह्मणेतर समाजाच्या पदरात राजकीय हक्क पडण्याची आशा दिसू लागली. तेव्हा ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांचे लक्ष त्याकडे वेधले गेले. ब्राह्मणेतर समाजाने भास्करराव जाधव यांना इंग्लंडला पाठविले. १९१९ च्या कायद्याने मुंबई विधिमंडळात मराठा व तत्सम जातीसाठी काही जागा राखून ठेवण्यात आल्या. त्याचा परिणाम निवडणुकीत दिसून आला. ब्राह्मणेतर समाजाचे प्रतिनिधी कायदेमंडळात निवडून आले. त्यामुळे मुंबई विधिमंडळात ब्राह्मणेतर पक्ष अस्तित्वात आला.^{६६} भास्करराव जाधव, श्रीपतराव शिंदे, केशवराव जेधे यांनी ब्राह्मणेतर समाजात राजकीय जागृती केली. परंतु याचा दुष्परिणाम असा झाला की, या पक्षातील पुढाऱ्यांनी वैयक्तिक स्वार्थासाठी बहुजन समाजातील जाती भावनेचा उपयोग करून घेतल्यामुळे त्यांच्यात सत्तेसाठी भांडणे सुरु झाली. काँग्रेसच्या नावलौकिकामुळे अनेक ब्राह्मणेतर पुढारी सत्तेसाठी काँग्रेसमध्ये गेले. त्यामुळे ब्राह्मणेतर पक्षाची पडझड झाली व त्याचा जोर कमी झाला. मुकुंदराव पाटील हे सत्यशोधक समाजाचे निष्ठावंत कार्यकर्ते होते. सत्यशोधक समाजाने राजकीय कार्य करण्यासाठी ब्राह्मणेतर पक्षाची स्थापना केली होती. परंतु सत्यशोधक समाजात पूर्वी जसे निःस्वार्थी व तळमळीचे कार्यकर्ते होते, तसे आता न राहिल्यामुळे या समाजात उदासीनता आली आहे,

असे मुकुंदरावांना वाटत होते. ब्राह्मणेतरांची उन्नती साधण्यासाठी यापूर्वी धार्मिक, सामाजिक व राजकीय असा क्रम होता. परंतु आता राजकीय गोष्टीला महत्त्व दिले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. सक्तीचे शिक्षण, जातवार प्रतिनिधित्व इत्यादी गोष्टी राजकारणात मोडत असल्यामुळे ब्राह्मणेतर पक्षाने याचा विचार केला पाहिजे, असे त्यांनी म्हटले. ब्राह्मणेतर पक्ष हा केवळ मराठा, लिंगायत, माळी या ठरावीक जातींचा नसून तो सर्व जाती मिळून झाला आहे. तेव्हा बहुजन समाजातील पुढाऱ्यांनी निःस्वार्थीपणे कार्य करावे, त्याशिवाय पक्षाला महत्त्व येणार नाही. शिवाय ब्राह्मणेतर पक्षातील लोकांनी शेतसारा, शिक्षण, मद्यपान यांविषयी विचार करावा, असा सल्ला मुकुंदराव पाटील यांनी दिला.^{६७}

ब्राह्मणेतर पक्षाचे ऐक्य अशक्त झाले आहे, असे मुकुंदरावांना वाटते. त्यातील सर्वच लोक दोषी आहेत असे नाही, मग ब्राह्मणेतर पक्ष असा का झाला? असा प्रश्नही उपस्थित करून त्यांच्या कारणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करताना मुकुंदराव पाटील म्हणतात “जात्यभिमान, शूद्र व्यक्तीची भीड, स्पष्टवक्तेपणाचा अभाव, ब्राह्मणेतर समाज म्हणजे कोणतीही विशिष्ट जात नव्हे, त्यात ब्राह्मण सोडून, महाराष्ट्रातील सर्व हिंदु- जातीचा अंतर्भाव आहे. तेव्हा एवढ्या मोठ्या समाजाचे नेतृत्व करण्यासाठी मोठ्या हृदयाचा माणूस लागतो. त्यांनी स्वजातीचा अभिमान पूर्णपणे विसरला पाहिजे तेव्हाच ब्राह्मणेतर चळवळ व पक्ष सुदृढ होईल.”^{६८} अशाप्रकारे ब्राह्मणेतर पक्षातील जी मतभेद होते यांची कारणमीमांसा करून जातीचा अभिमान बाळगू नये, असा सल्ला दिला आहे व तसा नियम करावा असे ही सांगितले आहे. “ब्राह्मणेतर पक्षाचे कार्य करीत असताना मी आपल्या जातीच्या अभिमानाचे लेखन किंवा भाषण कधीही करणार नाही”.^{६९} असे मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले.

ब्राह्मणेतर पक्ष हा जातीयवादी पक्ष नाही तर तो राजकीय पक्ष आहे, असा स्पष्ट निर्वाळा त्यांनी दिला आहे. या पक्षात येणारी व्यक्ती जातीचा अभिमान धरणारी नसावी. त्यासाठी कलम करावे असेही सूचीत केले आहे. यावरून मुकुंदराव पाटील यांनी निर्भीडपणे समाजाचे हित ज्या-ज्या गोष्टीत आहे, ते-ते त्यांनी मांडले आहे, असे दिसून येते.

हिंदुस्थानातील समाज अनेक जाती- पंथात विसकळीत असल्यामुळे ब्राह्मणेतर पक्षाने साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याची मागणी प्रथम करावी. तसेच द्विदल राज्यपद्धती बदलण्याचे धोरण ठेवावे. सरकारी न्यायालये, पोलीस, लष्कर इत्यादी गोष्टींसाठी सरकार बहुजन समाजाला अनुकूल नाही. म्हणूनच

ब्राह्मणेतर पक्षाने वरील धोरण ठेवावे अशी सूचना मुकुंदरावांनी केली आहे. सरकारवर निष्कारण बहिष्कार न घालता केवळ बहुजन समाजाचे अहित होईल तेथेच बहिष्कार घालावा. मद्यपानाविरुद्ध जोरदार मोहिम हाती घ्यावी, सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह धरावा, ब्राह्मणेतर पक्षात जातीपेक्षा लायकीला महत्त्व द्यावे. एकजुटीने काम करून निवडणुकीत जनतेला दिलेली आश्वासने पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा.^{७०} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

ब्राह्मणेतर पक्षातील नेत्यांनी जातिभेद विसरून आपले हित साधण्यासाठी ऐक्य साधावे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. ब्राह्मणेतर पक्षाने राष्ट्रीय सभेपासून दूर न राहता काँग्रेसमध्ये येऊन मिळावे, असे श्री वालचंद कोठारी यांचे मत होते. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी उत्तर देताना म्हटले की, "महाराष्ट्रात राष्ट्रीय सभा स्थापन होण्यापूर्वीपासून ब्राह्मणेतर पक्ष होता व तो धार्मिक बाबतीत कार्य करत होता. राष्ट्रीय सभा स्थापन झाल्यावर राजकीय सुधारणांच्या बाता मारणारे राष्ट्रीय सभेत भराभर गेले व राष्ट्रास अमुक पाहिजे, तमुक पाहिजे असे म्हणू लागले व बहुजन समाजाच्या गरजाविरुद्ध मागण्या करू लागले. तेव्हा ब्राह्मणेतर पक्षासही राजकारणात लक्ष देणे भाग पडले व राष्ट्रीय सभेच्या अगदी उलट गेला. १९१९ साली राजकारणात काही महत्त्वाचे बदल झाले, पण ब्राह्मणेतर पक्ष काँग्रेसमध्ये सामील न होता, वेगळे रहाण्याचे ठरविले कारण, मागासलेल्या लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक हक्कांविषयी राष्ट्रीय सभा बेपर्वाई करत होती, असा आक्षेप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे."^{७१} परंतु वालचंद कोठारी यांनी जाहीर केले की, "ब्राह्मणेतर मंडळीने राष्ट्रीय सभेत येऊन मिळावे कारण, मागासलेल्या व अस्पृश्य लोकांच्या हिताचा पुरस्कार करणारे महात्मा गांधींसारखे नेता राष्ट्रीय सभेत आहे व गांधींनी दोन्ही पक्षाला मान्य होईल, असे धोरण स्वीकारले आहे. तसेच बहिष्कारकार्याचा वादग्रस्त भाग नाहीसा झाला आहे."^{७२} या कोठारीच्या वक्तव्यावर प्रतिक्रिया देताना मुकुंदराव पाटील ठामपणे सांगतात की, "महात्मा गांधी मागासलेल्या व अस्पृश्य लोकांच्या हिताचा पुरस्कार करणारे आहेत हे खरे आहे, पण त्यांच्या पुरस्काराचा पुरस्कार करणारे फारसे कोणी नाहीत, तर विरोधच करणारे आहेत. कारण अस्पृश्यांविषयी पास झालेले ठराव तसेच पडून आहेत आणि दोन्ही पक्षास मान्य होणारे नवे स्वरूप नाही. कारण सूत काढणे, खादी वापरणे हे नियम आहेत व बहिष्कार कर्त्याला ब्राह्मणेतराचा पूर्ण विरोध आहे व महात्मा गांधीला विरोध करणारे ही आहेत".^{७३}

अशाप्रकारे काँग्रेस व ब्राह्मणेतर पक्ष यांच्यातील मतभेदावर मुकुंदराव पाटील यांनी अभ्यासपूर्ण प्रकाश टाकून सत्यता दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. नवीन राजकीय सुधारणा म्हणजे बीन सूर्याचा दिवस किंवा भुसाचा लाडू म्हणून ज्यांनी तिची हेटाळणा केली, ते आज त्या सुधारणेच्या नियमाप्रमाणे वागून कौन्सिलर बनले आहेत. इतकेच नव्हे तर केवळ सरकारला विरोधच करण्यासाठी कौन्सिलात जातो असे सुधारून शहाणे होऊन सांगणारानांच कित्येक वेळा सरकारशी सहकारिता करावी लागली! म्हणजे बोलायचे एक व करायचे दुसरे हा जहालाचा दुर्गुण अजून गेला नाही, अशा प्रखर शब्दांत मुकुंदरावांनी टीका केली आहे.

ब्राह्मणेतर पक्षाने काँग्रेसमध्ये जाणे योग्य नाही असे मुकुंदरावांना वाटते कारण, मागासलेल्या लोकात शिक्षणाचे प्रमाण फारच थोडे असल्याने त्यांना वस्तुस्थितीचे ज्ञान कमी आहे, त्यामुळे त्यांच्यावर जुलूम होईल. ब्राह्मणेतर जनता जरी मोठी असली तरी तिचे पुढारी फारच थोडे आहेत. त्यांनी काँग्रेसमध्ये जाऊन ते बहुमत सिद्ध करू शकणार नाहीत व त्यामुळे राखीव जागाचा प्रश्न सुटणार नाही.

“काँग्रेसमध्ये जाऊन इतर पक्षाच्या सहकार्याने काम करणारा ब्राह्मणेतर पक्ष स्थापन करता येईल, पण तो स्थापन करण्याचा काळ आज तरी महाराष्ट्रात नाही! ज्यावेळी ब्राह्मणेतर पक्ष मद्रासप्रमाणे महाराष्ट्रात निवडणुकीत यशस्वी होईल त्यावेळी तो काँग्रेसमध्ये स्वतंत्र अस्तित्त्व दाखविण्यास समर्थ झाला, असे म्हणता येईल.” असे मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले.

त्यांच्या मते महाराष्ट्रातील काँग्रेसमध्ये टिळकपक्षीय ब्राह्मणांचे वर्चस्व असल्याने ब्राह्मणातरांनी काँग्रेसमध्ये जाणे हिताचे नाही. महात्मा गांधीप्रमाणे अस्पृश्यांचा पुरस्कार करणारे पुढारी फार थोडे आहेत, तसेच इंग्रज सरकारला विरोध न करता शिक्षणाची जी संधी मिळाली आहे त्याचा प्रसार करावा, असे आवाहन मुकुंदरावांनी ब्राह्मणेतर पुढान्यांना केले आहे.

ब्राह्मणेतर पक्षाचे नाव द्वेषमूलक आहे. तेव्हा ते बदलावे असे बॅ. डोंगरे, सयाजीराव सिलम, केशवराव बागडे इत्यादींना वाटत होते. परंतु मुकुंदरावांना हे नाव बदलण्याची आवश्यकता वाटत नव्हती. बॅ. डोंगरे यांनी असा आक्षेप घेतला की, ब्राह्मणेतर पक्षातील पुढारी स्वार्थी आहेत, या पक्षाला राष्ट्रीय अभिमान नाही. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, “सरकारला राष्ट्र हितावह बनविणे हेच खरे राजकारण आहे. तेच ब्राह्मणेतर पक्ष साधीत आहे. तेव्हा ब्राह्मणेतर पक्षाला राष्ट्राभिमान नाही असे म्हणणे

चुकीचे आहे. पक्षात दोष नसून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये दोष आहेत, म्हणून केवळ पक्षाचे नाव बदलल्याने चांगले कार्य होणार नाही. त्यासाठी ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनी जिल्हा-तालुका पातळीवर संस्था स्थापन करून गरीब विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची व वसतिगृहांची व्यवस्था करून प्रत्यक्ष कृती करावी. नाही तर ही चळवळ बंद पडेल असा इशारा मुकुंदरावांनी दिला. ब्राह्मणेतर पक्षाने केवळ निवडणुकांच्या मागे लागून राजकीय सत्तेवर डोळा ठेवण्याऐवजी सामाजिक कार्य करून बहुजन समाजाची उन्नती करावी, असे त्यांना वाटत होते''.^{७५}

ब्राह्मणेतर सर्व जातीच्या हितासाठी ब्राह्मणेतर पक्ष स्थापन झालेला होता त्यामुळे मराठा- मराठेतर असा वाद घालणे योग्य नाही, असे त्यांनी म्हटले. 'मराठा परिषद' मराठी लीग, 'मराठा असोसिएशन' या जातीय मर्यादेने जखडलेल्या संस्था आहेत, अशी कडवट टीका त्यांनी करून ब्राह्मणेतर पक्षात काही मराठे गृहस्थांनी जात्याभिमानाचे एकदेशीय धोरण स्वीकारल्यामुळे हा वाद निर्माण झाला आहे. अशी परखड टीका त्यांनी करून हा वाद संपुष्टात आणावा अशी सूचना केली.

शाहू छत्रपतींनी पुढाकार घेतल्याने १९१७ नंतर सत्यशोधक चळवळीचे ब्राह्मणेतर या राजकीय चळवळीत रूपांतर झाले.^{७६} कायस्थ, जैन, आणि लिंगायत मंडळींनी ब्राह्मणेतर चळवळीला जोराची चालना दिली. तरी ब्राह्मणेतर चळवळ आणि ब्राह्मणेतर पक्ष यांच्यावर मराठ्यांची पकड होती. सर्व सत्यशोधक ब्राह्मणेतर चळवळीत सामील झाले होते. ब्राह्मणेतर पक्षाचे प्रमुख नेते भास्करराव जाधव, आण्णासाहेब लड्डे, भाऊराव पाटील, केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, मुकुंदराव पाटील हे सत्यशोधक विचारांचे होते. त्यामुळे शाहू छत्रपतींच्या काळात सत्यशोधक आणि ब्राह्मणेतर चळवळ एकच आहे. असे समजण्याची चूक तेव्हाच्या पुराणमताभिमानांनी ब्राह्मणांनी केली,^{७७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

सत्यशोधक समाजास शाहू छत्रपतींचा आश्रय मिळाल्यानंतर स्वतःला सत्यशोधक म्हणवून घेणारे महत्त्वाकांक्षी, लोभी, कावेबाज लोकही त्यात शिरले. या अवस्थेचे यथार्थ वर्णन मुकुंदराव पाटील यांनी मुंबई येथील सत्यशोधक समाज परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणातून करताना म्हटले की, "त्यामुळे अवघ्या पाच वर्षांत महाराष्ट्रभर एकदम जागृतीची लाट उसळली, पण या मदतीचा पुष्कळांनी दुरुपयोग केला. सत्यशोधक समाजाचा अभिमान दाखविला की, महाराजांकडून पैशाची मदत मिळण्याची सोय होते हे मर्म ओळखून पुष्कळ पोटार्थी लोक समाजात बळेच शिरले. कोणी वक्ता, तर कोणी प्रचारक तर, कोणी

पत्रकर्ता तर, कोणी कवी तर कोणी ग्रंथकर्ता अशा विविध व्यवसायाचे वेश धारण करून त्यांनी जिकडेतिकडे धुमाकूळ उडवून दिला. पण दुर्दैवाने महाराज कालवश होताच या सर्व समाज सेवकांची शक्ती निघून गेल्याप्रमाणे झाली.^{७८} अशारितीने ब्राह्मणेतर पक्षातील दोषांवर वेळप्रसंगी मुकुंदराव पाटील यांनी प्रहार केले आहेत. त्यातून त्यांच्या निःपक्षपाती व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते. ब्राह्मणेतर पक्षाने केवळ एका जातीपुरता विचार न करता बहुजन समाजातील सर्व जातीजमातींचा विचार करावा, अशी व्यापक व विशाल भूमिका मुकुंदराव पाटील यांनी घेतली होती.

५.१०..मतदानाचा अधिकार :-

मतदान करण्याचा अधिकार सर्वांना नव्हता तर तो सर्वांना असावा अशी मागणी मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे. मतदानाचा अधिकार फक्त ठरावीक रकमेचा शेतसारा भरणाऱ्या, कमीतकमी साठ रुपये घरभाडे देणारा किंवा स्वतःचे सातशे पन्नास रुपये किमतीचे घर असणाऱ्यांनाच मतदान करण्याचा अधिकार होता. लोकलबोर्डात तर केवळ लोकल फंड भरणाऱ्यांनाच मतदान करता येत होते. वयात आलेल्या सर्व स्त्री-पुरुषाला मतदानाच्या हक्कापासून दूर ठेवले होते. तेव्हा त्याचा हक्क मिळावा^{७९} अशी मागणी मुकुंदराव पाटील यांनी केली.

हिंदुस्थानातील कायदेमंडळ, लोकलबोर्ड म्युनिसिपल कमिटी यांचा कारभार मतदान पद्धतीतून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या व्दारे चालवण्यात येत होता, परंतु त्यात सर्वसामान्य जनतेचा सहभाग नव्हता. तेव्हा लोकशाही व्यवस्थेत सर्वांचा सहभाग असावा अशी भूमिका मुकुंदराव पाटील यांची होती.

राज्यातील कायदे व सर्व व्यवहार इंग्रजी भाषेतून होत होता. तेव्हा कौन्सिलसाठी उभे राहणाऱ्या उमेदवाराला किमानतरी इंग्रजी भाषेचे ज्ञान अवगत असावी, अशी अट घालावी असेही मुकुंदराव पाटील यांनी मागणी केली. त्यामुळे लोकप्रतिनिधींचा कारभार व्यवस्थित करता येईल असे त्यांना वाटत होते. तसेच हिंदु व मुस्लिम आणि अस्पृश्य यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्वाची विभागणी करावी. जेणेकरून जनविकास साधला जाईल व कोण्याएका धर्मावर अन्याय होणार नाही अशी व्यापक भूमिका मांडली व अस्पृश्यांना स्वतंत्र्य मतदार संघ द्यावेत. त्यामुळे समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळवून त्यांचे प्रश्न सुटतील अशी त्यांची धारणा होती.^{८०}

मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ अस्पृश्यांचाच विचार केलेला आहे असे नव्हे तर, भारतातील सर्व घटकांचा विचार करून त्यांचे हक्क त्यांना मिळावेत, म्हणजे त्यांच्या प्रगतीसाठी ते स्वतः लढतील व त्यांना होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होऊन जागृत होतील. तेव्हा हिंदू- मुस्लिम, अस्पृश्य या सर्वांना राजकीय हक्कांसाठी सहभागी करावे अशी तळमळ व्यक्त करताना दिसते. या मतदान पद्धतीत असलेले दोष मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिले आहेत.

५.११..स्वातंत्र्याचे संकट :-

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचा तिरंगा फडकला व देशाला स्वातंत्र्य मिळाले, पण याबरोबर भारत व पाकिस्तान हे दोन राष्ट्र उदयास आली. भारतातील अनेक संस्थानिक विलीन झाले. यापैकीच काश्मिर या प्रदेशावरून भारत व पाकिस्तान यांच्यात वितुष्ट निर्माण झाले; तेव्हा ते नाहीसे करण्यासाठी इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानाने पं. नेहरू व लियाकत आल्लीखान यांना लंडनला बोलावले. यावरून मुकुंदराव पाटील यांना वाटते की दोन्हीही राष्ट्र स्वातंत्र्य आहेत, तर त्यांच्यातील वाद ते स्वतः मिटवतील यात इंग्लंडने लुडबुड करण्याची काय गरज आहे? जरी स्वातंत्र्य दिले असले तरी इंग्रजांचे लक्ष भारतातून निघून जात नव्हते. भारतात अनेक नेतेमंडळी आहेत. तेव्हा आता इंग्लंडने लक्ष घालू नये असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. यावरून ते म्हणतात, “भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य, इंग्लंडच्या टेबलावरच्या फुलाप्रमाणे आहे ! किंवा कुंडीतील फुलझाडाप्रमाणे आहे. त्याला फुले येत असली तरी त्याचे खरे मूळ जमिनीत रुजलेले नसते ती वरचेवर मिळणाऱ्या झारीच्या पाण्यावर टवटवीत राहतात, अशीच अवस्था हिंदी स्वातंत्र्याच्या फुलझाडाची आहे!”^{८१}

पण ही वस्तुस्थिती मुद्दाम डोळ्यांआड करून मिळाले ते स्वातंत्र्यच आहे असा काँग्रेस पुढाऱ्यांनी पुकारा केला व स्वातंत्र्य दिन साजरा केला; पण मुकुंदराव पाटील यांच्या मते हे स्वातंत्र्य खरे नाही, तर बनावाचा विचार करून पुढचे पाऊल टाकले पाहिजे असा सल्लाही देतात व त्यांना वाटते की, हे स्वातंत्र्य स्वरूपाचे एक संकट होय. असे त्यांच्या म्हणण्याचा प्रत्यय पाकिस्तान फाळणीने स्वतःच्या समजुतीचे खरे स्वरूप महात्मा गांधीजी व देशभक्त यांना कळून आले. व महात्मा गांधीजींने हे मान्य केले की, पानिपत येथील परिस्थिती पाहिल्यानंतर प्रार्थनेनंतरच्या भाषणात म्हणतात, “सर्व सरकारी अधिकारी जनतेचे खरेखुरे सेवक नाहीत कारण ते चैनबाजी करतात व लोकांच्या अडचणींकडे दुर्लक्ष करतात. असे घडले

नसते तरच रामराज्य-देवराज्य होय, असे राज्य स्थापन झाले तरच खरे स्वातंत्र्य लाभले म्हणता येईल. आज जे स्वातंत्र्य लाभले आहे त्याने माझ्या मनाचा कोंडमारा झाला आहे. आज मिळालेले स्वातंत्र्य हे टीकाऊ नाही आणि खरेही नाही”^{८२}

राष्ट्रातील जनतेत ऐक्य आणि राष्ट्रीयता नसेल तर स्वातंत्र्याला धोका निर्माण होऊ शकतो, असे मुकुंदराव पाटील यांना दूरदृष्टिने जाणवले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्याचा अनुभव आपणास येताना दिसतो. त्यांनी व्यक्त केलेल्या “समस्त जनताच जेव्हा खरीखुरी राष्ट्रीयतेने तन्मय होते तेव्हाच राष्ट्रात स्वातंत्र्य खेळू शकते” या विचाराची आठवण आपणास येते. हिंदी स्वातंत्र्य हे राष्ट्रास मिळालेले स्वातंत्र्य आहे की राजयक्ष्मा आहे हे डॉ. राजेंद्र प्रसादांनी पुनः एकदा चिकित्सा करून ठरवावे असे मत मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहे.

पाकिस्तान फाळणीनंतर काही हिंदु-शिख पाकिस्तानातून पळून भारतात आले, तेव्हा भारतीय काँग्रेस कमिटीने एक ठराव घेतला की, जे हिंदु-शिख पाकिस्तानातून पळून आले आहेत त्यांनी पुन्हा परत जावे! या ठरावाला मुकुंदराव पाटील यांनी उत्तर देताना म्हटले की, या ठरावात व्यवहार नाही. जे हिंदु-शिख भयभीत होऊन, उग्रदुःखात आपली मायभूमी सोडून आले आहेत कारण पाकिस्तानात अत्यंत वाईट वागणूक आहे. तेव्हा काँग्रेसवाल्यांनी चार-सहा महिने पाकिस्तानात राहून दाखवावे.^{८३} त्यावरून अडचणीत सापडलेल्या लोकांना सहारा देण्याची वृत्ती असावी, हा गुण मुकुंदराव पाटीलांचा दिसून येतो.

हैदराबाद येथील निजामसंस्थानात प्रजेची दुर्दशा होत होती, तरीदेखील काँग्रेस सरकारने हस्तक्षेप केला नाही. यावर विचारले असता संस्थानाच्या कारभारात हात न घालणे हे काँग्रेसचे धोरण आहे. असे उत्तर डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी दिले. तेव्हा मुकुंदराव पाटील हे विचारतात की, मग असे धोरण असताना जुनागड संस्थानात हातच नव्हे तर सशस्त्र हात का घातला?^{८४} यावरून काँग्रेस सरकारमधील धरसोड वृत्ती व पक्षपातीपणा उघड केला आहे.

मुकुंदराव पाटील हे समाज सुधारणावादी नेते होते. म्हणूनच त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता या तत्वांना अधिक महत्त्व दिले होते. त्यांच्या मते “देशातील प्रत्येक मनुष्यास राष्ट्राच्या उन्नतीस सहाय्यभूत होण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. देशातील प्रत्येक व्यक्ती ही राष्ट्राची शक्ती आहे. तिला पुढे येण्यास जर राजकीय कुंपणे आड येतील तर राष्ट्राची अधोगती झाल्याशिवाय राहत

नाही. समाजातल्या सर्व थरातल्या माणसांच्या कर्तबगारीस वाव ठेवल्याशिवाय त्यांच्या शक्तीची राष्ट्रोद्धारास मदत मिळणार नाही." जोपर्यंत समाजातील सामान्य माणसाला स्वातंत्र्य प्राप्त होत नाही व विशिष्ट मूठभर लोकांच्या हातातील सत्ता जात नाही, तोपर्यंत देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य त्यांना अर्थहीन आहे ^{८५} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. मी त्यांच्या मताशी सहमत आहे.

लोकप्रतिनिधिंनी काय करावे, हा एक अग्रलेख 'आमची तळमळ' हा मथळा देऊन लिहिला आहे. आजच्या परिस्थितीतही तो तितकाच महत्त्वपूर्ण वाटतो. त्यातून सुधारणेविषयी असलेली त्यांची तळमळ लक्षात येते.

खेड्यातील सुधारणा, तेथील अडाणी, अज्ञानी समाजाला साक्षर करून शहाणे करावे असा सल्ला ते निवडून गेलेल्या आमदार, खासदारांना देतात. ते म्हणतात, "लोकांची मते घेऊन जे आमदार आणि खासदार झाले आहेत त्यांच्यावर जनतेच्या हिताविषयीची मोठीच जबाबदारी असते. त्यांची फेर निवडणूक होईपर्यंत त्यांच्या आयुष्याचा आणि ज्ञानाचा उपयोग जनतेच्या हितासाठी व्हावयाचा असतो. कुंभमेळ्यासाठी अजून लाखो लोक जमत आहेत. यात्रा, उरूस यांच्यासाठी अजूनही लाखो लोक धावत आहेत. बुवाबाबांच्या प्रतीकपैदाशी अजूनही भरभराटीस येत आहेत. अशी ही संस्कृतीची प्रदर्शन देशभर सालोसाल भरत असता त्यांच्या संस्काराचा परिणाम बहुजन समाजावर कोणता झाला आहे? त्यातून कोणते हित साधले आणि अनिष्ट कोणते घडले आणि या बाबतीत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे की नाही, असल्यास ती कशी करायची, याचा विचार आमदार, खासदार बनलेले बलवंत पुढारी करीत आहेत काय? तेव्हा बहुजन समाजात मुरलेले अज्ञान बुद्धिवादाने दूर करण्यासाठी आमदार, खासदारांनीच पुढे यायला पाहिजे. त्यांना पोटापुरता भत्ता मिळतच आहे. त्यांनी आपल्यातील लोकांचे अज्ञान घालविणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे! पण त्यांच्यासाठी तशी तळमळ असली पाहिजे. कर्तव्यहीन मंत्र्यांनी राजीनामे देऊन बहुजन समाजाच्या सुधारणेस वाहून घेतले पाहिजे".^{८६} असे ठाम मत मुकुंदराव पाटील यांनी मांडले आहे.

अतिशय अभ्यासपूर्ण हा अग्रलेख लिहिला असून बहुजन समाज कोणत्या दिशेने चाललाय. सण, उत्सवात तो कसा बुडलाय मात्र त्याचा फायदा त्यांच्या डोक्यात ज्ञानाचे काही कण शिरण्यास झालेली नाही, हे स्पष्टपणे सांगतात. आता आमदार, खासदारांनी पुढे येऊन हे अज्ञान घालविले पाहिजे असे

मुकुंदराव पाटील सांगतात. या अग्रलेखाचा आजच्या परिस्थितीत विचार केला तर सध्याचे लोकप्रतिनिधी काय करतात हे विचार करण्यासारखे आहे. १९५४ साली हा अग्रलेख लिहिलेला आहे.

मुकुंदराव पाटील धार्मिक ग्रंथ अथवा सनातन्यांवर नुसते हल्ला करीत नाहीत तर त्यातील फोलपणा, मतलबीपणा सोदाहरण जनतेपुढे मांडतात. तत्कालीन राजकीय पुढाऱ्यांच्या दिशाहीन विचाराची चिरफाड करताना दिसून येते. तसेच ते वेळोवेळी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील घटनांची ही नोंद घेतात. अलाहाबाद येथील विद्यार्थ्यांपुढे वल्लभभाई पटेल यांनी भाषण केले. त्यांनी म्हटले होते की, 'एवढे मोठे सैन्य असूनदेखील पोलंडचा धुव्वा उडाला! यावरून हिंसेचा मार्ग निरूपयोगीच ठरतो'!^७

मुकुंदरावांनी वल्लभभाई पटेल यांच्या विधानाची जोरदार हरकत घेऊन म. गांधीजी आणि पटेल यांच्यावर टीका केली आहे. "स्वातंत्र्य मागणाराचे पारतंत्र्य विचार" या अग्रलेखात म्हटले की, "कोणी कोणाचा जीव घेऊ नये" ही जी अहिंसेची व्याख्या आहे. ती राजकारणात पाळता येईल की नाही? हा मुख्य प्रश्न आहे. या प्रश्नाचा खोल विचार श्री पटेल यांनी केल्याचे दिसत नाही. श्री पटेल हे आजच्या काळातील एक जबाबदार पुढारी आहेत. म.गांधींच्या प्रामाणिकपणावर आणि देशसेवेवर मोठा विश्वास आहे. परवा वर्कींग कमिटीत म.गांधींनी पुन्हा, चरख्यावर जोर दिला आहे, पण त्यांच्या या आज्ञेप्रमाणे श्री. वल्लभभाई पटेल दिवसातून किती वेळा चरखा फिरवितात? या संबंधाने जरी म.गांधी उदासीन असले तरी पटेल हे त्यांचे पट्टशिष्य आहेत, यात मुळीच शंका नाही. तेव्हा गांधी तत्त्वज्ञान मुरून पुरून निघालेल्या पुढाऱ्यांचे, अहिंसेच्या समर्थनार्थ, अलाहाबादेच्या पोरंपुढे अशाप्रकारचे पोरकट विधान करावे हे देशाचे दुर्दैव होय. अहिंसेचे उठता बसता समर्थन केल्याने ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्य मिळत नाही. त्याचप्रमाणे हिंसेचे उठता बसता समर्थन केल्यानेही स्वातंत्र्याचे रक्षण होत नाही. पोलंडच्या उदाहरणानेच उत्तमप्रकारे सिद्ध झाले आहे. पोलंडजवळ वीस हजार सैन्य आणि शस्त्रास्त्रे होती, पण जर्मनीच्या सैन्यापुढे त्यांचा धुव्वा उडाला. यावरून नुसत्या हिंसेला महत्त्व नाही. शिस्त, शहाणपणा, योजकता आणि नावीण्य समयोचित सहकार्य ही ज्या राष्ट्राला साधता येते त्याचा जय होतो. चीन देश, जपान पेक्षा कितीतरी पटीने मोठा स्वतंत्र आणि सशस्त्र; पण त्याचे टिचभर जपानपुढे काहीच चालत नाही. यावरून एकच सिद्धांत निघतो की, प्रतिपक्षात नमविण्याचे बळ हेच स्वातंत्र्य अथवा स्वातंत्र्य रक्षणाचे मर्म आहे. म. गांधी म्हणतात म्हणून

अहिंसेचे एकांगी समर्थन तेही श्री. वल्लभभाई पटेल करतील! यावरून "स्वातंत्र्य मागणाराचे हे पारतंत्र्य विचार नव्या पिढीस कोणता मार्ग दाखविणार?"^{८८} अशाप्रकारचा सवाल मुकुंदराव पाटील करतात.

मुकुंदराव केवळ स्थानिक घटनांची नोंद घेत नव्हते तर तत्कालीन मोठे पुढारी काय नी कुठे काय बोलतात, याचीही आवर्जून नोंद दीनमित्रांमधून घेत होते. त्याचबरोबर परदेशातील घटनांची नोंदही ते घेत व आपल्या वाचकांना चीन, जपानसह अन्य देशातील घडामोडींवर प्रकाश टाकत ही बाब निश्चितच कौतुकास्पद आहे. त्याचबरोबर मुकुंदरावांच्या अभ्यासाची, त्यांच्या परिपक्व ज्ञानाची कल्पना येते. त्यांचे वाचन, मनन, चिंतन किती चिकित्सक होते याची ओळख या अग्रलेखावरून होते. ग्रामीण भागातील सामाहिक सहसा जिल्ह्याबाहेरच्या बातम्यांच्या विषयांना स्थान देताना दिसून येत नाही. परंतु मुकुंदराव आंतरराष्ट्रीय परमार्श घेतात हे विशेष नोंद घेण्यासारखे आहे.

तसेच ढोंगी राजकारण्यावरती ही ते टीका करतात. राजकीय पुढारी आणि त्यांचा पक्ष हे लोकशाही मूल्ये पायदळी तुडवित आहेत. असा ते थेट आरोप करून राजकारण्यांवर आसूड ओढतात. तसेच मतदान कसे करावे, मतदार संघ कसे करावीत, मतदारांनी मताचा वापर करावा, या संदर्भात जनतेला मार्गदर्शन करतात.

५.१२..स्वातंत्र्योत्तर काँग्रेस पक्ष / संस्था :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर काँग्रेस पक्षाचे राजकीय पक्षात रूपांतर न करता तिचे सेवाभावी संस्थेत रूपांतर करावे व देशाची सेवा करावी, अशी महात्मा गांधीजीची इच्छा होती. परंतु स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी या राष्ट्रीय सभेचे रूपांतर सेवाभावी संस्थेत न होता, राजकीय पक्षात रूपांतर काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी महात्मा गांधीजींच्या मनाची पर्वा न करता केले. मुकुंदराव पाटील यांनाही राजकीय पक्षात रूपांतर होण्याऐवजी सेवाभावी संस्थेत व्हावे असेच वाटत होते.^{८९}

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा काँग्रेस सत्तेवर येणे अपरिहार्य होते. तेव्हा काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी सत्तास्थानी आपल्या लोकांची निवड करण्याची संधी सोडली नाही. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांना हे आवडले नाही. त्यांनी त्यांच्यावर कडकडून टीका करताना म्हणतात की, "मिळालेल्या स्वातंत्र्याची लयलूट करण्यास हे गांधीवादी सहकुटुंब सहपरिवार इतके धांदवले आहेत की भाऊ-बहिणी, जावई, व्याही, मित्रमंडळी यांच्या जोड्या लावण्यात गढून गेले आहेत, खरे पाहिले तर ज्या इंग्रज लोकांना आम्ही

नादान-लबाड ठरवून त्यांच्यापासून स्वातंत्र्य घेतले, त्या इंग्रजापेक्षा आम्ही राष्ट्रकार्य करण्यास अधिक पात्र आहोत हे दाखवायला हवे पाहिजे, पण ही राष्ट्रीय जनहिताची दृष्टि बाजूस ठरून आपल्या मित्रमंडळी व नातेवाईकांच्या नेमणुका करण्याचा वाह्यातपणा या पाग्यांच्या अंगात शेवटी संचारला. स्वातंत्र्य जन्माच्या पहिल्याच दिवशी हे अशुभ चिन्ह दिसून आले. बाहेरचे पाकिस्तानी संकट दूर होत असता घरात हे असले अनिष्ट प्रकार निर्माण व्हावेत हे खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय पात्रतेचे लक्षणच नव्हे! शेतकरी आणि मजूर यांचे राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न आजचे काँग्रेस पुढारी करणार आहेत असे सांगण्यात येत असेल तरी त्यावर शेतकरी, मजूर यांनी विश्वास ठेवता कामा नये. त्यांचे गुळचट बोल फक्त सत्ताधिकाराला चिकटून बसण्यापुरतेच खरे आहेत''^{१०} अशी मुकुंदराव पाटील यांनी काँग्रेसवर टीका केली आहे.

तेव्हा काँग्रेसने नव्या धोरणाची आखणी करून राष्ट्रात संकट येणार नाहीत याची खबरदारी घ्यावी, असा सल्ला देऊन काँग्रेसच्या सत्तालोभी वृत्तीवर प्रहार मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. हिंदुस्थानातील बहुजन समाज इंग्रजांच्या गुलामगिरीच्या आगीतून निघून तो काँग्रेसच्या फुफाट्यात सापडला आहे, अशी प्रतिक्रिया मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे. "मोठ्या व्यक्तीचा अंगारा लावून आणि त्या व्यक्तीच्या तत्वांचा नगारा बडवून कर्तबगारीचा उगाच गोंगाट करणे ही देशसेवा नसून राष्ट्रीय फसगत आहे."''^{११} अशा शब्दांत काँग्रेसमधील व्यक्तीपूजेवर प्रहार केलेले दिसून येतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसने गांधीवादाचा स्वीकार केला. परंतु प्रत्यक्षात काँग्रेस कार्यकर्ते सत्ता आणि स्वार्थ यांच्या आहारी गेल्यामुळे ते गांधीवादाचे मारेकरी आहेत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

काँग्रेस संस्था की कारस्थान संस्था? अशी शंका व्यक्त करत मुकुंदराव पाटील यांनी अनेक दाखले दिले आहेत. ते म्हणतात, "सरकारने कायदे करताना जनतेची दशा कोणत्या प्रकारची आहे? ती तशी का झाली? याचा विचार होणे गरजेचे आहे. १९४९ मध्ये कम्युनिस्टांच्या अनेक गुन्हांची मोठी यादी सरकारने दिली. त्यात खून, दरोडे, गोळीबार, लुटालुट, भूमिगतांचे हल्ले, पण त्यांचा बंदोबस्त करणे सरकारला जमले नाही. व त्यासाठी त्यांनी अधिक कडक कायदा का केला नाही व सरकारने याविषयी खुलासाही दिला नाही. सरकार मूग गिळून बसले आहे. सरकारने खबरदारी घेतली असती तर जनतेची दुर्दशा झाली नसती''^{१२} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. या गोंधळाचे मूळ काँग्रेस कमिटीत आहे. काँग्रेस कमिटी म्हणजे स्वातंत्र्य मिळविण्याचे गड. त्याचा जर परकीय सत्तेशी लढा देताना भरपूर उपयोग

झाला, तर मग त्या कमिटी आजच्या राजकारणात अडगळी कशी ठरते''? असा प्रश्नही उपस्थित केला आहे. मुकुंदराव पाटील यांच्या म्हणण्यानुसार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना ही असेच वाटते. दिनांक २६ एप्रिल १९५० रोजी हजारीबाग येथील सभेत ते म्हणतात ''स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी काँग्रेसवाले ज्या धोरणाने आणि ध्येयाने वागले. त्या धोरणापासून आणि ध्येयापासून ते आता स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे वळले आहेत. आपल्या खाजगी फायदा आणि नफा यासाठी ते भांडू लागले आहेत! त्यामुळे त्यांना ज्या काँग्रेसमुळे मोठेपणा मिळाला त्या काँग्रेसला कमीपणा येऊ लागला आहे.''^{९३}

वरील पंडित नेहरूचा विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, सध्याच्या कमिट्या ह्या काँग्रेस कमिट्या नसून कारस्थान कमिट्या आहेत. काँग्रेस कमिट्यांना दारुभट्ट्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. तेव्हा ही संस्था नष्ट करणे हाच उपाय आहे.^{९४} गांधीजींनीसुद्धा अशीच इच्छा व्यक्त केली होती. काँग्रेस स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी स्थापन झाली होती, तिचे उद्दिष्ट पूर्ण झाले असून तिचे स्वरूप बदलले आहे, असा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. जनतेस स्वातंत्र्याचा आज जो अधिकार मिळाला आहे तो सामंजसपणे बजावता येण्याची तिची अजून कुवत नाही. लोकशाहीचा कळस उभा झाला, पण त्यास लोकशाहीचा पाया नसल्यामुळे तो सतत हेळकावे खात आहे. यावरून मुकुंदराव पाटील यांच्यातील निर्भीडपणा, चिकित्सिक वृत्ती दिसून येते.

काँग्रेसने सिलिंग कायदा केला त्यापाठीमागे हेतू चांगला होता, पण केवळ शेती व्यवसायासाठी मर्यादित ठेवला. भांडवलदार, व्यापारी, श्रीमंत यांच्या मालमत्तेवर सिलिंगचा कायदा बसविला नाही. सामान्य शेतकऱ्याचे प्रश्न, दुष्काळाची परिस्थिती, वेगवेगळ्या योजना यांकडे काँग्रेस सरकारने दुर्लक्ष केले असून केवळ सत्ता टिकविण्यासाठी जातीय राजकारण केले, अशा प्रकारचा खेद मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला आहे. शेतकऱ्यांच्या जमिनी काढून घेण्याचा सरकारचा निर्णय चांगला होता, पण काँग्रेसने पंथशाही व भांडवलशाही वृत्तीचे पोषण केले. अशी जळजळीत टीका मुकुंदराव पाटील यांनी केली.^{९५}

निवडणुकीत काँग्रेसचा जय साधण्यासाठी सत्याला, तत्त्वाला, मताला तुडवून वर शहाणपणाचा प्रकाश पाडणाऱ्या काँग्रेसचा दिवट्या म्हणजेच काँग्रेस कमिट्या होत. निवडणुकीत उमेदवार उभा करताना जातीयतेचा पाठपुरावा काँग्रेसने केला आहे. विजयी होण्यासाठी त्यास (उमेदवारास) हरबऱ्याच्या झाडावर चढवा, त्याच्या शहाणपणाचा आणि थोर विचारांचा बाजा वाजवा, त्यांच्या दाढीस शेंदूर लावून म्हसोबा

बनवा म्हणजे काँग्रेसच्या जयाचे काम फत्ते झाले. यश मिळावे म्हणून केवळ यशाच्या तुपासाठी जातीयतेचे खुरखुरे खाण्याची सवय काँग्रेसला लागली आहे.^{९६} अशा परखड शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी टीका केली आहे. या काँग्रेसच्या वृत्तीमुळेच समाजातील विषमता वाढत गेली, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. तसेच ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद ही काँग्रेसच वाढवित असे ही मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. त्यासाठी त्यांनी अनेक दाखले दिले आहेत उदाहरणार्थ, महात्मा गांधींचा खून झाला तेव्हा दिल्लीतील ब्राह्मणांनी गोडसेला महाराष्ट्रातील ब्राह्मण-मराठा असे संबोधिले व ब्राह्मण आणि मराठा दंगल झाली. मुंबईचे मुख्यमंत्री खेर हे ब्राह्मण होते. ते म्हणाले, 'मी मरेपर्यंत ब्राह्मणांचे रक्षण करीन'. नगरचे उदाहरण चां. मामासाहेब बागडे व डॉ. खामोळकर यांच्या घरात आगी लावण्याचे प्रकरण.^{९७} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी काँग्रेसवाल्यांच्या वृत्ती उघड पाडली आहे.

काँग्रेसने जातीयवादी वृत्तीचे पोषण केले, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद काँग्रेसनेच वाढविला, जातीयतेला खतपाणी दिले, त्यामुळे समाजातील विषमता अधिकच वाढत गेली असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ काँग्रेसवर टीकाच केली आहे असे नाही तर, जेव्हा कम्युनिस्टांनी तिबेटवर ताबा घेऊन भारतात बस्तान बसविण्याचा प्रयत्न केला; तेव्हा पंडित नेहरूंनी त्यास विरोध करून योग्य सल्ला दिला त्याबद्दल त्यांचे व काँग्रेस सरकारचे कौतुक ही केले आहे.^{९८} तसेच काँग्रेसवाल्यांनी केवळ स्वतःच्या कामाचा बडगा मिटविताना इतरांची मानहानी होणार नाही यांचीही दक्षता घ्यावी, असा सल्लाही दिला आहे. काँग्रेस सरकारचे ब्राह्मणी राज्य होते असा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. ते पटवून सांगताना अनेक दाखले दिले आहेत, की लॉर्ड माऊंटबॅटननंतर काँग्रेसने गव्हर्नर नेमला ते राजगोपालाचार्य ब्राह्मण होते, मुख्यप्रधान पंडित नेहरू हे ब्राह्मण होते, प्रधानमंडळात श्री मुनशी व श्री गाडगीळ हेही ब्राह्मण होते. श्री दिवाकर व श्री केसकर हे ब्राह्मणच होत, श्री मुखर्जी व नियोगी हे बंगाली ब्राह्मण होते. उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, मुंबई, गुजरात येथील मुख्यप्रधान श्री. पंत, श्री. शुक्ल, आणि श्री. मिश्र हे सुद्धा ब्राह्मणच, मोरारजी देसाई व सौराष्ट्राचे मंत्री श्री ठेबर हे पण ब्राह्मणच होते. यावरून काँग्रेसची नीतिमत्ता कशी जातीयवादी आहे. हे मुकुंदराव पाटील यांनी उघड केली आहे हे स्पष्ट होते.

जयपूर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात अनेक विषयांवर चर्चा होऊन पंडित नेहरूंच्या भाषणावरून असे निष्कर्ष निघाले की,

- १) इंग्रजाशी काडीमोड करून, हिंदुस्थानास आपले संरक्षण करता येणार नाही.
- २) इंग्रजांच्या संरक्षण सामर्थ्याचा आश्रय घेतला पाहिजे.
- ३) इंग्रजाप्रमाणे आपणास शिस्त आणि राष्ट्रीयधर्म नाही.
- ४) हिंदुस्थान जर इंग्रजांशी फटकून वागला तर तो धोक्यात सापडेल.

यावरून मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते की, स्वातंत्र्य केवळ हल्लाबाजीच्या बळावर टिकत नसते त्यासाठी देशातल्या जनतेची पात्रता विशिष्ट प्रतिची असावी लागते. असेच आता पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना सुद्धा वाटले व त्यांनी जो अनुभव घेतला त्यावरून ते बोलले हे स्तुतीस पात्र आहेत. असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. केवळ नुसत्या खादी टोपीत राजकीय शहाणपणा व राष्ट्रीय संरक्षणाचे सामर्थ्य भरले आहे अशी बाजारबुवाची समजुत किती चुकीची आहे हे पंडित नेहरूंच्या वरील विवेचनावरून दिसून येते. एवढेच नाही तर पंडित नेहरू म्हणतात की, “आपण जगास अहिंसेचे धडे देण्यास असमर्थच आहोत”.^{९९}

महात्मा गांधीजींचा तत्त्वज्ञानाचा वारसा घेऊन सत्तेवर आलेल्या काँग्रेसने त्यांच्या तत्वांना काळिमा फासला, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेस सरकार सत्याग्रहींना शिक्षा करते, बिनचौकशी अटक करून इंग्रजांच्या पावलावर पाऊल टाकून चालले आहे. त्यामुळे “तोंड गांधीजींचे पण पाऊल इंग्रजांचे”, असे आजच्या सरकारचे स्वरूप बनले आहे.^{१००} अशाप्रकारे काँग्रेसच्या धोरणातील विसंगतीवर मुकुंदराव पाटील यांनी प्रहार केले आहेत. तसेच आज सत्याला काँग्रेसमध्ये स्थान नाही. सत्तेसाठी झोंबाझोंबी आणि मत्सर यांचेच काँग्रेसवाल्यांमध्ये आज थैमान माजले आहे. असे मत आचार्य विनोबाजी यांनाही वाटत होते.^{१०१}

काँग्रेसच्या राजवटीवर त्यांनी दीनमित्रातून अनेक अग्रलेख लिहून घणाघाती टीका केली. दडपशाही आणि लोकशाही हे रामराज्य की पोलिस राज्य, ही मंत्रिशाही की लोकशाही, ही लोकशाही की लोभशाही, काँग्रेस संस्था की कारस्थान संस्था, राष्ट्रात लोकशाही प्राण आहे का? इत्यादी अग्रलेखांच्या शिर्षकावरून काँग्रेसच्या कारभारातील दोषांची जाणीव होते.

थोडक्यात, काँग्रेस सरकार हे भांडवलदारांचे धार्जिणे असून त्याने शेतकरी- कामकरी- कष्टकरी- समाजाच्या प्रगतीसाठी काहीही प्रयत्न केले नाहीत. केवळ स्वतःची सत्ता टिकविण्यासाठीच

प्रयत्न केले. काळाबाजार, भ्रष्टाचार, वशिलेबाजी यांना पायबंद घालण्यास सरकार अयशस्वी झाल्यामुळे सर्वसामान्य माणूस लोकशाहीत उपेक्षित राहिला, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

५.१३..भूदान चळवळ :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात गरीब भूमिहीनांचा प्रश्न घेऊन १९५१ साली आचार्य विनोबा भावे यांच्या नेतृत्वाखाली भूमिहीनांना जमिनी देण्यासाठी भूदान चळवळ सुरू केली. आचार्य विनोबा भावे हे गांधीवादी कार्यकर्ते होते. परंतु महात्मा गांधीजींच्या निधनानंतर त्यांनी राजकारणातून निवृत्त होऊन सामाजिक विधायक कार्याला वाहून घेतले. या चळवळीला काँग्रेस व समाजवादी पक्षानी पाठिंबा दिला. मुकुंदराव पाटील यांनीही या चळवळीचे स्वागतच केले. पण आचार्य यांनी नबाबगंज येथील भाषणात पैशाची होळी करावी हे सांगितले. यावर मात्र मुकुंदराव पाटील यांनी तर्कनिष्ठपणे व्यवहार समोर ठरून त्यांच्या या वक्तव्याला विरोध केला आहे. गांधीजींना डोक्यावर ठेवणारे काँग्रेस सरकार, अमेरिकेतील पैसा खांद्यावर घेत आहेत. कोट्यावधी रुपये काँग्रेस सरकारने पदरात घेतले आहेत. हेही दाखवून दिले व आचार्य विनोबा भावे सांगतात तेव्हा नवीन उद्योग बंद पाडावे लागतील. माणसाचा विकास थांबवावा लागेल, यावर जे आचार्य विनोबा भावे सांगतात ते योग्य नाही,^{१०२} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत आहे.

काँग्रेस राजवटीस चांगले वळण लावण्याचे कार्य ऊस, कापूस, तेल, नीळ यापेक्षा महत्त्वाचे आहे. काँग्रेसवाल्याने जिवंत माणसांचे प्रेत बनविले आहे आणि न्यायाच्या नंदनवनाचे त्याने स्मशान केले आहे,^{१०३} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. आचार्य विनोबा भावे यांचे दिवसा स्वप्न व विचार म्हणजे आकाशात उंच उडणारा सुंदर पक्षी होय, पण त्या सुंदर पक्षाला पाय नाहीत तेव्हा हे विचार योग्य नाहीत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. यावरून मुकुंदराव पाटील हे दूरदृष्टिचे व व्यवहारिक वृत्तीचे होते हे दिसून येते.

आचार्य विनोबा भावे यांची भूदानाची चळवळ जरी चांगली असली तरी केवळ जमीन दान केल्याने हा प्रश्न सुटणार नाही, ज्यांच्या अंगी जमीन पिकविण्याची धमक, चातुर्य, कौशल्य आहे त्यांना ती द्यावी, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. तसेच सामूहिक शेती करावी त्यातून भरपूर उत्पन्न मिळवावे व गरिबांना मदत करावी म्हणजे राष्ट्रातील उपासमार नष्ट होण्यास मदत होईल.^{१०४}

सामूहिक शेतीची संकल्पना मुकुंदराव पाटील यांनी मांडली व शेती करण्याचे कौशल्य विकसित करावे हा विचार सर्वासमोर आणला. मुकुंदराव पाटील हे दूरदृष्टिचे होते हे दिसून येते.

५.१४..संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न निर्माण झाला तेव्हा यावर अभ्यास करण्यासाठी काँग्रेस सरकारने श्री. एस.के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४८ साली एक आयोग नेमला आणि त्या आयोगाने भाषावार प्रांतरचना करणे हे भारताच्या हिताचे नाही, असा अहवाल सादर केला. परंतु १९४६ सालापासून संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी चळवळ सुरु झाली होती. या मागणीला महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल इत्यादी मंडळींनी विरोध केला, पण ही चळवळ दिवसेंदिवस वाढत गेली. दार आयोगाच्या अहवालाचा महाराष्ट्रात व कर्नाटकातील जनतेने विरोध केला. निषेध केला.^{१०५}

मुकुंदराव पाटील यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस पाठिंबा दिला. त्यांना वाटत होते की, केवळ निषेध न करता जनतेने एकत्र येऊन आपले बळ दाखवून सरकारवर दबाव निर्माण करावा.

महाराष्ट्राच्या भाषावार प्रांतरचनेस सरकारने विरोध केला कारण त्यामुळे सरहद्दीची भांडणे, फाळणीचा ताण, जातीयवाद, पैशाची तूट निर्माण होतील असे सरकारला वाटत होते. परंतु मुकुंदराव पाटील यांना ही कारणे योग्य वाटत नाहीत, ते म्हणतात "अनेक संस्थाने विलीन झाली. जुने अनेक प्रांत मोडून नवीन प्रांत सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी निर्माण केली आणि मराठी भाषेचा एक प्रांत करण्यास काय अडचण आहे?"^{१०६} असा प्रश्न सरकारला विचारून त्यांच्या वागण्यातील व बोलण्यातील सत्यता दाखवून दिली आहे.

"नुसता निषेध व्यक्त करून किंवा शिव्याशाप देऊन हा प्रश्न सुटणार नाही, तर महाराष्ट्राने आपल्या अंगातील संघटनेचे बळ दाखविले तरच हा प्रश्न सुटणार आहे. तसेच मराठा समाजातील फुटीरवृत्ती, मिथ्या, आत्मप्रौढी आणि मानपान ह्या गोष्टी बाजूला ठरून सरकारवर बहिष्कार टाकण्यासाठी असेंब्लीच्या महाराष्ट्रातील सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांनी यावेळी संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न सोडविण्यासाठी यशस्वीपणे लढा द्यावा व महाराष्ट्राचे नाव राखावे."^{१०७} अशाप्रकारे भावनिक आवाहन मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे. यावरून त्यांचा राष्ट्रप्रेम हा गुण दिसून येतो.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारने राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना केली व या आयोगाचे १९५५ साली विदर्भ वगळून समतोल द्विभाषिक मुंबई राज्य निर्माण करण्याची शिफारस केली आणि मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी फेटाळून लावली, तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारचा निषेध केला. त्यांच्या मते, या अहवालामुळे संबंध महाराष्ट्र खिन्न झाला आहे, आमच्या न्याय, मागण्या तुडविल्या आहेत व गुजरातचे लाड पुरविले आहेत. ^{१०८}

अशा परिस्थितीतही महाराष्ट्रातील जनतेने शांततेने सरकारचा निषेध केला, जातीय दंगल, एकाही गटाचे घातपात केला नाही तेव्हा जनतेचे आभार ही मानले आहेत. संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सत्याग्रह, कायदेभंग, प्राणान्तिक उपोषण हे मार्ग पूर्ण यशस्वी होणार नाहीत, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते.

संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण करण्यासाठी तीव्र अवसान संचारले आहे, तेव्हा आताच सरकारला विरोध करावा व मागणी हस्तगत करावी. त्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्व पक्षांनी एकत्र यावे व आमदारांनी आपले राजीनामे द्यावेत. जेणेकरून सरकारवर दडपण निर्माण होईल व संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी पूर्ण होण्यास मदत होईल. ^{१०९} अशाप्रकारे मुकुंदरावांनी मोलाचा संदेशही दिला आहे.

या प्रश्नावर आमदारांनी राजीनामे दिले व परत मागे घेतले. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी काँग्रेसचे आमदार जनतेच्या हितापेक्षा स्वतःच्या हिताला अधिक महत्त्व देतात, अशा शब्दांत टीका केली. कोणताही प्रश्न संघटनात्मक बळावरच सोडविला जाऊ शकतो, त्यासाठी पक्ष, जात विसरून एकत्र येण्याची आवश्यकता मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली.

हिंदुस्थान टाईम्सचे श्री देविदास गांधी यांनी संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणाऱ्यांवर भयंकर खोटी व द्वेषमूलक विधाने केली आहेत. मराठ्यांचा पराभव करणाऱ्या इंग्रजांची पाठ थोपटली आहे. महाराष्ट्रातील मराठे स्वराज्यसत्ता मिळवू पाहणारे, घातकी, दगलबाज आहेत. ^{११०} अशी विधाने हिंदुस्थान टाईम्समधून केली आहेत, तेव्हा यावरही मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचा निषेध केला आहे.

मुकुंदराव पाटील आणीबाणीच्या काळातील चांगले मार्गदर्शकही होते, अभिमानी होते हे स्पष्ट होते.

५.१५..भारताचे परराष्ट्रीय धोरण :-

जगात दोन महाशक्ती राष्ट्र होती ते म्हणजे अमेरिका व रशिया. भारत स्वतंत्र झाला व फाळणी होऊन पाकिस्तान निर्माण झाला. अमेरिका व रशिया यांची विचारसरणी परस्परविरोधी होती. त्यामुळे आपली ताकद वाढविण्यासाठी नवोदित राष्ट्राला आपलेसे करण्याचा प्रयत्न ही राष्ट्र करत होती. पाकिस्तान अमेरिकेच्या गटात सामील झाला.

स्वतंत्र्य भारताचा राज्यकारभार काँग्रेस सरकार पाहत होती. भारत कोणत्या गटात जाणार याकडे सर्वांचे लक्ष होते. मात्र भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आपले धोरण तटस्थ ठेवले.

इंग्लंडच्या राजाच्या अधिपत्याखाली चालत आलेल्या कॉमनवेल्थ नावाच्या समुहात पंतप्रधान परिषदेसाठी पंडित नेहरू हे भारतातर्फे १९४९ साली लंडनला गेले आणि भारत देश कॉमनवेल्थमध्ये रहाणार असल्याची घोषणा केली.^{१११} त्यांच्या या निर्णयाचे मुकुंदराव पाटील यांनी अभ्यासपूर्वक स्वागत केले.

कॉमनवेल्थचे नियम भारताच्या स्वातंत्र्यास आणि वैभवास बाधा करणार नाहीत याची दक्षता घेण्यात आली होती. भारत देश स्वतंत्र झाला असला तरी समर्थ झाला नव्हता. अन्न, वस्त्र, पैसा व इतर गरजू वस्तूसाठी इतरावर अवलंबून होता. भारताने इंग्लंडपासून फटकून रहावे हे भारताच्या फायद्याचे होणार नाही व इंग्लंडच्या सावलीत हिंदुस्थान उभे राहिल्यास नुकसान होणार नाही. या सर्वांचा विचार करून कॉमनवेल्थमध्ये राहण्याचा पंडित जवाहरलाल नेहरूचा निर्णय प्रसंगोचित व वस्तुस्थितीस धरून आहे,^{११२} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे तटस्थतेचे धोरण मुकुंदराव पाटील यांना योग्य वाटत होते.

रशियातील राजकारणाचे खरे स्वरूप काय आहे याची प्रत्यक्ष माहिती करून घ्यावी. जसे रशियातला बादशहा झार याचा अंमल फार जुलमी व स्वार्थी होता प्रजा म्हणजे जंगलातील प्राणी. राजाच्या सुख चैनीसाठीच ईश्वराने त्यांना पैदा केले अशी समजूत होती. शेवटी त्याचा परिणाम असा झाला की, जनता झार सरकारवर इतकी खवळली व तिने बंड करून झार बादशहा व सहकुटुंब सहपरिवार यांना ठार केले. पुढे त्यात सुधारणा होऊन मजुराचे सरकार आले. तेव्हा मुकुंदराव म्हणतात, कोणत्याही देशाचे

अनुकरण करताना नीट अभ्यास करावा व सोने-पितळ ओळखूनच पदरात पाडून घ्यावे.^{११३}
अशाप्रकारचा व्यवहारी सल्ला मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

१९४९ साली चीनमध्ये यादवी युद्ध झाले होते. त्याचे लोण कदाचित भारतात येण्याची शक्यता असल्यामुळे काँग्रेस पक्षाने सावध रहावे, रशियाचे नामस्मरण करण्याची आवश्यकता नाही. फार तर रशियातील पुढाऱ्यात असलेली बुद्धिमत्ता, व्यवहार कुशलता, आत्मविश्वास हे गुण घ्यावेत व बहुजन समाजाची उन्नती करावी व आपले परराष्ट्रीय धोरण स्वतंत्र ठेवावे, असे विचार मुकुंदरावांनी व्यक्त केले. रशियात मजुरांचे सरकार असूनही तेथे भांडवलवाले व जमीनदार निर्माण होत आहेत. तेव्हा रशिया, अमेरिका, इंग्लंड यांचा अभ्यास करून भारताने आपले धोरण ठरवावे. एखाद्या देशाचे अनुकरण केले तर गुंतागुंत होण्याची भीती आहे. तेव्हा अमेरिका व रशिया यांच्याकडून मदत घेताना ती पारखून घ्यावी, असे दूरदृष्टिचे विचार मुकुंदरावांनी व्यक्त केले.^{११४}

जगात अमेरिका आणि रशिया हे दोन देश प्रबळ असल्यामुळे त्यांच्यातच जगात शांतता निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे. तेव्हा देशात प्रथम गोंधळ, अशांतता, फाटाफूट पाडणे आणि नंतर आपल्या मताची पेरणी करणे हे रशियन मतप्रचाराचे तंत्र आहे. तेव्हा रशियाकडून कितीही मदत घेतली तरी तिचा उपयोग भारताला फारसा होणार नाही,^{११५} असे मुकुंदरावांना वाटत होते.

भारताची आर्थिक स्थिती चांगली नाही. परराष्ट्रांच्या दानदक्षिणेवर आपला राजकीय प्रपंच चालला आहे. अमेरिका, रशिया, इंग्लंड यांची मदत भारत घेत आहे; परंतु या मदतीत आशाळभूतपणा आहे. भारताचा आपणास वेळप्रसंगी उपयोग करून घेता यावा हा आतला हेतू प्रत्येक राष्ट्राच्या मदतीत आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

भारताने रशियाशी संघटन वाढविले म्हणून इंग्लंडला वाईट वाटत होते, तर इंग्लंडच्या राष्ट्रकुलातून भारत बाहेर पडत नाही म्हणून रशियास दुःख वाटत होते, अशी स्थिती भारताची झाली होती. राष्ट्रकुलातून बाहेर पडावे असे पंडित नेहरुंना वाटत नव्हते. कारण भारत संघटना, शिस्त, सैन्य याबाबतीत मागासलेला आहे. यावरून पंडित नेहरुचे धोरण योग्य आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.^{११६}

पंचशीलाचा, मित्रत्वाचा, सहकार्याचा वापर करून भारतातच संघटना, संघशक्ती निर्माण झाली पाहिजे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. या सर्व परावलंबी परिस्थितीस काँग्रेसधोरण काहीप्रमाणात जबाबदार असल्याचे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. ते म्हणतात, "अन्न, वस्त्र, पैसा याचा भरपूर पुरवठा करण्याचे कार्य काँग्रेसला गेल्या ९ वर्षांत यशस्वी करता आले नाही. तसेच जनतेस शांतता, समाधान लाभले असे स्वास्थही स्थापन करता आले नाही. दारुभट्ट्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आज काँग्रेसला रावणी राज्याची कळा आली आहे! रावणास दहा तोंडे होती हे सर्वत्र माहित आहेत, पण काँग्रेसला किती तोंडे आहेत हे काँग्रेसवालेच सांगू शकत नाहीत. रावण बंधू कुंभकर्ण सहा महिने झोप घेत होता, पण काँग्रेसवाल्यांची किती वर्षांची झोप आहे हे नक्की कळत नाही".^{११०}

अशाप्रकारे अत्यंत कडवट टीका काँग्रेसवाल्यांवर केली आहे व पुढे त्यांनी यावर उपाय न केल्यास जनताच त्यांना शुद्धीवर आणतील. कारण त्यांना शुद्धीवर आणल्याशिवाय आर्थिकच नव्हे, सर्वच राष्ट्रीय प्रश्न सुटणे शक्य नाही असा इशारा मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

यावरून जनतेविषयी व राष्ट्रविषयी त्यांचे प्रेम दिसून येते. प्रसंगी टीका करायची व योग्यवेळी स्वागत करायचे म्हणजेच निर्भीडपणा हा गुण मुकुंदराव पाटील यांच्या अंगी दिसतो.

सुवेझ कालवा इजिप्तच्या मालकीचा होता. तो जुन्या करारानुसार सर्वास मोफत ठेवण्याची हमी इजिप्तने पत्कारली होती, पण इजिप्तचे हे धोरण ब्रिटिश, फ्रान्स यांना आपमानाचे वाटले. कालव्याची सत्ता इजिप्तच्या हाती जाऊ दिल्याने आपल्या राष्ट्राच्या इज्जतीस धोका निर्माण व स्वातंत्र्यास धोका येण्याचा संभव आहे, हे जाणून ब्रिटन, फ्रान्स यांनी इजिप्तवर चढाई केली. विमान हल्ले करून कैरो शहराची नासधूस केली. तेव्हा भारताने त्याचा निषेध व्यक्त केला. रशियाच्या दडपणारखाली असलेल्या देशाने रशियाविरुद्ध बंड करताच रशियाने तेथे शस्त्राचा वापर केला व शेकडो हंगेरी लोक मारले गेले; तेव्हा भारताने निषेध व्यक्त केला नाही, व रशिया हंगेरीच्या बाबतीत समझोता करेल अशी आशा पंडित नेहरूंनी केली.^{११८}

तेव्हा भारताचा या वागण्यावर मुकुंदराव पाटील यांनी नाराजी व्यक्त केली. ते म्हणतात, "एकाच प्रकारच्या आक्रमक प्रकारासंबंधाने एकाच माणसाच्या तोंडातून निघणाऱ्या निषेध आणि हे दुरंगी वागण्याचे कारण काय? सत्य असेल तरी ते स्पष्टपणे बोलून दाखविण्यासाठी एक प्रकारची शक्तीच असावी लागते. तात्त्विक सत्य सांगण्यास अंगात ज्याप्रमाणे मानसिक शक्ती असावी लागते त्याप्रमाणे राजकीय सत्य

सांगण्यासाठी राष्ट्रात लष्करी शक्ती असावी लागते. ती आज भारतात नसल्यामुळे पंडित नेहरू ठोस असे निर्णय घेत नाहीत".^{११९} अशा कडव्या शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी टीका केली आहे.

काश्मिर, गोवा प्रश्नांबाबतीत कोणीही भारताला मदत केली नाही. तेव्हा भारताने इजिप्तच्या मदतीला सैन्य पाठवू नये. भारताने स्वतः आपली शस्त्रास्त्रे पाठविणे गरजेचे आहे. शिवाय रशिया व अमेरिका यांची भूमिका भारताच्या बाबतीत परस्परविरोधी आहे. अमेरिकेची मदत घ्यावी तर रशिया नाराज व रशियाची घ्यावी तर अमेरिका नाराज, अशी स्थिती आहे. त्यामुळे युद्धाची शक्यता आहे. तेव्हा भारताने आपली लष्करी ताकद वाढविणे फार महत्त्वाचे आहे, नाही तर भारत इतरांच्या पुढे दुबळा ठरेल असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.^{१२०}

१९६५ साली पाकिस्तानने काश्मिरभूमीत आक्रमण केले तेव्हा भारताला परकी मदत घ्यावी लागली. याचे कारण भारताची अंतर्गत केविलवाणी स्थिती हे होय. तेव्हा अंतर्गत शांतता महत्त्वाची आहे, नाही तर पाकिस्तानसारखे दुबळे राष्ट्रसुद्धा त्रास देऊ शकते. भारतातील ढोंगी पुढारी देशाला पोखरीत आहेत. त्याचा बंदोबस्त करणे महत्त्वाचे आहे. असे पुढारी जोपर्यंत आहेत तोपर्यंत चीन आणि पाकिस्तान यांची दहशत भारताला राहणारच. त्यासाठी नेतेपणात बदल करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय देशाला तरणोपाय नाही. भारताने अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारून लष्करी सामर्थ्यात वाढ करावी व अंतर्गत परिस्थिती सुधारावी, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. या अलिप्ततेच्या धोरणामुळेच भारत हे एक समर्थ राष्ट्र होऊ शकले याचे प्रत्यंतर आज दिसून येते.

५.१६..निष्कर्ष :-

मुकुंदराव पाटील समाजसुधारक होते. तरीदेखील तत्कालीन राजकारणावर त्यांनी वेळोवेळी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. बहुजन समाजाचे हित हाच त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू होता. या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी त्यांनी आपले राजकीय विचार मांडलेले आहेत. लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळीस त्यांनी विरोध केला आहे. समाजातील बहुजन वर्ग अज्ञान आणि दारिद्र्यात खितपत पडलेला असून विशिष्ट मूठभर वर्ग सत्तेचे फायदे उपभोगित आहे. अशा परिस्थितीत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तर पुन्हा बहुजन समाजावर विशिष्ट सत्ताधारी वर्गाकडून अन्याय होईल. म्हणूनच देशात

प्रथम समाज सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत व नंतर राजकीय हक्कांची मागणी केली पाहिजे, असे मत ते व्यक्त करतात.

मुकुंदराव पाटील यांनी जातवार प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार केला. यापद्धतीने का होईना बहुजन समाजाला आपले प्रतिनिधी पाठविता येतील हा त्यामागील हेतू होता. महात्मा गांधींचे उपोषण, असहकार, कायदेभंग यांमुळे सामान्य माणसाचे हित होणार नाही, अशी त्यांची धारणा होती. सामान्य माणूस आता कुठे शिक्षण घेऊ लागला. नोकरी करू लागला आहे, म्हणून ते गांधीजींच्या वरील तत्त्वांना कडाडून विरोध करतात. बहुजन समाजाने गांधीजींच्या चळवळींना पाठिंबा न देता ब्रिटिश सरकारकडून आपल्या सुधारणेसाठी मिळणाऱ्या सवलतींचा स्वीकार करावा, असे त्यांनी आवाहन केले. याच धोरणामुळे सायमन कमिशनचे ते स्वागत करतात.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील काँग्रेस संस्था व तिच्या धोरणावर त्यांनी कडाडून हल्ला केला. काँग्रेस ही भांडवलदारांची बटिक असून सत्तालोलुप व स्वार्थी लोकांचा अड्डा बनली आहे. काळाबाजार, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार यांनी बरबटलेल्या काँग्रेसमधील दोषांवर त्यांनी प्रहार केले.

भारताने दुसऱ्या राष्ट्रांचे बाहुले न बनता स्वतंत्र, स्वावलंबी व अलिप्ततेचे परराष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. दुसऱ्या राष्ट्रांच्या मदतीवर अवलंबून न राहता स्वतः शस्त्रांची निर्मिती करून आपले सामर्थ्य वाढवावे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. त्यांच्या विचारातील दूरदर्शित्वाची अनुभूती नंतरच्या काळात येताना दिसते यातच त्यांचे अनन्यसाधारणत्व सामावलेले आहे.

टीपा :-

- (१) शांता कोठेकर, अरुण जोशी, *साम्राज्यावाद व भारतीय स्वातंत्र्यलढा*, निराली प्रकाशन, पुणे
१९९६ पृ.६७
- (२) कित्ता, पृ.६९
- (३) कित्ता, पृ.७०
- (४) दीनमित्र, २२ सप्टेंबर १९२०. 'असहकारिता आणि ब्राह्मणेतर'
- (५) कित्ता
- (६) कित्ता
- (७) जयसिंगराव पवार, *हिंदुस्थानचा राजकीय आणि घटनात्मक इतिहास*, निराली प्रकाशन, पुणे
२००२. पृ. २४५
- (८) दीनमित्र, २२ सप्टेंबर १९२०. 'असहकारीता आणि ब्राह्मणेतर'
- (९) दीनमित्र, २ मार्च १९२१. 'रहाटावरचे स्वराज्य'
- (१०) कित्ता
- (११) कित्ता
- (१२) जयसिंगराव पवार, *हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास*, निराली प्रकाशन, पुणे,
१९९९. पृ.१६७
- (१३) ना.सी. दिक्षित, *भारताचा इतिहास*, निराली प्रकाशन, पुणे, २००४. पृ.३३९
- (१४) जयसिंगराव पवार, *हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,
२००१. पृ.१६८
- (१५) दीनमित्र, २ एप्रिल १९१९. 'तेलहीन टेंबा '
- (१६) कित्ता
- (१७) कित्ता

- (१८) जयसिंगराव पवार, *हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१. मुद्रा क्र.१८.२
- (१९) कित्ता पृ.१४२
- (२०) कित्ता पृ.१५०
- (२१) य.दि. फडके, *भारतीय स्वातंत्र्य लढा*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००३. पृ.१४०
- (२२) कित्ता पृ.१४७
- (२३) दीनमित्र, २८ फेब्रुवारी १९१७. 'डरकाळी तो खुळा बनी'
- (२४) दीनमित्र, २६ जुलै १९१६. 'होमरुल चळवळ'
- (२५) दीनमित्र, १९ जाने १९१६. 'संदेश भाऊजींच्या लिला'
- (२६) दीनमित्र, २८ फेब्रु १९१७. 'डरकाळी तो खुळा बनी'
- (२७) केसरी - ७ मे, १९१६ इसवी
- (२८) शांता कोठेकर, अरुण जोशी, *साम्राज्यवाद व भारतीय स्वातंत्र्य लढा*, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००४. पृ.३४८
- (२९) वि.भा. अठले, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, सर साहित्य केंद्र, नागपूर, १९९७. पृ.४३९
- (३०) दीनमित्र, २९ जानेवारी १९३०. 'असहकार'
- (३१) जयसिंगराव पवार, *हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१. पृ.१९७
- (३२) रा.ग. जाधव, *स्वातंत्र्याची मशाल*, विद्या प्रकाशन, लातूर, २०००. पृ.१४७
- (३३) कित्ता
- (३४) शांता कोठेकर, अरुण जोशी, *साम्राज्यवाद व भारतीय स्वातंत्र्य लढा*, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००४. पृ.३२४
- (३५) दीनमित्र, ६ नोव्हेंबर १९३५. 'पंचवीस वर्षांचा अनुभव'
- (३६) कित्ता

- (३७) कित्ता
- (३८) दीनमित्र, १५ फेब्रुवारी १९२८. 'उंदराच्या भयामुळे घर बांधायचेच नाही!'
- (३९) जयसिंगराव पवार, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे, १९९९. पृ.१९३
- (४०) संभाजी खराट, सत्यशोधक समाजाची वाटचाल आणि चिकित्सा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००७. पृ.२४९
- (४१) दीनमित्र, १५ फेब्रुवारी १९२८. 'उंदराच्या भयामुळे घर बांधायचेच नाही!'
- (४२) कित्ता
- (४३) कित्ता
- (४४) गायकवाड, थोरात, भारताचा राजकिय आणि घटनात्मक इतिहास, राविल पब्लिकेशन, सातारा, २००२. पृ.५३२
- (४५) दीनमित्र, २१ नोव्हेंबर १९१७. 'रणनितीचे आठवे वर्षे'
- (४६) दीनमित्र, १७ जुलै १९१८. 'सर्वांची निराशा'
- (४७) दीनमित्र, ७ जून १९१६. 'टिळकांच्या भाष्यातील भयंकर लबाड्या'.
- (४८) कित्ता
- (४९) दीनमित्र, २६ मार्च १९१९. 'टिळकांची अबु '
- (५०) कित्ता
- (५१) केसरी, ३ मार्च, १९१९ इसवी
- (५२) दीनमित्र, २६ मार्च १९१९. 'टिळकांची अबु '
- (५३) कित्ता
- (५४) वसंत पाटील, लोकमान्य टिळक, सम्यक प्रकाशन, बारशी, २००५. पृ.३२४
- (५५) कित्ता
- (५६) दीनमित्र, २४ डिसेंबर १९१९. 'पुन्हा टिळकांची लबाडी'

- (५७) दीनमित्र, २६ सप्टेंबर १९१७. 'ब्राह्मण देशाचा कर्ता कोण '
- (५८) कित्ता
- (५९) दीनमित्र, ९ एप्रिल १९२०. 'ब्राह्मणांच्या बगलेत न्हाव्याच्या धोकट्या'
- (६०) कित्ता
- (६१) कित्ता
- (६२) कित्ता
- (६३) दीनमित्र, ११ ऑगस्ट १९३७, 'टिळकांची आरती'
- (६४) कित्ता
- (६५) कित्ता
- (६६) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००२. पृ.३८६
- (६७) दीनमित्र, ३० जानेवारी १९२४. 'ब्राह्मणांवर रागवण्याची कारणे. '
- (६८) दीनमित्र, २५ जुलै १९२३. 'असे का होते'
- (६९) कित्ता
- (७०) दीनमित्र, १९ डिसेंबर १९२३. 'आज घातला पाहिजे.'
- (७१) दीनमित्र, ३ डिसेंबर १९२४. 'ब्राह्मणेतर पक्ष व काँग्रेस '
- (७२) कित्ता
- (७३) कित्ता
- (७४) दीनमित्र, ३ डिसेंबर १९२४. 'ब्राह्मणेतर पक्ष व काँग्रेस'
- (७५) य.दि. फडके, शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. १९९०. पृ.१९०
- (७६) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. २००२. पृ.४०४,
- (७७) कित्ता
- (७८) सत्यशोधक समाज परिषद, बैठक १४ वी मुंबई १९३० अध्यक्षीय भाषण, पृ.५३
- (७९) दीनमित्र - २७ जानेवारी १९३२ 'मतदान पद्धतीतील दोष '

- (८०) कित्ता
- (८१) दीनमित्र, १० डिसेंबर १९४७. 'स्वातंत्र्य की राजयक्ष्मा '
- (८२) नागेश मोरे, महात्मा गांधी व नथुराम गोडसे, गर्जना प्रकाशन, मुंबई १९९६. पृ.१९४
- (८३) कित्ता
- (८४) दीनमित्र, १० डिसेंबर १९४७. 'स्वातंत्र्य की राजयक्ष्मा '
- (८५) दीनमित्र, २१ फेब्रुवारी १९३४. 'व्यक्ती ही राष्ट्रीय शक्ती होय.'
- (८६) दीनमित्र, ४ ऑगस्ट १९५४. 'आमची तळमळ'
- (८७) दीनमित्र, ६ डिसेंबर १९३९. 'स्वातंत्र्य मागणाऱ्यांचे पास्तंत्र्य विचार'
- (८८) कित्ता
- (८९) दीनमित्र, २७ ऑगस्ट १९४७. 'राष्ट्रध्वजाप्रमाणे विचारध्वजही पारखा.'
- (९०) कित्ता
- (९१) दीनमित्र, १३ नोव्हेंबर १९४८, वर्ष-३९, 'अंक-१ राजकीय सोने.'
- (९२) दीनमित्र, ३ मे १९५०. 'भूमिगत'
- (९३) कित्ता
- (९४) दीनमित्र, ३ मे १९५०. 'काँग्रेस संस्था की कारस्थान संस्था'
- (९५) दीनमित्र, १ ऑक्टोबर १९५२. 'देवी चोरी व देवकळस'
- (९६) दीनमित्र, १८ मे १९६५. 'काँग्रेस संस्था की कारस्थान संस्था'
- (९७) कित्ता
- (९८) कित्ता
- (९९) कित्ता
- (१००) दीनमित्र, २३ ऑगस्ट १९५०. 'तोंड गांधीचे आणि पाय इंग्रजांचे'
- (१०१) कित्ता
- (१०२) दीनमित्र, ३० जानेवारी १९५२. 'वक्तव्याला विरोध'

- (१०३) कित्ता
- (१०४) दीनमित्र, ३० जानेवारी १९५२. 'बिनपायाचा तत्त्वपक्षी!'
- (१०५) दीनमित्र, २० एप्रिल १९४९. 'पं. नेहरुंचे परराष्ट्रीय धोरण'
- (१०६) कित्ता
- (१०७) कित्ता
- (१०८) दीनमित्र, १९ ऑक्टोबर १९५५. 'आवसान तर चांगले आहे पण..... '
- (१०९) कित्ता
- (११०) कित्ता
- (१११) दिनमित्र, २० एप्रिल १९४९. 'पं. नेहरुंचे परराष्ट्रीय धोरण'
- (११२) कित्ता
- (११३) दीनमित्र, १५ ऑगस्ट १९५१. 'राजकारणातले सोने आणि पितळ'
- (११४) कित्ता
- (११५) दीनमित्र, ६ जुलै १९५५. 'रशियाचे भारतास दर्शन-दान'
- (११६) दीनमित्र, २१ नोव्हेंबर १९५६. 'काँग्रेसचे धोरण'
- (११७) कित्ता
- (११८) धनंजय किर, पंडित जवाहरलाल नेहरु - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
२००५. पृ.४३२
- (११९) कित्ता
- (१२०) दीनमित्र, ८ ऑगस्ट १९६२.

प्रकरण सहावे

धार्मिक विचार

- (६.१) प्रस्तावना
- (६.२) सामाजिक स्वातंत्र्य की, राजकीय स्वातंत्र्य
- (६.३) धर्म म्हणजे काय?
- (६.४) राष्ट्र श्रेष्ठ धर्म नव्हे
- (६.५) देवपूजेस विरोध
- (६.६) पुरोहिताचे पुरोहितांकडून फसवणूक
- (६.७) पुरोहिताची गरज नाही
- (६.८) धर्मग्रंथातील शिकवण व व्यवहार
- (६.९) धर्मस्थळाचे थोतांड
- (६.१०) वर्णव्यवस्था समाजरचना
- (६.११) जातिभेद : एक जटिल प्रश्न
- (६.१२) विधवाविवाह आणि बालहत्या
- (६.१३) अस्पृश्यांचा समान अधिकार
- (६.१४) अस्पृश्यांचा विकास- मंदिरात नव्हे तर शिक्षणात
- (६.१५) धर्मातराची गरज का?
- (६.१६) वारकरी पंथ
- (६.१७) शेतकऱ्यांचा विकास : राष्ट्राचा विकास
- (६.१८) निष्कर्ष

टीपा

प्रकरण ६

धार्मिक विचार

६.१..प्रस्तावना :-

हजारो वर्षांपासून धार्मिकतेला आधिक महत्त्व दिले गेले आहे. रामायण, महाभारत, पुराण, उपनिषदे, अनेक ऋषि-मुनींच्या कथा, अनेक देवदेवतांच्या कथा रचल्या गेल्या. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे त्या संक्रमित झाल्या. अनेक धार्मिक ग्रंथ, आरत्या निर्माण केल्या. या सर्वाना समाजातील उच्चवर्णीयांनी धर्मसूत्रात बांधून वर्णव्यवस्था निर्माण केली. ब्राह्मण समाज म्हणजे साक्षात देवरूप, देवपुरुष अशी प्रतिमा निर्माण केल्याने एका समाजाचे वर्चस्व बहुजन समाजावर लादले गेले. बहुजनांच्या नाड्या वर्णव्यवस्थेने आवळल्याने तो हतबल झाला. त्यांचे मानवी हक्क हिरावून घेतले, त्याला मंदिर प्रवेश नाही. धर्मग्रंथाचे वाचन करणे व ऐकणे, शिक्षण घेणे यांवर बंधने घातल्याने त्याची प्रगती खुंटली. त्यांना धार्मिक भाकड कथेत आडकविले. अस्पृश्य, दरिद्री का आहे तर नशिबाने! तो आजारी का आहे तर देव कोपला! तो उपाशी का? तर त्याने ब्राह्मणाला दान केले नाही! अशी अनेक कारणे पूढे करून सनातन्यांनी अंधश्रद्धेला खतपाणी मोठ्या प्रमाणावर घातले. याचा परिणाम असा झाला की बहुजन समाज अज्ञानी, अडाणी राहिला त्यांचे जगणे पशुसमान झाले.

एकूणच या सर्व प्रकारांवर महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर आणि शेकडो सत्यशोधकांनी हल्ला चढवला. त्यातील सत्याची पडताळणी केली, पण सत्य कुठेच आढळले नाही. सारेच असत्यच, स्वार्थासाठी तयार केलेली धार्मिकग्रंथाची निर्मिती आढळून आली. याबाबत अनेक कार्यकर्त्यांनी, सत्यशोधक वृत्तपत्रांनी चिरफाड केलेली आढळते. मुकुंदरावांनीही दीनमित्रातून हेच काम केले. समाजाची दिशाभूल करणाऱ्या धार्मिकग्रंथ, जुन्या रुढीपरंपरा यांवर टीका करून सत्य दाखवून दिले. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात व स्वातंत्र्यानंतर ज्या ज्या धार्मिक चळवळी झाल्या त्यावर मुकुंदरावांनी आपले विचार मांडले आहेत. प्रस्तुत प्रकरणात त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक विचारांची चर्चा केली आहे. दीनमित्राच्या पहिल्या अंकात म्हटले आहे की,

“मुख्यतः शेतकरी आणि कारागिरादी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक स्थितीसंबंधाने विशेष चर्चा होत जाईल. स्वार्थी व निर्दयी लोकांनी धर्माच्या शुद्ध तत्वात ढवळाढवळ करून इतर हिंदु लोकांचा मनुष्यपणा पायाखाली तुडवित आणला आहे. तो त्यांना पुन्हा प्राप्त करून देण्यासाठी शक्य ते उपाय सुचवित जाईल. इंग्रज सरकारच्या राज्यामुळे आमच्या या देशास मिळू लागलेल्या शांततेची आणि होऊ लागलेल्या सुधारणेची ओळख मागासलेल्या लोकांस पटवून देण्याचा प्रयत्न केला जाईल. पूर्वीच्या कोणत्याही राजाकडून, कोणत्याही युगात कधी न झालेला विद्याप्रसार व शांतता यांस अडथळा करण्यासारख्या ज्या ज्या चळवळी उपस्थित होत जातील, त्या सर्वांचा पूर्ण निषेध केला जाईल.”⁹

अशारितीने मुकुंदराव पाटील यांनी आपले नाते समाजासाठी असेल हे स्पष्ट केले आहे. समाजातील अन्याय, भ्रष्टाचार, अत्याचाराला कंटाळलेल्या जनतेला न्याय मिळवून देण्याची भूमिका मुकुंदरावांनी स्पष्ट केली आहे. समाजातील अंधश्रद्धा वाईट चालीरितीवर प्रहार करून समाजाला शहाणे करण्याची भूमिका त्यांनी स्पष्टपणे मांडली आहे.

६.२..सामाजिक स्वातंत्र्य की राजकीय स्वातंत्र्य :-

स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक स्वातंत्र्य की राजकीय स्वातंत्र्य हा वाद एकोणिसाव्या- विसाव्या शतकात निर्माण झाला होता. लोकहितवादी, महात्मा फुले, न्या. रानडे, गो. ग. आगरकर इत्यादी मंडळींनी प्रथम समाज सुधारणेला महत्त्व दिले तर, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक व इतर क्रांतिकारकांनी राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. मुकुंदराव पाटील हे फुलेवादी असल्यामुळे त्यांनी व हजारो सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले.

देशाला स्वातंत्र्याची गरज असली तरी व त्यासाठी कळकळ असणे योग्य आहे, पण ज्या देशात अनेक जातीधर्माचे लोक अंधःकारात व अज्ञानात खितपत पडलेले आहेत, त्यांच्या मूलभूत हक्काकडे दुर्लक्ष करून देशाची प्रगती होणे शक्य नाही. पायापूर्वी शिखर तयार करणे जितके कठीण आहे, तितकेच समाजाची धार्मिक व सामाजिक उन्नती करण्यापूर्वी देशोन्नती करणे अशक्य आहे, असे मत मुकुंदराव पाटील यांचे होते. सर्व समाजात प्रथम देशाविषयी प्रेम निर्माण करणे, देश बंधुत्व अनुभवास आणून देणे. समाजातील विषमतेची दरी संपविणे. शांतता, समता, समाजात निर्माण करून शिक्षणाचा प्रसार करणे म्हणजे देशोन्नती साधता येईल. केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नको आहे कारण, तत्कालीन राजकीय चळवळ

व बहुजन समाजाची समाजोन्नती या परस्परांहून भिन्न असल्यामुळे ही राजकीय परिस्थिती व चळवळ मागासलेल्या व उपेक्षित वर्गाच्या हिताच्या आड येणार आहे. त्यामुळे बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रथम राजकीय सुधारणेपेक्षा सामाजिक सुधारणाच महत्त्वाच्या आहेत, असे विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहेत.^२ डॉ. आंबेडकर यांनाही प्रथम सामाजिक सुधारणा हवी होती. ते म्हणतात की, "समाजसुधारणा होण्यापूर्वी देशाला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले. त्यांचे परिणाम फारसे चांगले झालेले नाहीत".^३

उच्च हिंदू धर्मातील जन्मसिद्ध उच्च-नीचत्वामुळे आपल्या समाजात ऐक्य, समता व बंधुत्व निर्माण होऊ शकले नाही. त्यामुळे आपला देश शतकांनुशतके पारतंत्र्यात राहिला होता. म्हणूनच तत्कालीन परिस्थितीत धार्मिक-सामाजिक सुधारणा प्रथम करून राजकीय स्वातंत्र्याची जबाबदारी समर्थपणे स्वीकारू शकेल, असा समाज निर्माण करण्यासाठी प्रथम सामाजिक सुधारणा महत्त्वाच्या आहेत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले राज्य त्यांच्या निधनानंतर अल्पावधीत विस्कळित झाले. त्याला कारण धर्मसंस्था आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.^४ धर्माच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जो धर्म माणसांना माणुसकीने वागवीत नाही त्याला धर्म कसे म्हणावे?".^५

हे जे दोन गट पडले होते, त्यापैकी सर्वच निःस्वार्थी होते असे नाही. राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या गटावर जोरदार हल्ला चढवून त्यांच्या स्वार्थीपणावर परखड टीका केली आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, "राजकीय सत्तेच्या पोळ्या आपल्या ताटात अमुक इतक्या पडल्याच पाहिजेत अशी मागणी ते करतात, पण याच न्यायाने उपेक्षित बहुजन समाज धार्मिक सत्तेच्या अमुक इतक्या पोळ्या आम्हाला मिळाल्या पाहिजेत, अशी मागणी करू लागताच हे देशभक्त ऋण बुडवू पाहणाऱ्या लबाड कुळाप्रमाणे, आर्य संस्कृतीच्या ओसाड खिंडारात तोंड खुपसून लपू पाहतात. म्हणजेच यांच्या आर्य संस्कृती ताईला, राजकीय बाबतीत देशबंधुची एकजात गव्हाची जिलेबी हवी, धार्मिक बाबतीत मात्र देशबंधुचा जातिभेदात्मक चिवडा पाहिजे. या देशभक्ताची राष्ट्रोद्धाराची कल्पना म्हणजे गुळाचाच गणपती आणि गुळाचाच नैवेद्य आहे."^६ अशाप्रकारे त्यांच्या वृत्तीवर हल्ला करून राजकीय स्वातंत्र्यासारखाच

धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न किती महत्त्वाचा आहे हे याची जाणीव मुकुंदराव पाटील त्यांनी करून दिली.

राजकीय सुधारणा करणाऱ्या देशभक्तांना राज्यक्रांति हवी आहे, पण धर्मक्रांति नको आहे. सरकारचा कायदा तोडावासा वाटतो, पण धर्माचा जुलूम तोडावासा वाटत नाही. सत्याग्रहासाठी ते सहभोजन करण्यास तयार होतात, पण स्पर्शास्पर्शता घालविण्यासाठी सहभोजन करण्यास तयार नाहीत. या त्यांच्या एकांगी आणि स्वार्थी वृत्तीवर मुकुंदराव पाटील यांनी कोरडे ओढले आहेत. दारूच्या दुकानावर पिकेटिंग होत आहे. त्याप्रमाणे देवळावरही पिकेटिंग झाले पाहिजे, मूर्तीवर हजारो रुपयांची वस्त्रे अथवा अलंकार घालणे, नैवेद्य दाखविणे, त्यांच्या रथाच्या मिरवणुका काढणे यांवर पिकेटिंग करणे आवश्यक आहे. जे संत, संन्याशी, आचार्य, महंत, बुवा हे अज्ञान लोकांची धर्माच्या नावाखाली फसवणूक करतात, अशावर कडकडीत बहिष्कार घालता पाहिजे. उच्च-नीचता या सामाजिक नियमांचा कायदेभंग झाला पाहिजे. ज्याप्रमाणे परदेशी कापडावर बहिष्कार टाकला जातो. अशाप्रकारे सामाजिक क्रांति झाल्याशिवाय राजकीय सुधारणा शक्य नाही.^७ अशाप्रकारची इच्छा मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त आहे.

शेतकरी आणि कारागिरादी मजूर वर्गांच्या अचूक हिताकडे. सध्याच्या राजकीय चळवळीत पुरेसे लक्ष दिले जात नाही! पाश्चात्य देशातील राजकीय चळवळ, तेथील बहुजन समाजाच्या सामाजिक वळणानेच वळली जाते. बहुजन समाजाच्या हितसंबंधास सोडून तिला स्वतंत्र अस्तित्त्व राहू शकत नाही. तेव्हा प्रथम धार्मिक व सामाजिक सुधारणा होणे महत्त्वाचे आहे^८ हे मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहे.

चातुर्वर्ण्याधिष्ठित समाजरचना, ग्रंथप्रामाण्य, धर्मकृत्यातील मिथ्याचार व आंधळी रूढी परंपरा यांमुळे आपल्या देशातील लोकांची विवेकबुद्धि, धूर्त धर्मगुरूंच्या पारतंत्र्यात गुरफटली गेली, त्यामुळे स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता व चिकित्सक बुद्धि नष्ट होऊन देश अनेक दशके पारतंत्र्यात राहिला आहे. देशाची सर्वांगीण प्रगती होण्यासाठी केवळ राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे पडू शकणार नाही तर, त्यासाठी प्रथम लोकांच्या मनात राष्ट्रवाद निर्माण व्हावा लागतो.

एकाच धर्मातल्या दोन समाजातील दोन माणसांनी एकमेकास स्पर्श करून जेवावे की जेऊ नये. असला पृथ्वीवरच्या कोणत्याही धर्मातील अनुयायास नसलेला वाद आपल्या देशात असल्यामुळे स्वातंत्र्याचा नाश झाला,⁹ असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

राजकारण हा भरजरी शेला मानला तर, तो अंगावर वापरण्यासाठी अंग गलिच्छ रोगापासून अलिप्त असणे आवश्यक आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. राष्ट्रीयता निर्माण होण्यासाठी देशातील सामाजिक संस्था संघटित असावी लागते व सामाजिक समता निर्माण झाल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्याची भावना निर्माण होऊ शकणार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. आपल्या स्वातंत्र्यातील अडथळा इंग्रज नसून आम्हीच स्वतः आहेत. देशाचे शत्रू आमचे आम्हीच आहोत, इंग्रज नाहीत. इंग्रजांनी फारतर भारतातून कोट्यावधी रुपये नेले असतील पण आमच्यातील प्रेम, बंधुभाव, स्वाभिमान, स्वार्थत्याग ही खरी राष्ट्रीयसंपत्ती आम्हीच चोरली आहे किंवा तिचा नाश केला आहे. आम्हीच आमच्या देशबांधवांना तुच्छ लेखले. हिंदू धर्मातील स्पर्शास्पर्श भेदभावामुळे स्वातंत्र्याचा नाश झाला आणि आजही या दुर्गुणामुळे स्वातंत्र्याची प्राप्ती होऊ शकत नाही.¹⁰ असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. त्यांनी इंग्रजांना दोष न देता भारतातील धर्मपरंपरेला दोष दिलेला दिसून येतो. त्याप्रमाणेच विनोबा भावे म्हणतात की, "धर्मांमध्ये राजकारणाचा प्रवेश होणे फार धोक्याचे आहे".¹¹

समाजातील तीन चतुर्थांश भाग धार्मिक आणि सामाजिक भावनेने व्यापलेला असल्यामुळे लोकशाही राजवट सजविण्यासाठी लोकांच्या मनास जे बंधुत्वाचे वळण असावे लागते, ते येथे दुर्मिळ झाले आहे. अद्यापही स्वच्छ पाण्याचा शिंतोडा अंगावर पडताच धर्माचाराचा भंग झाला म्हणून पिसाटाप्रमाणे संतापणारे लोक या देशात आहेत. देवतांच्या मिरवणुका समोरासमोर आल्या की डावी-उजवीच्या मानावरून मारामारी करणारे देशभक्त येथे आहेत. मुंगीस साखर घालून, माणसास मुंग्याप्रमाणे चिरडणाऱ्या वृत्तीचे दांभिक दयाळू येथे आहेत. लोकशाही राजवट चालविण्यासाठी जे लोकशाही अंतःकरण असावे लागते, त्याची येथे मोठी वाण आहे.¹² म्हणूनच समाजात प्रथम समता, बंधुभाव, सहिष्णुता निर्माण करण्याच्या आवश्यकतेवर मुकुंदराव पाटील यांनी भर देऊन लोकशाही स्वातंत्र्य कायमस्वरूपी टिकविण्यासाठी धार्मिक- सामाजिक प्रबोधनाची किती नितांत गरज आहे याची जाणीव करून दिली आहे.

पिढ्यानपिढ्यापासून चालत आलेल्या धर्मकल्पनेमुळे निर्माण झालेली उच्च-नीच, श्रेष्ठकनिष्ठ भाव समूळ नष्ट झाल्याशिवाय आणि विस्कळित समाजरचनेत आमूलाग्र बदल घडवून आणल्याशिवाय लोकशाही यशस्वीपणे टिकली जाणार नाही. अशा प्रकारचा दूरदर्शी विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला आहे.

हिंदुस्थानातील धार्मिक वृत्तीमुळे राष्ट्राची प्रगती होऊ शकली नाही व व्यक्तींच्या प्रगतीच्या आड धार्मिक व सामाजिक बंधने आल्यामुळे राष्ट्राची अधोगती झाली असे मुकुंदरावांचे मत होते. हे फक्त भारतात आहे इतर राष्ट्रांत व्यक्तींच्या प्रगतीच्या आड धार्मिक बंधने येत नाहीत हे पटवून सांगताना मुकुंदराव म्हणतात, "हिंदुस्थानातील सनातनी लोकांनी राष्ट्रातील कित्येक व्यक्तीस धर्माच्या आधाराने पुढे येण्यास प्रतिबंध केला आहे. त्यामुळे आपल्या देशाची प्रगती होऊ शकली नाही. पाश्चात्य राष्ट्रांत हे सनातनी खूळ नाही त्यामुळे चांभाराचा धंदा करणारा स्टॅलिन, घिसाड्याचे काम करणारा लेनिन यांनी संबंध रशिया देश बदलून टाकला. कांदे, बटाटे विकणारा मॅकडोनाल्ड, जकात कचेरीत कारकुनी करणारा हिटलर आपआपल्या राष्ट्राचा उत्कर्ष करू शकले."^{१३} तेव्हा राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळाली पाहिजे याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली आहे.

राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे याविषयी त्यांचे दुमत नव्हते, मात्र हिंदु धर्मातील बंधनामुळे व्यक्तींच्या कर्तृत्वाला मर्यादा आली; तेव्हा ते बंधने दूर करण्यासाठी प्रथम धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्याची गरज त्यांना अधिक वाटत होती असे दिसते.

राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी राजकारण्याकडे चिकित्सक बुद्धि असावी लागते. धार्मिक व सामाजिक कोतेपणाची ओहोटी ज्या प्रमाणात होत जाईल, त्याच प्रमाणात राजकारणाच्या भरतीची गती ठेवली पाहिजे. ज्या राष्ट्रांत चिकित्सक बुद्धि ही रूढी, धर्माचार, अंधश्रद्धा यांनी गुरफटून गेली आहे, ते राष्ट्र मागासलेले राहते व ज्या राष्ट्रांत चिकित्सक बुद्धि आहे त्याच राष्ट्रांत नवनवीन शोध लागतात.^{१४} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

राजकीय स्वातंत्र्याची परिणिती कल्याणकारी लोकशाही व सुराज्या करण्यासाठी समाजात बंधुभाव, समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, संघटन इत्यादी निर्माण करावी, अशी मुकुंदराव पाटील यांची ठाम भूमिका होती. मुकुंदराव पाटील हे धार्मिक-सामाजिक सुधारणावादी होते.

६.३..धर्म म्हणजे काय? :-

भारतीय जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात धार्मिक पगडा जवळजवळ दोन हजार वर्षांपासून होता. भारतात इंग्रजांच्या आगमनामुळे प्राचीन धर्मव्यवस्थेला आणि धर्मग्रंथाना प्रचंड आव्हाने मिळाली. जुन्या धर्मशास्त्राची समाजावर प्रचंड पकड होती. धार्मिक परंपरा शतकानुशतके चालू होत्या. इंग्रजी राजवटीत पाश्चात्य संस्कृतीमुळे आपल्या विचारवंताना नवी दृष्टि आली.

आपल्या देशाच्या समाजातील अधोगतीची कारणे आपल्या समाजव्यवस्थेत असल्याची जाणीव झाली. लोकहितवादी, राजा राममोहन रॉय, न्या. रानडे, गो.ग. आगरकर, डॉ. भांडारकर, महात्मा फुले इत्यादी सुधारकांनी धर्माची चिकित्सा केली. महात्मा फुले त्यांच्या सत्यशोधक समाजाने सनातन धर्मावर प्रखर हल्ला केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीदेखील हिंदु धर्मातील चालिरीती व धर्मग्रंथावर हल्ला केला आहे. मनुस्मृतीसारखे धर्मग्रंथाची होळी केली आहे. हिंदु धर्मातील आचार विचार त्यांनी रिडल्स इन हिंदुइझम तसेच, रामायण, महाभारत यावरील चिकित्सक अभ्यास करून समाजाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न डॉ. आंबेडकर यांनी केला आहे.^{१५}

महात्मा फुले यांनी वैदिक हिंदु धर्माची चौकट मोडून मानवतावादी सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली. कर्मठ विचारामुळे सामाजिक व राष्ट्रीय ऐक्यास अडसर निर्माण होऊन देश अधोगतीला जातो याची जाणीव त्यांना होती. मुकुंदराव पाटील यांनी सत्यशोधक विचार तळागाळापर्यंत पोहचविला आहे. आज धर्माच्या खोट्या समजुतीमुळे जगात दहशत व भीतीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभे आहे. अशा परिस्थितीत मुकुंदराव पाटील यांनी केलेली धर्मचिकित्सा निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल.

मुकुंदराव पाटील हे सत्यशोधक होते. त्यांनी जुन्या रूढीपरंपरेला विरोध केला. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे, "धर्म हा मनुष्याच्या उत्कर्षाप्रमाणेच उत्कर्ष पावत जाणारा असतो, तो सदैव संक्रमणावस्थेत असतो. नदीतील वाहत्या पाण्याप्रमाणे तो प्रवाही असतो. त्याचा ओघ अडवून त्याची डबकी निर्माण करणे हे धर्मबुद्धिस घातक आहे".^{१६} हजारो वर्षांप्रमाणे या पृथ्वीवर वेगवेगळे अनेक धर्म स्थापन झाले. त्या सर्व धर्मांचे ध्येय मानवप्राण्याचे कल्याण करणे हे होते, पण एकाही धर्माचा दुसऱ्या धर्माशी मेळ बसत नाही, जे एका धर्मात पवित्र आहे ते दुसऱ्या धर्मात निंद्य आहे. एका धर्मात कर्मास प्राधान्य तर दुसऱ्या धर्मात

विश्वासावर भर आहे. जग हे मनुष्यरूपाने क्षणोक्षणी उमलत आहे. तशाच प्रकारे धर्मही उमलतो, पण हे पुष्कळ लोकास पटत नाही व जुन्या गोष्टी उराशी धरून वेडेपणा करतात. चार वेद, सहा शास्त्र, अनेक पुराणे-पोथ्या, अनेक धर्मग्रंथांचा एकमेकांशी मेळ जुळत नाही. धर्माच्या अनेक ग्रंथांचे आकलन करण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्यात नाही आणि त्यांच्या हातात दिला म्हणजे खुळखुळ होतो हा असा एकाच ईश्वराच्या मानवात, कोणाचा पायपोस, कोणाच्या पायात नसल्याचे आढळते, ^{१७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

हिंदू धर्मातील चालिरीती, अचारविचार मुकुंदराव पाटील यांना मान्य नव्हत्या. धर्म हा समाजाला गतिमान बनविणारा असावा, अशी त्यांची धारणा होती.

ईश्वर हा मंदिरे, चर्च, मशिदीत नसून तो माणसाच्या अंतःकरणात आहे. प्रत्येक माणूस जन्मताच ईश्वराजवळून हा अंतःकरण धर्माबरोबर घेऊन येतो. या अंतःकरण धर्मांमुळेच आज भिन्न-भिन्न धर्मांच्या अनुयायात प्रेम, सहानुभूती, निष्ठा इत्यादी गुण बसत आहेत. हा धर्म ज्यांच्याजवळ नाही, ते लोक धर्मवेडे होऊन अनेक अत्याचार करतात, धार्मिक दंगे याच अंतःकरणाच्या लोकांच्या हातून होतात. म्हणूनच धर्म म्हणजे भांडण नाही, तर धर्म म्हणजे प्रेम हे लोकांना पटले पाहिजे. धर्म हा धर्मग्रंथात नसून तो माणसात भरलेला आहे. राष्ट्रांच्या उत्कर्षात सामावलेला आहे. अशी दृष्टि निर्माण झाल्याशिवाय राष्ट्रांचा व समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही. ^{१८}

धर्म म्हणजे मठ, मंदिर, मशिद, मूर्ती, थडगी, दगड, माती, घंटा, दीप, तीर्थक्षेत्र, शास्त्रपुराणे, यज्ञयाग, जपतप नव्हे असे मुकुंदरावांना वाटत होते. त्यांनी मूर्तिपूजा व कर्मकांड यांना गौणस्थान देऊन “माणसाने एकमेकांशी प्रेमाने आणि शांततेने वागणे याचेच नाव धर्म होय” अशी सोपी व्याख्या करून धर्माबद्दल असणाऱ्या विविध कल्पनांना फाटा दिला आहे. परमेश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये धर्मगुरुंच्या मध्यस्थितीची आवश्यकता नाही. गुरुपण हे वंशपरंपरेने येत नाही तर ते मनुष्याच्या कर्तव्यात असते अंगावरच्या भरजरी वस्त्रात नसते.” ^{१९} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

समाजविकास हे धर्माचे परिणत स्वरूप असून समाजस्वास्थ्य हे धर्माचे फूल आहे असे त्यांचे मत होते. अज्ञानी लोकांनी धर्माच्या बाह्योपचारांना महत्त्व दिल्यामुळे माणसापेक्षा धर्माचे स्थान श्रेष्ठ मानले गेले. धर्म म्हणजे देहाचा आणि इहलोक-परलोक उद्धाराचे साधन आहे अशी समजूत झाली. धर्माशिवाय मनुष्य जन्म व्यर्थ आहे. धर्म जन्ममरणाच्या चक्रातून सोडवून आत्मज्ञान प्राप्त करून देतो. या पारंपरिक

धर्म समजुतीचा धिक्कार मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. धर्म हा मानवाच्या व समाजाच्या उन्नतीला प्रेरक व पोषक असला पाहिजे, अशी त्यांची श्रद्धा होती. धर्म म्हणून ज्या आचारविचाराला संबोधतात, ते आचारविचार माणसांसाठीच केलेले आहेत. तेव्हा माणसाने माणसांसाठीच धर्म निर्माण केला आहे. तो माणसाच्या उन्नतीसाठीच असला पाहिजे, त्यांनी मनुष्यपणाची वाढ केली पाहिजे. समाजाच्या उद्धाराचा विचार केला पाहिजे. समाजात प्रेमळ शांतता ज्यांच्या योगाने उत्पन्न केली जाईल तेच धर्मशास्त्र आणि धर्माचरण होय.^{२०} अशी धर्माची समाजाभिमुख व्याख्या मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

बहुतेक सर्व ठिकाणी धर्मास महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे. धर्मावाचून मनुष्याचा जन्म व्यर्थ आहे. धर्मावाचून मनुष्य इहलोकी आणि परलोकी उद्धरला जाऊ शकत नाही. म्हणून “धर्माची कास धरा आणि देहाचा उद्धार करून घ्या” अशी संतांची आणि थोर संसारी जनांची अनेक वचने आहेत. धर्म म्हणून ज्या आचारविचारांना संबोधतात, ते आचारविचार माणसांसाठीच केलेले आहेत यांत शंका नाही. तो माणसांच्या उन्नतीसाठीच असला पाहिजे यादृष्टिने विचार केला तर, धर्म हा मनुष्यपणाची वाढ करण्यासाठीच आहे असे मला वाटते.

मुकुंदराव पाटील यांचे मते हिंदुधर्म हा आत्मसेवाप्रधान आहे, व्यक्तिवादी आहे. त्याने सर्वसामान्य माणसाचा उन्नतीचा विचार केला नाही. प्रत्येकाने जप-तप, यज्ञयाग, नामस्मरण करून आपला उद्धार करून घ्यावा अशी शिकवण वैदिक काळापासून चालत आली आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचा उत्कर्ष हिंदु धर्मात झाला नाही. तर बौद्ध, जैन, ख्रिस्ती, मुस्लिम धर्म समाजसेवा प्रधान आहे.^{२१} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

हिंदुधर्मात गहन विचार, विशाल आचार आहेत; परंतु त्याचा उपयोग व्यक्तिगत करून घेण्यात आल्यामुळे समाजाची उन्नती होऊ शकली नाही. केवळ वेदपठण, तपश्चर्या, योगाध्यास करणे म्हणजेच धर्म असे मानले गेल्यामुळे हिंदुधर्म हा आत्मनिष्ठ बनला व सामाजिक दृष्टिकोनाचा अभाव निर्माण झाला,^{२२} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

हिंदुधर्मात सामाजिक विषमता निर्माण झाली. अमुक एकाला देवळात प्रवेश नाही, दूर उभे रहावे, हौदावर पाणी भरू नये अशी वेगळी वागणूक दिली होती. अनेक मंदिरे, मठ, धर्मचिकित्सक, शास्त्रीय पंडित निर्माण झाले पण समाजात बंधुत्वाची व माणुसकीची वाढ खुंटली. विवेक व श्रद्धा यांची एकरूप मूर्ती

आहे. यात अंधविवेक व अंधश्रद्धा नसावी. मानवता आणि बंधुभाव यांची वाढ ज्याच्या योगाने होईल तोच खरा धर्म होय.^{२३} अशी धर्माची व्यापक व विशाल व्याख्या मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे. हिंदुधर्माची सुधारणा करणे हे आमचे ध्येय नाही. आमचे स्वातंत्र्य मिळविणे हे आमचे ध्येय आहे.^{२४} असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना वाटते.

६.४..राष्ट्र श्रेष्ठ, धर्म नव्हे :-

मुकुंदराव पाटील यांच्या मते हिंदुधर्मातील काही चालिरीतीमुळे धर्माला विकृत स्वरूप मिळाले. स्पर्श-अस्पर्शभाव निर्माण झाला व यामुळे हिंदुस्थानातील वैभव लयास गेले. हिंदुधर्माने समाजाच्या कल्याणाचा कधीही विचार केला नाही. समाजाच्या कल्याणासाठी आपल्या काही गोष्टींचा प्रसंगी त्याग करावा लागतो, त्यांच्या अंगी धर्म असते असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. माणसामाणसांत भेदभाव करणे हा काही धर्म होऊ शकत नाही. धर्मासाठी मरेन हा अभिमान चांगला आहे, पण ह्यापेक्षा राष्ट्रासाठी धर्मही सोडीन ही भावना अधिक चांगली आहे.^{२५} अशी मुकुंदराव पाटील यांची मनोकामना होती व धर्मपेक्षा राष्ट्र श्रेष्ठ आहे म्हणून धर्मपेक्षा राष्ट्राला अधिक महत्त्वाचे स्थान द्यावे, असे त्यांना वाटत होते.

समाजातील धर्मगुरू म्हणून घेणारे शंकराचार्य यांच्यासारख्या कथित साधुसंतांमुळे अर्थात सोवळ्या चिंधीमुळे भारतातील धर्माधर्मात कलह निर्माण झाले. हिंदुधर्मात सर्वत्र द्वेष पसरला. नामदेव, एकनाथ, तुकाराम महाराज यांच्या शिकवणुकीचा फारसा उपयोग झाला नाही. हिंदुस्थान अनेक वर्ष इंग्रजांचा गुलाम राहिला इत्यादी केवळ धर्मातील या सोवळ्या चिंधीवाल्यांमुळे झाले.^{२६} अशाप्रकारचा घणाघाती आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

६.५..देवपूजेस विरोध :-

देवाचे अस्तित्त्व द्वैताद्वेत, ईश्वर निरिश्चर, पुनर्जन्म असे पुष्कळ प्रकारचे वाद हजारो वर्षांपासून चालत आले आहेत. आपल्या इच्छेच्या व शक्तीच्या बाहेर एक प्रचंड इच्छाशक्ती नांदत आहे व त्यावरच जग चालत आहे. अशी सर्वसमर्थ ईश्वराची कल्पना मनात येणे साहजिक आहे व त्यासंबंधाने अंतःकरणात आदर उत्पन्न होणे हा ही मनुष्याचा मनोधर्मच होय. याच मनोधर्माच्या पायावर देवपूजेची उभारणी झाली असली पाहिजे व त्यातूनच देवाच्या शरीरप्रकृतीत व आकार विकारात भेद होऊन, जितके भक्त तितके

देव आणि जशी मर्जी, तशी पूजा अशाप्रकारे मूर्तीपूजा अस्तित्वात आली,^{२७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

जशी कल्पना तसा देव, जो तो भक्त आपल्या समूहाच्या सार्वत्रिक आवडीप्रमाणे देवास मेजवान्या देऊ लागला. कोणी पशुपक्षाचे देह अर्पण करू लागला, कोणी तुपाच्या घागरीच्या घागरी विस्तवात ओतू लागला, कोणी विस्तवात उडी घेवू लागला, कोणी खाली डोके वर पाय करू लागला, कोणी पाण्यात जीव देऊ लागला. आपल्या देवास खुश ठेवण्यासाठी प्रत्यक्ष पोटच्या मुलासही कापण्यास मागे-पुढे पाहिले नाही, हा जसा भयनिर्मित पूजेचा अतिरेक झाला, तसाच प्रेमनिर्मित पूजेचाही अतिरेक होऊन, स्वतःच्या मुलीमुलांस भोग्यपदार्थ म्हणून देवास वहाण्यापर्यंत मजल गेली.^{२८} या सर्वांचा तीव्र निषेध मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

मूर्तीपूजेला मुकुंदराव पाटील यांनी कडाडून विरोध केला असून या मूर्तींनी सामान्य जनतेचे कोणतेही कल्याण केले नाही; उलट मोठ्या प्रमाणात हानी झाली आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. तसेच ईश्वर अवतार घेतो यालाही मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला आहे. दगडाचा देव, मातीचा देव, वडाचा देव, केरसुणीचा देव करून समाजातील अज्ञानी लोकांची फसवणूक ब्राह्मणांनी केल्याचा आरोपही मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.^{२९}

दिनांक ४ मे १९४० रोजी भायखळा मुंबई येथे बॉम्बे एज्युकेशन येथील शाळेत सभेत असा ठराव केला की, सर्व मनुष्यमात्रात समता व बंधुभाव आहे. यामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे वर्ण व जाति भेद मान्य नाहीत. ईश्वर हा मनुष्यरूपाने अवतार घेत नाही. त्याची मूर्तीही कल्पिता येत नाही व त्यामुळे ती घडविता येत नाही, यासाठी मूर्तीपूजेस विरोध आहे.^{३०} आपल्या धर्मात मूर्तीपूजा हे धर्मचे प्रमुखांग बनले आहे. देशभर नाना मूर्ती आणि त्यांच्या पराक्रमाची वर्णने यांचा नुसता बुजबुजाट झाला आहे. अज्ञानाच्या समाधानाकडे लक्ष देण्याऐवजी त्यांच्या हिताकडे लक्ष दिले नाही. घरातील, गावातील किंवा राष्ट्रांतील मुले, माणसे घडविण्याऐवजी, खाणीतील दगड घडवण्यात येथील लोकांनी काळाचा, ज्ञानाचा, पैशाचा नुसता अपव्यय केला आहे. तसेच तीर्थयात्रा करण्यासाठी आणि मूर्तीचे भजनपूजन करण्यासाठी ब्राह्मणांच्या मुलामुलींच्या झुंडी लोटत नाहीत. देशातल्या देशात, गावातले गावात असणाऱ्या

आपल्याच हीनदीन बांधवांना सुधारणेचे प्रयत्न धर्मगुरूंनी केले नाहीत.^{३१} असा प्रहार मुकुंदराव पाटील यांनी करून समाजातील सत्य दाखवून सर्वसामान्य जनतेत जागृती करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ईश्वराचे गुणगान गावून त्यांच्याठायी नम्र होण्यासाठी, ईश्वर भक्तीचे निरनिराळे प्रकार चालू होते. मनुष्याच्या ज्ञानामुळे भक्तीचेही श्रेष्ठ व कनिष्ठ वर्ग निर्माण झाले होते. यातूनच भक्तीच्या प्रकारात भिन्नता उत्पन्न झाली. इ.स. १९१३ मध्ये बडगोरी जि. धारवाड येथे काही धर्ममार्तंडानी कोटिलिंगार्चन सुरू केले. म्हणजेच मातीचे एकेक लिंग याप्रमाणे शंभर लाख लिंगे करण्याचा व ब्राह्मणांच्याच हातून व्हावयाचा भक्तीचा मार्ग ब्राह्मणांना भोजन व दक्षिणा देऊन ईश्वरप्राप्ती होईल, अशी समजूत झाली. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी या कर्मकांडाचा समाचार घेताना म्हटले की, "असा चिखल चिवडून ईश्वर प्राप्ती किंवा अतःकरणाची शांती होईल असे मानणे हा तर केवळ वेडेपणा आहे. केवळ धर्माच्या नावाखाली पोकळ अवडंबर माजविणे होय. एक कोटी लिंगे झाली म्हणजे अमुक एका विशिष्ट प्रमाणावर पुण्यांचा संग्रह होतो. अशी जर लिंगभक्तांची प्रामाणिक समजूत असेल तर, आताच्या यांत्रिक सुधारणांचे सहाय्य घेऊन हा पुण्याचा साठा वाढविण्याचा त्यांनी प्रयत्न का करू नये?"^{३२} असा सल्लाही देण्यास मुकुंदराव पाटील विसरले नाहीत. कुंभार लिंगाकृतीच्या विटा पाडून विकू लागला, तर पाडणारास व घेणारास 'ऐक पंथ दो काज' या म्हणीप्रमाणे लिंगार्चनाचे पुण्य सहज लागेल, आणि अशा विटांनी घर बांधिले तर पुण्यकारक होईल, अशाप्रकारे टोला मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

कोटिलिंगार्चन करणे हा धर्मोन्नतीचा, आत्मोन्नतीचा किंवा राष्ट्रोन्नतीचा मार्ग नव्हे. हा धर्ममार्ग किंवा सन्मार्गही नव्हे, ही एक आडवाट आहे. जोपर्यंत धर्ममार्गाचे रस्ते प्रशस्त सरळ स्वच्छ नव्हते, तोपर्यंत अशा आडवाटेने जाणे शोभले, परंतु या सुधारणेच्या काळात ही ईश्वराची भक्ती नसून हे एक धूर्तांचे बिनभांडवली चिखलाचे दुकान आहे.^{३३} अशाप्रकारे मूर्तिपूजेतील कर्मठता आणि निष्क्रियता लक्षात आणून दिली आहे व देवदेवतांच्या मूर्तिपूजेत धन्यता आणणाऱ्या कर्मठ भक्तांची प्रखर शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी अवहेलना केली आहे. कोटिलिंगार्चन करण्यापेक्षा समाजाचा विकास साधण्यातूनच धर्मसंवर्धन होईल, असा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला.

१९१९ साली बापट शास्त्रींनी कोटिलिंगार्चनाची मोहिम हाती घेतली तेव्हा या मोहिमेस मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला. "जगाच्या कल्याणा चिखलाच्या गोळ्या" असेही म्हणता येणार नाही तर,

कोटिलिंगार्चन करण्यापेक्षा समाजाचा विकास साधण्यातूनच धर्मसंवर्धन होईल असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. तसेच १९२७ मध्ये अहमदनगर येथे शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी आले होते व तेथे कोटिलिंगार्चन केले. त्यावेळीही मुकुंदराव पाटील यांनी या कोटी लिंगार्चनातील निरर्थकता समाजापुढे मांडली आहे. "लिंगार्चन म्हणजे केवळ चिखलाचा कारखाना आहे. या निरर्थक गोष्टीचा सत्कार्यात समावेश करून, त्यांचे स्तोम माजविणे हे समाजास घातक आहे. धर्मसुधारणेच्या दृष्टिनेही या कृत्याला कवडीचीही किंमत नाही, पण या कोट्यावधी गोळ्यांचा विटाप्रमाणे उपयोग करून शहरातील चार पाच गरीब लोकांच्या घराच्या भिंती जरी बांधून निघाल्या, तरी हे लिंगार्चन विटापेक्षा चिखल मऊ या न्यायाने काहीसे उपयुक्त होईल किंवा मातीचे वेगवेगळे भांडी तयार करण्याचे प्रशिक्षण दिल्यास माणसास पोट भरण्याची एक कला शिकविल्याचे पुण्य पदरात पडेल व ती भांडी गरीब लोकास वाटल्यास कोठेतरी सत्कार्य होईल. या प्रमाणेच कोटिलिंगार्चनाच्या रूपाने सर्व जातीची माणसे लिंगे बनविण्याच्या कामी जरी जुंपली तरी समाजातील विषमता थोडीशी कमी करण्यात यश मिळेल व हे निरर्थक लिंगार्चन थोडे तरी सार्थ होईल".^{३४} अशाप्रकारे समाजाचे हित साधण्यातच खरा धर्म आहे अशी भूमिका मुकुंदराव पाटील यांनी मांडली आहे.

मौजे विटा, जिल्हा सातारा येथील धार्मिक बाबीवरून ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांच्यात वाद निर्माण झाला होता व कोर्टात ब्राह्मणांनी खटला दाखल केला. त्यात ब्राह्मणेतरांनी दत्ताच्या मूर्तीस पाणी घातले म्हणून दोषी ठरविण्यात आले व दंड करण्यात आला. या घटनेवर मुकुंदराव पाटील संतप्त झाले व म्हणाले की, "दत्ताच्या मूर्तीस पाणी घातल्याने काही आत्म्याचा उद्धार होणार नाही व एखादे कृत्ये विशिष्ट वणने करणे पुण्य आहे आणि इतराने करणे पापमय आहे असे समजणाऱ्या लोकांना मार्गावर आणण्यासाठी ब्राह्मणेतरांचे वागणे योग्यच आहे. ब्राह्मणेतरांनी दत्ताला पाणी घालणे यात अधर्म मुळीच नाही".^{३५} देव हा सर्वांचा आहे तर त्याला पाणी घालण्याचा जन्मसिद्ध हक्क सर्वांचाच आहे याची जाणीव उच्चवर्णीयांना करून दिली व मूर्तिपूजेवर प्रहार केला.

अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील हे पुरोहित वर्गावर प्रहार करत होते. मूर्तिपूजेमुळे समाजाचे व राष्ट्राचे हित होत नाही हे परखडपणे मुकुंदराव पाटील आपले मत मांडत होते; तेव्हा पुरोहितांची बाजू घेऊन केसरीकाराने जिल्हाधिकारी जि. सातारा यांच्याकडे केसरीच्या दिनांक ९ नोव्हेंबर, १९२० च्या अंकातून सत्यशोधकांच्या विरोधात तक्रार करताना म्हटले की, "सत्यशोधक तमासगीर जशी हिंदुदेवतांची निंदा

करतात, तशी येशू ख्रिस्ताची व पोपची निंदा करणारा तमाशा करण्याची परवानगी सरकार देईल काय?"^{३६} यावर उत्तर देताना मुकुंदराव पाटील यांनी असे म्हटले की, "सत्यशोधक देवतांची कशी निंदा करतात हे केसरीकर्त्यांनी एकही उदाहरण देऊन सिद्ध केले नाही, सत्यशोधकांनी कुठे मूर्ति फोडल्या नाहीत किंवा रामसीतेचे वस्त्रे, दागदागिने पळविले नाहीत, उलट देवतांची बेअब्रू सत्यशोधकांनी केली नसून केसरीकारांच्या जातभाईनीच केली आहे". केळकर नावाच्या भटजींनी देवतांना उघडेनागडे करून त्यांच्या वस्त्रालंकारावर दरोडा मारल्याची उदाहरणे सरकारच्या दप्तरात नमूद आहेत. देवांच्या नावावर फंड जमवून स्वतःची चैन करणारे, देवळाचा जीर्णोद्धार करतो म्हणून स्वतःचा जीर्णोद्धार करणारे देवताभक्त मात्र केसरीकार नरसोपंत यांना दिसत नाहीत. सत्यशोधक समाजाने एखादी शिंगाशेपटाची देवता निर्माण करून परमेश्वराची निंदा कधीही केली नाही. तर देवतानिंदक धर्मगुरूंची कानउघाडणीच केली आहे. देवतांची पूजा-अर्चा करण्यासाठी लाखो रुपये खाले, जी खोटी पुराणे खरडली, त्याच पुराणातील वर्णने जर कोणी वाचून दाखवू लागला, त्याच्या फोलपणासंबधाने जर जनतेस कोणी सावध करू लागला, तर ती देवतांची निंदा होणार नाही. केसरीकारांच्या राष्ट्रीय दोस्तानीच गणेश फार्मसी, गोपाळ क्लब, लक्ष्मी मील वगैरे नावाच्या संस्था काढून देवतांची विटंबना केली आहे. खुन्या मुरलीधर, भांग्या मारुती, सोट्या म्हसोबा, डुल्या मारुती या स्वतःच्या गावातील निंदा केसरीकर्ते कशी सहन करतात. अशाप्रकारे ब्राह्मण्यग्रस्त समाजानेच देवतांची विटंबना अधिक प्रमाणात केली आहे हे मुकुंदराव पाटील यांनी स्पष्ट केली आहे.^{३७}

६.६..पुरोहितांचे पुरोहिताकडून फसवणूक :-

देवतांची मर्जी संपादन करून घेण्यासाठी उपाध्याय, पुरोहिताची निर्मिती झाली होती व त्यांना अधिक महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले. यावर मुकुंदराव पाटील यांनी समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आई-वडिलास विनविण्यास जशी मध्यास्थाची जरूर पडत नाही तशीच भक्तांना ईश्वराची भक्ती करण्यास उपाध्याय किंवा धर्मगुरूंच्या मध्यस्थीची गरज नाही.^{३८} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. याबाबतीत शाहू महाराज म्हणतात की, "सत्यशोधक समाजाने धर्म नसावेत किंवा धर्माधिकारी नसावेत असे म्हणले नाही त्यांना देव व मानव यांच्यातील दलाल नको होता."^{३९}

ईश्वराची भक्ती करण्यासाठी कोणीतरी पुजारी असल्याशिवाय देवाला प्रसन्न करून घेता येणार नाही असा न्यूनगंड सर्वसामान्य माणसाला झाला व त्यातूनच धर्मगुरूंची निर्मिती झाली आणि हिंदु धर्मात

जगद्गुरु, पुरोहित, आचार्य यांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. पाप-पुण्याची देवघेव करण्याचा व्यापार त्यांच्या हाती आला असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. धर्मगुरूंनी समाजाची प्रगती होऊ दिली नाही. सर्वसामान्य जनतेला धर्माच्या नावाखाली दाबून ठरून त्यांना अज्ञानी ठेवले व ते अज्ञानातच कसे राहतील यांच्यासाठी अनेक तीर्थक्षेत्र, ग्रंथरचना केली, असा आरोप मुकुंदराव पाटील धर्मगुरूंवर केला आहे. लोकांच्या चिकित्सेस अंकुर फुटू नये म्हणून देवस्थाने, तीर्थक्षेत्रे, पुराण, व्रतवैकल्ये इत्यादी प्रकार निर्माण केले.^{४०}

इतर धर्मात नाना दैवत नाहीत त्यामुळे भक्तांना थापा देण्यास धर्मगुरूंना फारसा वावच मिळाला नाही. हिंदू धर्मगुरूची गोष्ट मात्र जगावेगळी आहे. लोकांचे पाप जाळण्याच्या भट्ट्या आणि पुण्याचे सिंधू यांनी निर्माण केले. अशा या भ्रमाची भरभराट धर्मगुरूकृत झाली व याचा परिणाम हिंदु जनतेवर इतका खोल, इतका अनिष्ट आणि इतका विचित्र झाला आहे की, चिकित्सा म्हणजे पाप अशी केवळ अशिक्षितच नव्हे तर कित्येक सुशिक्षित लोकांची पण समजूत झाली. नवस व्रत यांनी माणसाला देवाकडून आयता लाभ होतो वगैरे समजुती लोकांच्या हाडीमासी खिळल्या आहेत.^{४१} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते व यामुळे समाजाचे नुकसानच झाले आहे. अशाप्रकारे व्यवहारिक दृष्टिकोन समोर ठरून मुकुंदराव पाटील यांनी मांडलेले विचार समाजाचे हित साधणारे होते असे वाटते. तसेच अमुक दिवस चांगला अमुक वाईट, लग्न, उपनयन, मुहूर्तावर व्हावे अशी थोतांडे, जनसमाजावर ब्राह्मणाने बसविला 'उपाध्याय सांगेल ती पूर्व दिशा व भट सांगेल ती अमावास्या' असे झाल्याने ब्राह्मणेतर निव्वळ नंदीबैल झाले आहेत^{४२} असे शाहू महाराजांना वाटते.

धर्मगुरूच्या प्रवृत्तीवर मुकुंदराव पाटील यांनी हल्ला चढवला आहे. आधुनिक व पुराणिक धर्मगुरूचे रूप पालटल्याचे समाजासमोर आणले आहे. पूर्वी विचार, चर्चा बाळगणारे, अंगाने उघडे बोडखे रहणारे साधे पुराणिक बरे, आताच्या पुराणिकांची मिजास केवढी. त्यांची केशभूषा, वेशभूषा त्याचे बूटसूट कॉलर त्यांचे गरम नरम चहापाणी त्यांची मोटारगाडी हे सर्व करण्यासाठी दरमहा शेकडो रुपये खर्च करतात. हा खर्च भागविण्यासाठी येनकेन मार्गाने पैसा गोळा करतात.^{४३} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. अज्ञान बहुजन समाजाच्या भाविक- भ्रांतिष्टमनाचा फायदा घेऊन दैववादाचे वेड लावून हे आधुनिक पुराणिक लुबाडतात. या पुराणिकात व रस्त्यात प्रवाशाला गाठून त्यांचे धन हरण करणारे दरोडेखोर यात तात्त्विक

दृष्ट्या अंतर काहीही नाही. पवित्र आचार विचारांच्या स्वार्थत्यागी संतापुढे माणसांनी नम्र होणे यात वाईट नाही, पण असंभाव्य चमत्कारामुळे, असंस्काराची सवय वाढविणे हे मनुष्योन्नतीच्या आणि राष्ट्रोन्नतीच्या दृष्टिने फार फार वाईट आहे. अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी धर्मगुरू व पुराणिक यांची सत्यता समोर आणली आहे.

समाजाच्या उत्कर्षासाठी या धर्मगुरूंनी केव्हाही प्रयत्न केला नाही. गुरुदेवाचे एखादे पीठ स्थापन करून गुरुंची अथवा शिष्य-परंपरा किंवा वंशपरंपरा चालू ठेवणे हे जनतेच्या उन्नतीच्या मार्गातील एक धोंडा आहे. परमेश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये धर्मगुरूच्या मध्यस्थीची आवश्यकता नाही. गुरुपण हे वंशपरंपरेने येत नाही तर ते मनुष्याच्या कर्तृत्वात असते. अंगावरच्या भगव्या किंवा जरतारी वस्त्रात नसते,^{४४} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी धर्मगुरूवर प्रहार केले आहेत. स्वार्थाच्या भगव्या रंगात आपली वस्त्रे रंगवून जनसेवा करण्यास जे वीर निघाले त्यांनाच साधू हे नाव मिळाले. लोभ, मोह, अहंकार इत्यादी जिंकून, लोकासही तसाच विजय मिळविण्यास शिकविण्यासाठी प्रवास करणारे हे साधूच षड् विकारास बळी पडतात, हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिले आहे.

मार्च १९२० मध्ये जगद्गुरू तुळजापुरास भवानीची पूजा करण्यास गेले होते, तेव्हा भोपे नावाच्या पुजाऱ्याने जगद्गुरूंना पुजा करण्यास विरोध केला व हे प्रकरण कलेक्टरपर्यंत गेले होते. तेथेच एका मक्तेदार गृहस्थाने शंकराचार्यास चांदीच्या पादुका अर्पण केल्या व त्या शंकराचार्याने स्वीकारल्या. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी ब्राह्मणेतारांचा अंधपणा आणि जगद्गुरूंचा कर्मठपणा यांवर परखडपणे टीका केल्या आहेत. चांदीच्या पादुका मिळाल्याने जर धर्माचा उत्कर्ष होत असेल तर सोन्याच्या पादुकांनी परमोत्कर्ष होईल! साधू या नावास ते पात्रच नाहीत. स्वतःला जगद्गुरू म्हणविणारे शंकराचार्य हे जगाच्या राहिले, पण भारतातल्या हिंदुचीच काळजी घेताना दिसत नाहीत. शिष्यांना पायात घालायला फाटकी खेटरही मिळत नाहीत, पण गुरूंना चांदीच्या पादुका पाहिजेत, शिष्यांना रहाण्यास छप्परही नाही, पण गुरूंना रेशमी गोंड्याची पालखी पाहिजे! शिष्यांना अंधारात दिवा लावायला पणतीही मिळत नाही, पण गुरूंना दिवसाच मशाली पाहिजेत! असे हे मिजाशी गुरू जन्मभूमीतल्या देशबांधवांची सेवा करण्यास धजत नाहीत. तेव्हा हे शंकराचार्य म्हणजे ब्राह्मणेतार वर्गाचे हितकर्ते नसून उलट त्यांच्या हिताच्या मार्गात धर्माच्या रंगाने माखलेले धोंडे टाकणारे सनदशीर धूर्त होत. बहुजन समाजाच्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणात

नेहमी अडथळा आणणारे शंकराचार्य म्हणजे एक प्रचंड भगवे विघ्नच होऊन बसले आहेत. तेव्हा अशा शंकराचार्यास चांदीच्या पादुका ब्राह्मणेतरांनी देणे म्हणजे मेंढरांनी खाटकास चांदीची सुरी दिल्यासारखे मूर्खपणाचे होय.^{४५} अशाप्रकारे धर्माच्या आड येणारे मग ते कोणीही असोत त्यांचा समाचार मुकुंदराव पाटील यांनी घेतला आहे. व्यक्तीपेक्षा धर्म मोठा असतो हे क्षणोक्षणी मुकुंदराव पाटील यांनी दाखविले आहेत. त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब पुढीलकाळात रामचंद्र घाडगे यांच्या आंबेडकरी जलशात दिसून आले.

''जाळा रे जाळा ! आता सोवळे भटांचे जाळा ।

वरती दाखवी सोवळा परी अंतरी कपटी काळा ।।''^{४६}

सामाजिक समता व ऐक्य निर्माण करण्यासाठी धर्मगुरूंनी प्रयत्न करावेत. जनतेला धार्मिक कर्मकांडात अडकवू नये तर समाजाच्या उद्धारासाठी प्रयत्न करावेत. समाजात जाती भेदभाव, उच्चनीचता भरपूर आहे ती दूर करण्यासाठी प्रयत्न करावे म्हणजे, धर्माचा आपोआप उत्कर्ष होईल असा सल्ला मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

महाडच्या चवदार तळ्यावर अस्पृश्य लोकांना पाणी पिण्यास मनाई आहे. त्या ठिकाणी जाऊन अस्पृश्य लोकांना सोबत घेऊन पाणी सर्वांसाठी खुले करावेत. महारवाड्यात जाऊन मुक्काम करावा हीनदीन जनतेत रहावून त्यांच्या उद्धारासाठी संस्था निर्माण कराव्यात. केवळ काही लिंगार्चन, सव्वा लाख गायत्री मंत्राचा जप वगैरे करून धर्मात प्रगती होणार नाही. भारतात ख्रिस्ती मिशनरीचा प्रभाव वाढत आहे कारण येथील हिंदु धर्माविषयी लोकांना आपलेपणा वाटत नाही. कारण अस्पृश्यांना माणूस म्हणून वागविले जात नाही तेव्हा धर्मगुरूंनी अस्पृश्यांसाठी चांगले काम करावे म्हणजे हिंदु धर्माविषयी प्रेम वाटेल व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या कार्यास आळा बसेल.^{४७} असा समाजउपयोगी व धर्माच्या प्रगतीचा मार्ग मुकुंदराव पाटील यांनी सुचविला आहे. बदलत्या परिस्थितीत जगद्गुरु बदलले नाहीत म्हणून केवळ धर्माचा बकवास करणारे हे गुरू म्हणजे, 'धर्मज्ञ बेडूक' आहेत, अशी टीका मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

कुर्तकोटी यांनी १९३५ साली नाशिकजवळ एका खेडेगावात अस्पृश्य वस्तीत मठ बांधून रहाण्याचे ठरविले.^{४८} या घटनेचे मुकुंदराव पाटील यांनी स्वागत केले. यापूर्वीच अशा प्रकारची मतक्रांति केली असती तर आज महार, चांभारवाडेच अस्तित्वात आले नसते, असे मत मुकुंदराव पाटील यांनी

व्यक्त केले होते. तसेच पंढरपूर येथे गाडगे महाराज यांनी तर स्पष्ट बोलून दाखविले होते की, “ब्राह्मणांनी ही अस्पृश्यता काढल्याशिवाय ती जाणार नाही”.^{४९}

धार्मिकसामाजिक सुधारणेची चळवळ चालू असतानाच दलितांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी येवला जि. नाशिक येथील सभेत “मी हिंदु म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदु म्हणून मरणार नाही” अशी धर्मातराची घोषणा केली. तेव्हा या धर्मगुरूची तारांबळ उडाली आहे. यापूर्वी हजारो-लाखो हिंदु परधर्मात गेले आणि प्रतिदिन जात आहेत. पण त्याचे काही जगद्गुरूंना वाटले नव्हते. पण डॉ. आंबेडकरांसारखा एक महान पुरुष परधर्मात जाणार ही वार्ता ऐकून पुष्कळ धर्मगुरूंची धुंदी उतरली आहे.^{५०} डॉ. आंबेडकर यांनी म्हटले की, “आजपर्यंत आम्ही महात्मा गांधींप्रमाणे अस्पृश्यता हा हिंदुधर्मांमधील कलंक आहे असे मानत होतो; परंतु आता तो आमच्या नरदेहावरील कलंक आहे.”^{५१}

धर्मगुरूंच्या वर्तनावर मुकुंदराव पाटील यांनी वारंवार प्रहार केलेले आहेत धर्मगुरूं हे पालखीत किंवा मोटारीत बसणे, मौल्यवान कपडे घालणे. उच्च स्थानावर बसून व्याख्यान देणे, पाद्यपूजा करून घेणे, पुष्पहार घेत घेत मिरवत जाणे, जहागिरीच्या उत्पन्नावर चैन करणे हा आजच्या धर्मगुरूचा जगण्याचा धर्म झाला आहे. यामुळे धर्मातील दोष जातील का नाही, पण धर्मगुरूंच्या अंगातले दोष जात नाहीत. अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी टीका केली आहे. धर्मगुरूंनी धार्मिक सुधारणासाठी प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा केली आहे.

हिंदु धर्मातील-जातीयता, उच्च नीचता यामुळे माणसाला माणसाप्रमाणे वागविले जात नव्हते. समता, स्वातंत्र्य नव्हते. जातीयतेचे अनेक चटके डॉ. आंबेडकरांना सहन करावे लागले होते. हिंदु धर्म म्हणजे अनेक मजली असलेली इमारत आहे, पण त्याला जिनाच नाही. खालच्या मजल्यातील एखादी व्यक्ती कितीही श्रेष्ठ असली तरी तिला वरच्या मजल्यात जाता येत नाही व वरच्या मजल्यातील एखादी व्यक्ती कितीही कनिष्ठ असो तिला खालच्या मजल्यात येता येत नाही, अशाप्रकारची विषमता हिंदु धर्मात आहे.^{५२} म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी धर्मातराचा निर्णय घेतला होता. मुकुंदराव पाटील यांनीही धर्मात समता, स्वातंत्र्य असावे असा विचार मांडला आहे. धर्मातराबाबत स्वामी दयानंद यांनी हिंदुधर्माला सांगितले होते की, “अस्पृश्य लोकांना सन्मानाने वागवा, नाहीतर ते धर्मातर करतील.”^{५३}

१२ ऑक्टोबर १९२० रोजी पारगाव येथील मोनी महाराजांच्या गादीवर छत्रपती शाहू महाराजांनी ब्राह्मण जगद्गुरु नको म्हणून क्षत्रिय मराठा समाजाचा सदाशिव लक्ष्मण पाटील बेनाडीकर यांची नेमणूक करून गादीवर बसविले. मात्र याला मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला कारण, सत्यशोधक समाज चातुर्वर्ण्य मानीत नाही. जन्मसिद्ध ब्राह्मण जसे समाजास मान्य नाही, तसेच जन्मसिद्ध क्षत्रियत्वही त्याला मान्य करता येणार नाही. जगद्गुरु कोणाला निर्माण करता येतच नाही कारण जगद्गुरु हा स्वयंभू आहे. तो स्थळकालाबाधित आहे. बुद्ध, महावीर, महंमद वगैरे पुरुष जगद्गुरु नावास पात्र होते. ते कोणाच्या उसण्या प्रकाशाने चमकले नव्हते ते आपल्या स्वयंप्रेरणेने जगावर चमकले. चांगल्या किंवा वाईटाची निपज कोणत्याही एका जातीत, वंशात किंवा एका घराण्यात अनुवंशिक संस्काराचा पुरवठा होत नाही.^{५४} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी धर्माविरोधी कृत्याला वैचारिकपणे तत्त्वनिष्ठ प्रहार करून विरोध केला आहे. त्यांनी एका विशिष्ट धर्माला विरोध केला नाही, तर त्यांच्यातील चालिरीतींवर प्रहार केला आहे. प्रसंगी ते शाहू महाराजांनाही विरोध करण्यास कचरले नाहीत. यावरून त्यांच्यातील निर्भीडपणा दिसून येतो. एका विशिष्ट जगद्गुरुवर व्यक्तीविषयक टीका केलेली दिसत नाही. गादीवर असणाऱ्या व्यक्तीविषयी टीका नाही, परंतु ज्या गाद्या स्थापन झाल्या आहेत त्यालाच मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला आहे. हे गुरु आपल्या शिष्यास बेजार करण्यापलीकडे दुसरे महत्त्वाचे कार्य फारसे काहीच करत नाही, कारण हे गुरु परप्रकाशित आहेत. या गादीवर ब्राह्मण, मराठा ऐवजी महार जातीचा जगद्गुरु निर्माण केला तरी त्यास सत्यशोधक समाज मान्यता देणार नाही.^{५५}

अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी स्पष्ट मत मांडले आहे. व परप्रकाशित गुरुंना विरोध केला आहे.

६.७..पुरोहिताची गरज नाही :-

हजारो वर्षांपासून अज्ञानी असलेल्या बहुजन समाजाला वास्तवाची जाणीव नव्हती. या लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन ब्राह्मण समाजाने जाणीवपूर्वक पुरोहिताची निर्मिती केली व निरर्थक ग्रंथाची रचना करून तसेच निरुपयोगी तीर्थक्षेत्र स्थापन करून लोकांची लूट केली. लोकांना अज्ञानातच ठेवण्याचा प्रयत्न केला. आपण (पुरोहित) पृथ्वीवरील भूदेव आहोत, देवाचेही देव आहोत. आमची पूजा करून संतुष्ट ठेवले म्हणजे स्वर्गात सुख मिळेल इत्यादी गोष्टी अज्ञानी लोकांच्या मनावर बिंबविल्या व स्वतःचा स्वार्थ

साधला,^{५६} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. म्हणून त्यांना पुरोहित वर्गाबद्दल, ब्राह्मण्याबद्दल राग होता कोणत्या एका विशिष्ट जातीविरुद्ध राग नव्हता.

पुरोहितांच्या धार्मिक दास्यात गुलाम झालेल्या अज्ञानी बहुजन समाजाला सत्याची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न मुकुंदराव पाटील यांनी सातत्याने केला. मुकुंदराव पाटील यांनी आपल्या विचाराला, धार्मिक कृत्याला वैज्ञानिक दृष्टितून पाहून समाजाला योग्य दिशा दाखविण्याचा प्रयत्न केला. धार्मिक कृत्य करण्याविषयी त्यांचा विरोध नव्हता, तर प्रत्येक माणसाने आपले धार्मिक कृत्य सद्भावना व मानवतेची मूल्ये जोपासून करावीत, असे त्यांचे मत होते. कोणत्याही विधीसाठी मंत्राचा उच्चार करण्यासाठी. धार्मिक कृत्य करण्यासाठी, मध्यस्थाची गरज नाही याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली आहे. पूजेमध्ये जे मंत्र उच्चारले जातात उदा. अमुक, तमुक समर्पयामि, अमुक तमुक अहं करिष्ये ही सर्व क्रियापदे प्रथम पुरुषी आहेत. यावरून हे सर्व विधी स्वतः केले होते, परंतु ब्राह्मण पुरोहितांनी आपली उपजीविका सहज सुलभ व्हावी म्हणून हे सर्व कामे आपल्याकडे घेतली आहेत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.^{५७} संस्कृत भाषेच्या आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेवून शोषणमुक्त समाजरचनेच्या कार्यक्रमाला समाजापुढे आणण्याचे काम मुकुंदरावांनी केले.

माणसाच्या आयुष्यात अनेक बदल होत असतात ते नैसर्गिक आहेत. त्याप्रमाणेच विविध क्षेत्रात समाजाची प्रगती झाली तोच सिद्धांत पुरोहितांनाही लागू झाला. पूजाविधी करण्याच्या पद्धती, साहित्य, सामग्रीतही बदल झाले. क्रियाकर्माच्या अवडंबरपणामुळे आणि समाजाच्या विलासी स्वभावामुळे धार्मिक कृत्यास लागणाऱ्या माहितीकडे सामान्यजनतेचे दुर्लक्ष होत गेले आणि हे काम करणाऱ्या लोकास बोलावून आणून त्यांना दोन पैसे फेकून देऊन कार्यभाग उरकून घेण्याची पद्धत रूढ झाल्यामुळे पुरोहितांचे स्तोम माजले! असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. स्टेशनवरील सामान वाहणाऱ्या कुलीशी तुलना पुरोहितांची करून त्यांच्यावर अत्यंत कडक शब्दांत टीका करून पुरोहितांच्या मध्यस्थीवर प्रहार केला आहे. वाढत्या शिक्षणाच्या बळावर, शिक्षित झालेल्या प्रत्येक मनुष्यास आपले विधिकर्म स्वतः करणे सर्वस्वी शक्य आहे. पुरोहितांची जरूरीच आहे असे विधीच्या मंत्रावरून सिद्ध होत नाही.^{५८} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी आपले मत मांडले आहे.

जमीनीखालील पाणी कोठे आहे हे दाखविणारे जसे पाणाडे असतात तसेच देव कोठे आहे हे दाखविणारे, असे सांगणारे पुरोहित म्हणजे देवाडे आहेत अशा शब्दांत त्यांची खिल्ली उडविली आहे. पुरोहित वर्ग अज्ञानी लोकांची कशी फसवणूक करतात व त्यांच्या श्रद्धेचा कसा गैरफायदा घेतात हे अनेक उदाहरणावरून स्पष्ट करून त्यांच्या लबाड्या समाजासमोर आणल्या आहेत. पुरोहितांनी समाजाची दिशाभूल केली आहे त्यामुळे ते रस्त्यावर गारुड्याचा खेळ दाखवून उदरनिर्वाह करणाऱ्या गारुड्यापेक्षा खालच्या स्तराचे आहेत, अशा शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले आहे. ब्राह्मण पुरोहितास 'पंचांग गारुडी' व रस्त्यावर खेळ करणाऱ्यास 'पुंगी गारुडी' संबोधून असे म्हटले आहे की, पुंगी गारुडी क्षणात आंब्याचे झाड बनवतो, खड्यांचा रुपया बनवतो, मातीची साखर करतो, कबुतराचा ससा, जनावराला नाचवून खेळ दाखवितो हे सर्व करत असताना त्यांनी स्वतःचे वर्चस्व समाजावर स्थापन केले नाही किंवा समाजाला धाक दाखवून गुलाम केले नाही. पुंगी गारुडी प्रांजळपणे कबूल करतो की, आम्ही हे ढोंग पोटासाठी करीत आहोत. याच्याउलट पंचांग गारुडी मात्र हातचलाखी, तोंडचलाखी, ग्रंथचलाखी करतो व हळदी कुंकाची चिमूट टाकून सुपारीचा चटकन् गणपती बनवितो! गंगा-गोदावरीसारख्या प्रचंड नद्या एका तांब्यात आणून सोडतो. हिंदी महासागराचे पाणी एका अंगठ्यात आणून कोडतो, तांदूळ, पितळी तांब्या, जोडकाठी वगैरे दोन मंत्रात स्वर्गात रवाना करतो. दगडाच्या मूर्तीस जिवंत प्राणप्रतिष्ठित करतो. शनीची पीडा, गुरुचा कोप, मंगळाचा फेरा, सुखाचा लाभ, दुःखाचा शेवट, धनप्राप्ती, पुत्रप्राप्ती शेकडो प्रकारच्या बाबींचा उलगडा करतो.^{५९} अशाप्रकारचे कृत्य करून समाजाला लुटण्याचे काम पंचांग पुरोहित करतो. असा घणाघाती आरोप करत त्यातील सत्यता जनतेसमोर आणण्याचा प्रयत्न मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

पुरोहितांचा नवा प्रयोग म्हटला तर 'सत्यनारायण पूजा' हा होय, हा प्रयोग शहरापासून ते ग्रामीण भागापर्यंत प्रत्येकांच्या घरा-घरापर्यंत पोहचला व पुरोहितांचा उदरनिर्वाह सुलभरीत्या सुरू झाला आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. पुंगी गारुड्याच्या हातचलाखीने कोणाचे नुकसान, अपमान किंवा छळ झाला नाही; परंतु या पंचांग गारुड्याच्यामुळे स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ, ब्रह्म, विष्णू, महेश यांच्यातही गोंधळ व आपसात लढालढी सुरू झाले आहेत.^{६०} अशाप्रकारे पुरोहितांची अवहेलना व चेष्टा आणि तुलना मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

भारतात विविध ठिकाणी तीर्थक्षेत्राची, देवळे यांची निर्मिती करून तेथील पैशावर पुरोहित वर्ग आपली उपजीविका भागवत होते व चैनी करत होते. पुरोहितांचे हे उत्पन्न बिन हिशोबी होते, तेव्हा १९२६ साली इंग्रजांनी देवस्थानचा कायदा पास केला.^{६१} या कायद्यात मंदिरात जमा होणाऱ्या पैशाचा हिशोब ठेवण्याची तरतूद केली. या कायद्यामुळे पुरोहितांवर अनेक बंधने पडणार होती. तेव्हा ब्राह्मण पुरोहितांनी या कायद्याचा निषेध करून सरकार धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप करीत असल्याचा आक्रोश केला. यावर मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांच्या विरोधाला उत्तर देताना भारतातील उच्चनीचता, अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश नाही. तेव्हा अशा परिस्थितीत पोटभर अन्न आणि मूठभर दक्षिणा हा हक्क कायम ठेवला म्हणजे सर्व देवधर्म सुरळीत असतात का? भटभिक्षुकांचा धर्म हा त्यांच्या पोटाच्या लांबी, रुंदीपेक्षा बोटभरही मोठा नसल्यामुळे कोणत्याही नवीन सुधारणेस ते विरोध करीत असतात.^{६२} पुरोहितांच्या कर्मठवृत्ती विरोधात मुकुंदरावांनी आवाज उठवला आहे.

परंतु आजचे चित्रही फारसे बदललेले दिसत नाही. जरी तीर्थस्थानी ट्रस्ट स्थापन झाल्या. त्यांचा हिशोब ठेवला जात असला तरी मंदिरातील मूर्तीच्या समोरील ताटात टाकलेला पैसा पुजाऱ्याकडेच जातो. त्याचा हिशोबही नसतो, मंदिरावरील हक्क सरकारकडे जाईल म्हणून आजही जेजुरी देवस्थान, थेऊर गणपती देवस्थान चे प्रकरणे न्यायालयात दाखल आहेत.^{६३} समाजात सत्यनारायणाची पूजा, घराघरांत घातली जाते. एवढेच काय तर सरकारी कार्यालयात देखील घातली जाते. मुकुंदराव पाटील यांचा विचार अजून शिक्षितांच्याही गळ्यात पूर्ण उतरलेला दिसत नाही.

मुकुंदराव पाटील ब्राह्मणविरोधी आहेत अशी समजूत ब्राह्मण व पुरोहित वर्गाची झाली होती. पण वास्तविक त्यांनी ब्राह्मण्यांवर, कर्मठ आचारविचारांवर व त्यांच्यातील स्वार्थी- लबाड वृत्तीवर हल्ला केला आहे असे दिसून येते. कारणप्रसंगी पुरोगामी व सुधारणावादी ब्राह्मणांचे मुकुंदराव पाटील यांनी तोंडभरून कौतुक केले आहे. १९३६ साली मुंबई येथील अस्पृश्य समाजाचे एक कर्तबगार गृहस्थ श्री. निकाळजे यांच्या मुलींच्या नामकरण विधीस डॉ. कुर्तकोटी व शंकराचार्य हे उपस्थित राहिले व शंकराचार्यांनी त्या मुलीचे नाव भवानी ठेऊन मांडीवर बसवून घेतले व त्यांच्या घरी दूध पिले, याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे तोंडभरून कौतुक केले आहे.^{६४} तसेच पुण्याजवळ महार, चांभार जातीच्या निराश्रित लोकांना सुधारण्यासाठी श्री वासुदेव भावे यांनी एक संस्था काढली व त्यांचे उद्घाटन डॉ. कुर्तकोटी यांनी केले.

याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी अभिनंदन करून देशभक्तीचा हजार व्याख्यानापेक्षा हे कार्य हजारपट अधिक उपयुक्त आहे. अशा शब्दांत कौतुक केले व डॉ. कुर्तकोटींनी जुनी रुढी बंद पाडल्यास हेही एक स्तुत्य कार्य ठरेल, असा गोड सल्लाही दिला.^{६५}

अनेक ठिकाणी सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मण पुरोहितास डावलून विवाह लावले. त्यामुळे दक्षिणा बुडाल्याने पुरोहित वर्गाने दावे दाखल केले त्यावेळी डॉ. जयकर मुकुंदराव यांनी ब्राह्मणेतर दाव्याचे वकीलपत्र स्वीकारून विनामूल्य काम केले. याबद्दल ही मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे आभार मानले आहेत. यावरून मुकुंदराव पाटील हे ब्राह्मण द्वेषे नव्हते तर ब्राह्मण्यद्वेषे होते असे दिसून येते.

६.८.. धर्मग्रंथातील शिकवण व व्यवहार :-

ब्राह्मण पुरोहिताने आपली उपजीविका सुरळीतपणे चालावी म्हणून धर्मशास्त्रे, तीर्थस्थान, मंदिर, धर्मपीठ निर्माण केले. सत्यनारायणाची पूजा, होम, हवन, वास्तुप्रवेश इत्यादी पूजा घराघरांपर्यंत पोहचवल्या. हे सर्व सुरळीत सर्वत्र चालावे यासाठी धर्मगुरूंनी अनेक पोथी-पुराणे, कथा, स्मृती, वचने इत्यादि ग्रंथांची रचना केली व लोकांपर्यंत पोहचवून विश्वास संपादन केलेला दिसून येतो. धर्मग्रंथांचे पालन सर्वांनी काटेकोरपणे करावे म्हणून प्रत्येक पोथीच्या अध्याय समाप्तीनंतर यातील कथास जो कोणी असत्य म्हणेल किंवा त्यासंबंधाने शंका, संशय घेईल तो नरकात पडेल, त्यांच्या जिभेत किडे वळवळ करतील, डुकराच्या जन्मास जावे लागेल अशी भीती दाखविली आहे.^{६६} भोळ्याभाबड्या अज्ञानी लोकांची अशाप्रकारे धार्मिक लूट होत आहे व धर्माच्या नावाखाली त्यांची प्रगती कशी रोखली जाते हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखविले आहे. असेच विचार दिनकरराव जवळकरांनीही मांडले आहेत.

''रावबाजीच्या मूर्खपणाने गेली पेशवाई ।

व्हा बंधूनो सावध आता, गाडा भटशाही

जेथे जेथे हे भट येती, तट तेथे घडती''.^{६७}

समाजात प्रचलित असलेल्या अनिष्ट व त्याज्य रुढींची सुधारणा करण्यासाठी दक्षिण हैदराबाद येथे १९२५ साली महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषद बोलावण्यात आली होती, तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी आपली भूमिका मांडली. भटशाहीच्या जुलमातून अज्ञानी आणि धर्मभोळ्या लोकांची मुक्तता करण्यासाठी जोराची मोहिम करावी आणि या भटशाहीने आपले स्तोम माजविण्यासाठी आणि लोकांच्या अज्ञानावर, आणि

धर्मभोळेपणावर आपणास कष्ट न करता सुखाने यथेच्छ चरता यावे, याच दृष्ट आणि स्वार्थी हेतूने त्यांनी वर्णावर धर्माची उभारणी केली आहे. ज्या कुजक्या पायावर हिंदु धर्माची इमारत उभारली आहे तो पायाच आधी खणून जमीनदोस्त केला पाहिजे, तोपर्यंत हिंदु धर्माची इष्ट व अपेक्षित सुधारणा होणार नाही.^{६८} अशाप्रकारे प्रहार करून हिंदु धर्मातील ग्रंथरचनेतील अनिष्ट प्रथा दाखवून देऊन समाजाला एक नवी दिशा दाखविण्याचे काम मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे.

भटशाही नष्ट झाल्याशिवाय आम्ही आणि आमचा देश कदापि प्रगतीच्या शिखरावर पोहचणार नाही. पिढ्यान्पिढ्या भटशाहीने खोट्यानाट्या धर्मचोपड्या लिहून ब्राह्मणेतरांना देवभ्रष्ट व धर्मभ्रष्ट केले. कैकपिढ्या अक्षरशत्रू ठेवले, खऱ्या देवापासून, विद्येपासून दूर ठेवले एवढेच नाहीतर आपले फाजील स्तोम व वर्चस्व मिरविण्याकरिता खुद्द विष्णूच्या छातीवरदेखील लाथ मारण्यास कमी केले नाही आणि ब्राह्मणांच्या लाथेचा वण आपल्या छातीवर सुवर्ण पदकाप्रमाणे मिरविण्यात विष्णूला परमभूषण वाटत आहे. ब्राह्मण माझे दैवत आहे, अशी फुशारकी मारण्यात देवांना मोठी प्रौढी वाटत आहे. असल्या निंद्य व तुच्छ धर्मग्रंथांची ब्राह्मणांकडूनच जेव्हा होळी करण्यात येईल त्याचवेळी हिंदुधर्माच्या सुधारण्याचा खरा काळ येईल.^{६९} अशाप्रकारचा अत्यंत महत्त्वाचा सल्लाही दिला आहे. मुकुंदराव पाटील केवळ एखादा दोष दाखवित होते असे नाही तर त्यावर उपायदेखील सांगून धर्म माणसांसाठी कसा होईल तेही सांगून प्रगतीचा, बदलाचा मार्ग दाखवित होते हे दिसून येते.

मुकुंदराव पाटील यांच्या विचाराप्रमाणेच श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनीही हिंदूच्या न्हासाचे व अवनतीचे खापर भिक्षुकशाहीच्या टाळक्यावर फोडले आहे. हिंदुजन सध्या कवडीमोल झाले आहेत, त्यांना जर आपल्या भावी जीवनाची काही चाड असेल तर त्यांनी प्रथम या भिक्षुकशाहीच्या ब्राह्मणांना हिंदूच्या गुरुपदावरून खाली खेचून पदच्युत केले पाहिजे आणि जातिभेदाच्या तटबंदी भिंती पाडून जमीनदोस्त केल्या पाहिजेच, तरच आम्ही जिवंत आहोत असे जगाला दिसेल. नाहीतर डोक्यावर श्रुतिस्मृती ग्रंथाचा शिक्का मारलेली ही कोणीतरी प्रदर्शनातली सुकवून वाळवलेली मढी आहेत, असे जग म्हणू लागेल.^{७०} अशाप्रकारे जागृती करून त्यांनी ब्राह्मणशाहीवर प्रहार केले आहेत.

साचेबंद कल्पित धर्मग्रंथ निर्माण करून समाजाची प्रगती रोखल्याचा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. एका धर्मग्रंथात धर्माची मर्यादा डांबून ठेवता येत नाही व तसे करणे मानवाच्या

मनोविकासास हितावह होणार नाही. ज्याप्रमाणे जग बदलत आहे त्याप्रमाणे साचेबंद धर्मशास्त्राचे नियम बदलणे गरजेचे आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. अखिल मानव जातीस सुखावह करणे हाच धर्म आणि या सर्वांचे नियमन ज्यांच्यामुळे घडते तोच आपला परमेश्वर आहे, अशी व्यापक व विशाल भूमिका मुकुंदराव पाटील यांनी घेतल्याचे लक्षात येते. यापूर्वीच गौतमबुद्धाने सांगितले की, "बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय."^१ देशाचे शौर्य, धैर्य, ऐक्य ही सगळी पोखरून, चाळण करून टाकली आहे. यामुळे हिंदु समाजात कोणताही राष्ट्रीय कण न साचता तो गळून जातो आणि कचरा मात्र उरतो हे सर्व उच्चनीचपणा जातिभेदाचा परिणाम आहे. जातिभेदवर्धक विचार जनतेच्या डोक्यात कोंबण्याचे काम ब्राह्मणांनीच धर्मशास्त्राच्या आधारे केले आहे.^२ असा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

१९२६ साली खुद्द शाहू महाराजांनी कोल्हापूरच्या जगदंबेच्या देवळात जाऊन स्वतः पूजा केली व देवीस स्वतःच नैवेद्य दाखविला, यावरून ब्राह्मण महाराजांच्या नावाने ओरडू लागले. महाराजांनी देवी बाटविली, देवी भ्रष्ट केली. पण इतर वेळी हेच देवीचे पुजारी महाराजांसोबत पंगतीत बसून जेवण करतात.^३ अशाप्रकारची विचारसरणी बदलावी लागेल तरच धर्म हा विकासाभिमुख होईल असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

धर्मग्रंथातील सर्वच तत्त्वे वाईट आहेत असे मुकुंदराव पाटील यांना म्हणायचे नाही. त्यांच्या मते धर्मग्रंथातील काही चांगले तत्त्व ग्रंथातच राहिली असून ती व्यवहारात आणली नाहीत त्याची उपेक्षा झाली. इंग्लंड येथील मि. मोलन यांनी १९२९ मध्ये ख्रिस्ती धर्मातून धर्मांतर करून हिंदु धर्म स्वीकारला व विलायतेत हिंदु धर्माचा प्रचार करण्याचा प्रयत्न करणारे बिर्ला शेटजी यांना पत्र लिहून गीतेतील तत्त्वज्ञान आवडल्याचे कळविले. त्यावर मुकुंदराव पाटील यांनी प्रतिक्रिया दिली. भगवद्गीतेत आत्म्याच्या निष्कलंकपणाची व्याख्या आत्म्यास वारा विझवू शकत नाही, अग्नी जाळू शकत नाही, पाणी बुडवू शकत नाही अशी केली आहे. परंतु कर्मठ गीताभक्तांनी हे तत्त्व व्यवहारात आणले नाही उलट एखाद्या अस्पृश्य माणसांच्या वस्त्राचा थोडा जरी वारा लागला तरी आमचा आत्मा विझून जातो. अस्पृश्य माणसांच्या हातातील सुगंधित उदबत्तीची लहानशी ठिणगी जरी आमच्या वस्त्रास लागली तरी तो आत्मा जळून जातो. अस्पृश्यांच्या हातातल्या भांड्यातून पाण्याचा एक थेंब जरी आमच्या तोंडावर पडला जरी आमचा आत्मा बुडून जातो. त्याच्या तरणोपायासाठीच आज आम्हास धर्मबल वर्धक शेणमूत्राचा शुद्धिपाक चाटावा लागत

आहे.^{७४} अशाप्रकारे धर्मग्रंथातील तत्त्व व व्यवहारातील वर्तन यातील तफावत मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिली आहे.

मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ हिंदु धर्मातील विसंगती लक्षात आणून दिली नाही तर, ख्रिस्ती आणि मुस्लिम धर्मातील तत्त्वज्ञान ही धर्मग्रंथात कसे बंदिस्त झाले आहेत याची जाणीव करून दिली आहे. एका गालात मारली असता दुसरा गाल पुढे करावा असा येशूचा संदेश सांगणारी पाश्चात्य राष्ट्रे धर्मशास्त्राची त्रेधा उडवून आपसात लढत आहेत. युरोप व आशियामधील राष्ट्रीयकलह, हिंदुस्थानातील अनेक जातीय दंगली यांवर मुकुंदराव पाटील यांनी कडाडून हल्ला चढवून, “सर्व धर्माची धर्मवचने आणि व्यवहार यांच्यात मुळीच मेळ राहिला नाही, सर्व धर्मशास्त्रे दम कोंडलेली कबुतरे बनली आहेत”^{७५} असे अगतिकपणे म्हटले आहे.

बायबल सुंदर, मऊ, कातडी पुढ्यात बांधून त्यावर सोनेरी अक्षरात पवित्र नावाचा ठसा ठोकला जातो. गीता चंदन शिंपडलेल्या रेशमी रुमालात गुंडाळून अंधाऱ्या देवघरात ठेवली जाते व धर्मगुरू म्हणवणारे वेश्येच्या घरी तिच्या धंद्यात बरकत यावी म्हणून सत्यनारायण करीत आहेत! गीतेपर, कर्मापर, ज्ञानपर, धर्मपर असल्या अर्थाच्या टिकांचे डोंगर उभारून बिचाऱ्या गीतेची दामटी वळीत आहे, तरी तिचे रहस्य हिंदुंच्या लक्षात येत नाही असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

जगात शांतता नांदावी म्हणून हजरत महंमद पैगंबरांनी इस्लाम धर्मास गती दिली. कुराणातही उत्तमोत्तम धर्मवचने दिली आहेत. कुराणास अपवित्र वस्तूचा स्पर्श होऊ नये म्हणून त्यास हिरव्या रंगाच्या रुमालात बांधून ठेवले जाते, पण शांततेचा धर्म पाळणाऱ्या मशिदीपुढे जरा कोणी वाद्य वाजविले की कुराणभक्त एकदम शांतता भंग पावतात व संघर्षास उठतात, हे आजही व्यवहारात दिसून येत आहे. धार्मिकांच्या तडाख्यात सापडलेल्या या धर्मास कोण सोडवेल याची कल्पनाही करवत नाही.^{७६} अशाप्रकारे धर्मशास्त्राची शिकवण व माणसाचे वर्तन यातील विसंगती मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिली आहे.

मुकुंदराव पाटील यांनी धर्मग्रंथातील व धर्माची शिकवण आणि माणसाचे वर्तन यांच्यातील विसंगती दाखवून दिली आहे. ती आजही आपणास क्षणोक्षणी दिसून येते.

मानवी कल्याणासाठी धर्मग्रंथात सांगितलेली सद्‌वचने धर्मग्रंथात बंदिस्त झाल्यामुळे समाजाचे हित धोक्यात आले असूनही सद्‌वचने व्यवहारात आल्याशिवाय समाज सुखी होऊ शकणार नाही, असा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला आहे.

देव हा मंदिर, मशिद, चर्चमध्ये नसून तो माणसाच्या अंतःकरणात आहे. प्रत्येक माणूस जन्मतःच ईश्वराजवळून हे अंतःकरण धर्माबरोबर घेऊन येतो. या अंतःकरण धर्मांमुळेच आज भिन्न धर्मांच्या अनुयायात प्रेम, सहानुभूती, निष्ठा इत्यादी गुण बसत आहेत. हा धर्म ज्यांच्याजवळ नाही, ते लोक धर्मवेडे होऊन अनेक अत्याचार करतात. धार्मिक दंगे याच हीन अंतःकरणाच्या लोकांच्या हातून होतात म्हणूनच धर्म म्हणजे भांडण नव्हे, तर धर्म म्हणजे प्रेम हे लोकांना पटले पाहिजे. धर्म हा धर्मग्रंथात नसून तो माणसात भरलेला आहे. राष्ट्राच्या उत्कर्षात सामावलेला आहे, अशी दृष्टि निर्माण झाल्याशिवाय राष्ट्राचा व समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही असा मानवतावादी विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला आहे.^{७९} अशाप्रकारे केवळ हिंदू धर्मातील विसंगती दाखविल्या आहेत असे नाही तर मुस्लिम, ख्रिस्ती धर्मातील विसंगतीही दाखवून समाजाला सत्य शोधण्याचे आवाहन केलेले आहे.

६.९.. धर्मस्थळाचे थोतांड :-

हिंदू धर्माप्रमाणे इतर धर्मातही धर्मस्थळे अर्थात तीर्थस्थाने अत्यंत पवित्र मानले जाते. त्याठिकाणी गेल्यावर निश्चितपणे थोडावेळ तरी माणसाच्या विचारात, मनात बदल होत, मनःशांती लाभते असे मला वाटते. पण पापी, दुःखी संकटात सापडलेले, पुत्र नसलेले, गरीब लोक तेथे जाऊन तीर्थक्षेत्रातील एका पाण्याच्या थेंबाने पापहरण होते, रोगमुक्त होतात असे पद्मपुराणात त्यांचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यामुळे तीर्थक्षेत्र म्हणजे पापाचे निराकरण करणारे ठिकाण अशी माणसाची समजूत होऊन अनेक देवदेवींच्या मूर्ती निर्माण करण्यात आल्या व अज्ञानी लोकांची गर्दी होऊ लागली आणि त्यांच्यावर आपली संसार बिनबोभाट चालविणारे पुजारी यांचे कर्मकांड यावर हा 'देवखाना आहे का दवाखाना' अशा प्रखर शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी टीका केली आहे.^{८०} अमुक देवाच्या प्रसादाने संकटे दूर होतात. मूर्तीच्या कृपेने संतती प्राप्त होते, मूर्तीच्या अनुग्रहाने संपत्ती प्राप्त होते, असे पुजारी सांगतो व देवाची महती मोठी असून मनोकामना पूर्ण होते या अपेक्षेने अज्ञानी माणूस दक्षिणा म्हणून पैसे देवापुढे ठेवतात. मुकुंदराव पाटील यांनी देवालयाची अवस्था दवाखान्यातील डॉक्टरांसोबत तुलना केली आहे. दवाखान्यात येणाऱ्या अनेक

रोग्यांप्रमाणे देवखान्यातही पुण्यहीन, द्रव्यहीन, पुत्रहीन वगैरे प्रकारच्या रोगांनी त्रासलेले अनेक रोगी येतात. त्याठिकाणी डॉक्टरप्रमाणे फी घेऊन देव व भक्त यांच्यामध्ये दलाली चालावी, कफनाशाच्या ऐवजी पुण्यवर्धक खोटी काल्पनिक औषधी दिली जावीत यासारखा अधर्म नाही.^{७९} अशाप्रकारे पापाचे क्षालन करणारीही तीर्थक्षेत्र पापपुण्याची खरेदी, विक्री करणारी दुकाने आहेत, अशी परखड टीका मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे.

ब्राह्मणांनी लोकांना गोड थापा मारून तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व त्यांच्या मनावर बिंबविले असल्याचा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. पद्यपुराणातील कालिंदी म्हणजे यमुना हिचे स्नान करणाऱ्यास दुर्गती कधीही प्राप्त होत नाही. ज्यांना दारिद्र्य, रोग, नरक इत्यादींची भिती असेल, त्यांनी यमुनेत स्नान करावे. काम, क्रोध, लोभ, ईर्ष्या हे नाहीसे करायचे असल्यास यमुनेत स्नान करावे. मुकुंदराव पाटील यांच्याप्रमाणेच मंदिरात चालणाऱ्या प्रकाराचा निषेध करून संत रामदास हेदेखील आश्चर्यचकित होऊन म्हणतात

“देव झाले उदंड । देवांचे मांडिले भंड
 भुतां देवाचे थोथांड । एकचि झाले ।
 मुख्य देव तो कलेना । अनावार । ऐसा नासला ।
 विचार । कोण पाहतो सारासार । कैसा लहान ।
 कैचा थोर । कवेचिता । शास्त्रांचा बाजार ।
 भरला । देवांचा गलबला झाला । लोक कामनेच्या ।
 व्रताला । झोंबान पडती ॥ ऐंसे अवघे नासले ।
 सत्यासत्य हरपले । अवघे जना एक झाले ।
 चहुकडे । मतामतांचा गलबला । कोणी पुसेना ।
 कोणाला ॥ जो जे मती सापडला । त्यासि तोचि ।
 थोर । असल्याचा स्वाभिमान । तेणे पाहिजे ।
 पतन । म्हणोनिया जन । सत्यशोधिती ॥”^{८०}

यमुनेच्या उदकाचे दर्शन होताच मनुष्याच्या अंगातील सगळी पापे भयाने थरथर कापू लागतात. यमुनेच्या स्नानांसारखे दुसरे प्रायश्चित्य नाही.^{८१} दुःख दैन्यानी संतप्त झालेली, संसारी जनमनाची तळमळ घालविण्यासाठी नदीकाठी येतात व ढोंगाचे जाळे पसरून बसलेल्या बुवांच्या चिमट्यात ते सापडतात, अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी चिमटा काढला आहे.

मत्स्य पुराणातील १९१ व्या अध्यायात मार्कंडेय ऋषिंनी शुक्लतीर्थाचे महत्त्व सांगितले असून त्याठिकाणी शंकरास स्नान घातले तर, तो एकवीस कुळांसह कैलासपदास जातो. ब्राह्मण भोजन घालून दक्षिणा दिली तर तो भक्त दिव्य विमानात बसून प्रलयकाळापर्यंत आनंद मिळवितो किंवा त्याठिकाणी गरीब ब्राह्मणांच्या विवाहाचा खर्च करणारा भक्त अनंत काळापर्यंत शिवलोकी सुखी रहातो.^{८२} यासारख्या कल्पित कथामुळे तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व निर्माण होऊन ब्राह्मण पुरोहितांनी आपल्या उदरनिर्वाहाची कशी व्यवस्था करून ठेवली आहे याचे पितळ मुकुंदराव पाटील यांनी उघड केले आहे.

धूर्त भटा-भिक्षुकांनी कल्पित चऱ्हाटे वळून लोकास गोड गोड थापा दिल्या व तीर्थस्थाने म्हणजे परटांच्या भट्याच केल्याचा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे.

तीर्थस्थानाच्या ठिकाणी गेल्यानंतर पापक्षालन होते अशी समजूत झाली. त्यामुळे माणसाची गर्दी जिवंतपणी होऊ लागली व मृत्यूनंतरही तीर्थस्थानांना महत्त्व निर्माण झाले. मृताची राख या तीर्थक्षेत्रात पडली म्हणजे त्या जिवाला सद्गती प्राप्त होते अशी लोकांची धारणा झाली. यावर मुकुंदराव पाटील यांनी टीका करून यातील फोलपणा दाखवून दिला आहे. घोडा किंवा चांगला बैल मेला म्हणजे घर धन्याचे नुकसान होते, परंतु घारी-गिधाडांना जसा पुष्कळ आनंद होतो, तसा चांगला श्रीमंत मनुष्य गेला, म्हणजे त्याच्या आमसोयऱ्यास दुःख होत असेल, पण तीर्थाच्या पंड्या बडव्यांना आनंद होणे रास्तच आहे. मृताची राख मोठ्या नदीत पडली काय व एखाद्या ओढ्यात टाकली काय, तिला सारखेच! राखेला कोणताच शुभाशुभ नसतो. एखादा आत्मा देहातून निघून गेल्यावर मागे हरपल्याचा व त्याचा संबंध मुळीच रहात नाही. लाकडे गोवऱ्यात भाजून निघालेली राख पाण्यात पडल्याने आत्म्यास शांती कशी मिळणार? जर मिळणार हे खरे मानले तर प्रेत जळत असताना आत्म्याची मोठी आगीआग होत असेल! नाहीतर तोही जळून खाक होत असेल.^{८३} अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी या प्रथेविरुद्ध समाज जागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

१९२७ साली ह.भ.प. पांगारकर यांनी बडोदा येथे रा. वाकसकरांच्या घरी जेवण केले, त्यावरून ब्राह्मणेतरांच्या घरी भोजन केल्याने तत्कालीन कर्मठांनी पांगारकरांवर आरोप केले तेव्हा पांगारकरांनी स्वतः प्रायश्चित घेऊन हा अधर्म धुऊन टाकला. त्यांना जेवण केल्याचा पश्चात्ताप वाटला, त्यांच्या कर्मठपणावर मुकुंदराव पाटील यांनी हल्ला चढवला आहे. उवालिखाप्रमाणे डोक्याच्या व दाढीच्या केसात धर्म अडकत नाही. पुरुषत्वदर्शक मिशावर असा बायकी हल्ला चढवून पांगारकरांनी कोणतेही पुरुषत्व मिळविले नाही.^{८४} आपला धर्म तीर्थक्षेत्रातील कर्मात अडकल्यामुळे अंधश्रद्धा वृत्ती कशी निर्माण झाली याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली आहे.

प्राचीन हिंदुधर्म हा मूर्तिपूजा, शुभ-अशुभ व स्पृश्यास्पृश्यता या धार्मिक बुद्धि दास्यामुळे पंगू बनला आहे आणि हे सर्व शास्त्रग्रंथ, तीर्थक्षेत्र येथे नसून माणसाच्या मनात लपून बसला आहे. तो हुसकून देण्यासाठी चिकित्सक वृत्तीची गरज असल्याचे प्रतिपादन मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे.

६.१०..वर्णव्यवस्था समाजरचना :-

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण जगाचे आदिकारण विराट पुरुषाच्या मुख, हात, मांड्या व पाय यांपासून उत्पन्न झाले आहेत, असे श्रुतीने म्हटले आहे. हे चातुर्वर्ण्य ईश्वराने गुणकर्म विभागानुसार निर्माण केले आहे असे प्रतिपादन भगवद्गीतेत केले आहे. ही वर्णव्यवस्था ईश्वरप्रणीत असल्याने अपरिवर्तनीय आहे असा समज सनातन हिंदुनी केला. खरोखरच वर्णव्यवस्था हे हिंदु समाजाचे एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी या सर्व व्यवस्थेवर प्रहार केला आहे. ब्राह्मणांस सदैव श्रेष्ठ मानणे व इतरांस सदैव नीच मानणे हाच सनातन धर्म आहे. जन्मतः कोणीही श्रेष्ठ नाहीत. धार्मिक बाबतीत व सामाजिक बाबतीत सर्व मनुष्यांस समान हक्क मिळविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. जातीवरून कोणी कोणास श्रेष्ठ किंवा नीच मानणे चुकीचे आहे ! देवधर्म ही सर्वांच्या समान मालकीची आहे.^{८५} मुकुंदराव पाटील यांनी जात श्रेष्ठ नाही, तर कर्म श्रेष्ठ आहेत हे दाखवून दिले आहे.

आजच्या हजारो जाती निर्माण होण्याचे मूळ वर्णव्यवस्थेत आहे. जैन व बौद्ध धर्माने या चातुर्वर्ण्याला विरोध केला. तात्कालीन संतानी या पद्धतीविरुद्ध समाज जागृती करून बंड केले. पण शंराचार्यांनी हिंदु धर्माचे पुनरुज्जीवन करून चातुर्वर्ण्य व्यवस्था समाजरचना मजबूत केली. मुकुंदराव पाटील यांना गुणकर्मानुसार अस्तित्वात आलेली चातुर्वर्ण्य पद्धत मान्य नाही. त्यांच्या मते, गुणकर्माचा वर्णांशी

कधीही मेळ बसलेला नाही. त्यांच्या मते, ब्राह्मणांनी व्यभिचार केला म्हणजे पतित स्त्रियांचाही उद्धार होतो.^{८६} अशाप्रकारे पवित्रपणाचा अतिरेक करणारे ब्राह्मण मग ते उच्च स्थानी कसे? एखाद्या शूद्राच्या मुलाच्या अंगात ब्राह्मणोचित गुण कितीही असले तरी त्यांचे उपनयन करून त्यास ब्राह्मणवर्गात दाखल करून घेतले जात नाही. गुणावरून माणसाची योग्यता मानली पाहिजे हे तत्त्व मुकुंदराव पाटील यांना मान्य होते. वेदात जुगार खेळणारे, दारू पिणारे, शिकार करणारे ऋषिमुनी आहेत. शूद्र न्यायाधीश असलेल्या राज्यात ब्राह्मणांनी राहू नये.^{८७} म्हणजेच मनुच्याही अगोदर गुणकर्मावरून वर्णभेद मानला जात नव्हता. माणसाची योग्यता ठरविण्यासाठी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेची गरज नाही. चातुर्वर्ण्याचे चार एरंडाचे गुन्हाळ लावण्यात काहीच अर्थ नाही. चार वर्णांच्या चार चिरफाळ्या करून समाजात व राष्ट्रांत ऐक्य करू पाहणे चुकीचे आहे.^{८८}

मुकुंदराव पाटील यांनी एका वर्णाचा पुरस्कार केला आहे त्यामुळे सामाजिक सुस्थिती व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होईल व चातुर्वर्ण्य पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करणे हे सामाजिक ऐक्याच्या दृष्टिने कसे अयोग्य आहे, याची जाणीव करून दिली आहे. यावरून मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ कोणत्याही एका वर्णाला श्रेष्ठ व कनिष्ठ मानले नाही तर, ते समतेचे पुरस्कर्ते होते हे दिसून येते.

देश जर स्वराज्य म्हणजे सरकारजवळील सत्ता घेण्यास पात्र झाला आहे, तर मंदिर प्रवेशासारखी बिनखर्ची सत्ता आपल्या देशबंधूस तुम्ही का देत नाही? असा प्रश्न राजकर्त्यांना मुकुंदराव पाटील यांना केला तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी सांगितले की, मंदिर प्रवेशाने अस्पृश्यता नष्ट होणे शक्यच नाही. अस्पृश्यतेचे मूळ जो वर्णाश्रम तोच समूळ नष्ट केला पाहिजे. जातिभेद मोडला पाहिजे.^{८९} यावर १९३३ साली महात्मा गांधींनी “वर्णाश्रम धर्म नष्ट न करता जातिभेद मोडले पाहिजेत,” असा विचार व्यक्त करून गुणकर्म, चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची बाजू घेतली. मात्र मुकुंदराव पाटील यांनी यावर आक्षेप घेऊन गुणकर्मावरून कायमची व्यवस्था लावणे शक्य नाही हे ठणकावून सांगितले.^{९०} धर्मातील वर्णव्यवस्था बदलावी व एक वर्णव्यवस्था असावी असा समाजहितांचा आग्रह मुकुंदराव पाटील यांनी धरलेला दिसतो.

गुणकर्मावरून जर वर्णव्यवस्था अथवा वर्णव्यवस्था असली तर जाती जन्मास आल्याच नसत्या. ठोंबे ब्राह्मण शूद्र झाले असते व बुद्धिमान शूद्र ब्राह्मण बनले असते.

एकच मनुष्य दिवसात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र याची कामे करू शकतो तेव्हा त्याची वर्णव्यवस्था कशी काय लावणार?^{९१} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटले. बदलत्या परिस्थितीत गुणकर्मानुसार वर्णाश्रम पद्धत ठरविणे कसे अशक्य झाले आहे याची जाणीव त्यांनी करून देऊनसामाजिक सुधारणा अथवा ऐक्य घडवून आणण्यासाठी वर्णव्यवस्थेची मुळीच आवश्यकता नाही हे पटवून देऊन एकवर्णत्वाचा पुरस्कार केला आहे.

जानेवारी १९२५ मध्ये पुणे येथे पंडित मदनमोहन मालवीय यांची सभा झाली त्यात त्यांनी चारही वर्णांचे रक्षण झाले पाहिजे, प्रत्येक वर्णाने आपला वर्ण राखला पाहिजे असा विचार व्यक्त केला. तेव्हा त्यांचे विचार कसे विसंगत आहे हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिले. म्युनिसिपालिटी, लोकलबोर्ड, कोर्ट यांचे नावे कोणत्याही वर्णाच्या धर्मग्रंथात नाही तर मग मालवीय आपला वर्ण सोडून वरील ठिकाणी कसे काम करतात?^{९२} बदलत्या परिस्थितीत हे विचार योग्य नाहीत हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिले आहे.

काशी, द्वारका, पंढरपूर, रामेश्वर इत्यादी ठिकाणी वेदस्मृतीत सांगितल्याप्रमाणे वागणारा लाखात एकही ब्राह्मण आढळणार नाही, पण जे काही ब्राह्मण आहेत त्यांचे मुली-मुले ब्राह्मणांचा धर्म सोडून इंग्रजी भाषा शिकत आहेत. ब्राह्मणी पोषाख सोडून दिला आहे.

जगद्गुरुंच्या समोर विधवा महिला येत नव्हत्या. त्या आता तिरपा भांग पाडून येत आहेत.^{९३} तेव्हा बदलत्या परिस्थितीत चातुर्वर्ण्य समाजरचनेचा आग्रह धरणे हे कसे अयोग्य व समाजाची दिशाभूल करणारे आहे, याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली आहे.

सर्व वर्णांचे ब्राह्मण हेच गुरु आहेत. ब्राह्मणेतरांनी ब्राह्मणांशी सामन्यास उभे रहाणे गाढवपणाचे आहे असे म्हणणे भालाकार भोपटकर यांचे आहे. यावर मुकुंदराव पाटील यांनी अक्षरहीन ब्राह्मणेतार लोकात रा. भोपटकर यांनी आपल्या दृष्टिची दृष्ट काढण्यासाठी अकलेच्या गोवऱ्या जाळल्या, अशा शब्दांत भोपटकरांची खिल्ली उडवून जर्मन, फ्रान्स वगैरे देशांतील ब्राह्मणेतरांनी वेदांचे अध्ययन करून, संशोधन करून त्याचे कोश, ग्रंथ तयार केले. आर्य समाजाच्या गुरुकुलमध्ये पुष्कळ संस्कृत तज्ञ ब्राह्मणेतार होते. आजही इंग्रजी वेद शिकण्याच्या कामात ब्राह्मणांच्याही पलीकडे जाणारे पुष्कळ बुद्धिमान ब्राह्मणेतार

आहेत.^{९४} बदलत्या परिस्थितीची जाणीव न ठेवता भोपटकरांचे म्हणणे कसे मूर्खपणाचे आहे हे मुकुंदराव पाटील यांनी दाखवून दिले आहे.

आजच्या प्रगतशील देशात कायद्याने वर्णव्यवस्थेविरुद्ध बंदी केली व समाजात समानता आणण्यासाठी सर्व जगात आंदोलने होऊन त्यात यशही येऊन पूर्वीप्रमाणे शूद्र, अस्पृश्य, दलित, मागासवर्गीय असे विविध नावे निर्माण झाली. या वर्गांचा शैक्षणिक, आर्थिक विकास काहीअंशी तरी होऊन, समाजरचनेत थोड्याफार प्रमाणात बदल झाला आहे. मुकुंदराव पाटील यांना अभिप्रेत समाज निर्माण होत आहे असे दिसून येते.

भालाकार भोपटकरांनी २५ मे, १९२५ च्या 'भाला' वृत्तपत्रात एका लेखातून हिंदु धर्माची मुख्य खूण चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आहे,^{९५} असा विचार व्यक्त केला. मुकुंदराव पाटील यांनी या विधानाचे खंडण करून मनुस्मृतीचा आधार घेऊन त्याकाळी ही चातुर्वर्ण्य व्यवस्था अस्तित्वात नसल्याचे सांगितले. तसेच तत्कालीन ब्राह्मणांनी वेदाध्ययनाला कोथंबिरीच्या जुडीइतकी किंमत न राहिल्यामुळे क्षुधाशांतिगृह उघडले आहे आणि वेदाध्ययनाचा काळ ते कांदे चिरण्यात घालवित आहेत. तेव्हा त्यांनी त्यांचा वर्णाश्रम धर्म सोडला असताना चातुर्वर्ण्याचे गोडवे गाणे हा शुद्ध वेडेपणा आहे.^{९६} काळानुसार बदलणे हा मानवाचा नैसर्गिक धर्म असल्यामुळे सद्यःपरिस्थितीत प्राचीन चातुर्वर्ण्य पद्धतीचा आग्रह धरणे कसे चुकीचे ठरेल, याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली.

चातुर्वर्ण्य पद्धतीचा आग्रह धरणाऱ्या सनातनी ब्राह्मणांच्या प्रतिगामी वृत्तीवर मुकुंदरावांनी हल्ला चढविला. एप्रिल १९२० मध्ये कोल्हापूर येथे न्हावी लोकांनी एकजूट करून केस कापण्याचे दर वाढविले; तेव्हा ब्राह्मणांनी त्यांच्यावर बहिष्कार टाकून स्वतः केस कापण्याचा निर्णय घेतला.^{९७} त्यांच्या या निर्णयाचे मुकुंदराव पाटील यांनी अभिनंदन केले. वाढत्या महागाईमुळे त्यांनी स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणे योग्य आहे असे त्यांचे मत होते. परंतु कोल्हाटकरांच्या 'संदेश' वृत्तपत्राने कोल्हापूरच्या ब्राह्मणांचा उपहास करून हजामती करणे ब्राह्मणांचे कर्तव्य नाही. सिंह कितीही भुकेला असता तरी म्हशीचे अंबोण कधीही खाणार नाही असे लिहिले. संदेशकारांनी न्हावी जातीचा उपसर्ग केला तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, "कोणासाठी उपसर्ग न देता कष्टाने दोन पैसे मिळविण्याचा धंदा कोणाचा आणि कसाही असो त्यास नीच मानने मूर्खपणाचे आहे. कोल्हापूरच्या ब्राह्मणांनी न्हाव्यास नीच न ठरवता स्वतः हजामतीचा धंदा करून

न्हावी आपल्या बरोबरीचे आहेत, असे सिद्ध करून दिले. त्याबद्दल सर्व न्हाव्यांनी सोन्याच्या वस्त्यावर ब्राह्मणांस सुंदर मानपत्र अर्पण करणे योग्य आहे.^{९८} एका वर्णातील व्यक्तीने उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्या वर्णातील व्यवसाय करण्यास कोणताही अधर्म नाही, याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून देऊन वर्णपद्धतीची गरज नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. या वर्णव्यवस्थेमुळे समाजात ऐक्य निर्माण होऊ शकले नाही आणि त्यामुळे देशाचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले आहे. म्हणूनच सद्यःपरिस्थितीत वर्णभेदाचे कुंपण मोडून टाकून एक वर्णत्वाचा स्वीकार केला, तरच सामाजिक ऐक्य निर्माण होऊ शकेल याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली. जानेवारी १९२७ मध्ये ब्राह्मण संघटनेने वेगवेगळ्या ब्राह्मणांना एकत्र करून सहभोजन आयोजित केले या उपक्रमाचे मुकुंदराव पाटील यांनी स्वागत केले आहे.^{९९}

६.११.. जातिभेद : एक जटिल प्रश्न :-

भारतीय समाजात अनेक प्रकारच्या जाती निर्माण होऊन हिंदु धर्माची उभारणी चातुर्वर्ण्यावर झाल्यामुळे हिंदु धर्माची फाळणी झाली व समाज जीवन विस्कळित झाले. सामाजिक गुलामगिरी पत्करून राष्ट्रीय ऐक्य लयास गेले असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. आपल्या देशात पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही नाहीत असे विलक्षण जातिभेद असल्यामुळे, धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनात ऐक्य निर्माण होऊ शकले नाही, असे त्यांचे मत होते. कोणतीही जात जन्मतः श्रेष्ठ किंवा नीच नाही कारण श्रेष्ठ म्हटलेल्या जातीत नीच आणि नीच गणलेल्या जातीत श्रेष्ठ मनुष्य जन्माला येतात. बुद्धिबल आणि बाहुबल यांच्या मूर्खपणाची सांगड फोडण्याचा प्रयत्न प्रथमतः बुद्धाने केला आणि कोणतीही जात जन्माने किंवा हाडाने श्रेष्ठ किंवा नीच नसते हे त्यांनी लोकांस सिद्ध करून दाखविले. जातीवरून किंवा जन्मावरून मनुष्यास श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविणे सृष्टिक्रमास सोडून आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. चांगल्या घराण्यात उनाड पोरे जन्मास येतात व अगदी हीनप्रतिच्या घराण्यात उत्तम लौकिकवान पुरुष जन्मास येतात. यावरून आनुवंशिक संस्कारमुळे संततीत गुणावगुणांचा विकास होतोच असा सिद्धांत करता येत नाही हे त्यांचे मत होते. मूल ज्या परिस्थितीत वाढते जे संस्कार होतात त्याच्या सभोवतालच्या परिस्थितीच्या संस्कारातून ती ठरत असते.^{१००} असा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त करून सर्व माणसे समान आहेत व जातिभेद हा भारताला लागलेला कलंक आहे, असा मोलाचा विचार मांडला आहे.

स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सत्याग्रह, कायदेभंग, मोर्चे झाले. त्याप्रमाणे जातीयता नष्ट करण्यासाठी सत्याग्रह, जातिभंग, मोर्चे झाले नाहीत. हिंदुस्थानातील जातीयता मोडणे अथवा, तिला हुसकून लावणे हे काही इंग्रजांना चलेजाव म्हणण्याइतके सोपे नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. ही जातीयता अखंड संस्था नाही, चिखलाचे थरावर थर बसावेत असे हिचे रूप आहे अथवा एकावर एक मडकी रचलेल्या उत्तरंडीप्रमाणे हिची घडण आहे. अर्थात ही जातीयता मोडण्याची म्हणजे वरच्या मडक्यास मोठी आपटी बसणे स्वाभाविक आहे. जुन्या सनातन्या मूर्तींना नवीन रूप द्यायचे म्हटले तर त्या जुन्या रूपाची तोडमोड करून त्यास मुशित घालून त्याचा सराव केला पाहिजे, तरच त्यास नवा आकार येईल.^{१०१} जातीयता मोडणे हे अत्यंत जिकरीचे, चिकाटी, दूरदृष्टि आणि मुत्सद्दीपणाचे काम असून त्यासाठी समाजरचना बदलण्याची आवश्यकता मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे व गांधीजींच्या सत्य, अहिंसेचे व्रत स्वीकारलेल्या लोकांनी पुढाकार घेण्याचे आवाहनही मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे.

कनिष्ठ प्रतिच्या लोकांना श्रेष्ठ प्रतिच्या लोकांनी नीच ठरविण्याचा काहीही अधिकार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. अशाप्रकारे अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्याचा हक्क सामान्य माणसाच्या मनात त्यांनी प्रज्वलित केला आहे. जातीच्या सुधारणेसाठी जाती परिषद भरवून आपल्या समस्यांचा विचार करावा. मात्र आपलीच जात श्रेष्ठ व दुसऱ्याची जात कनिष्ठ असा अहंभाव असू नये.^{१०२} असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. शिक्षणप्रसार, ऐक्य रूढी व अंधश्रद्धा दूर करून बंधुत्वाची शिकवण दिली पाहिजे व समाजोपयोगी आणि कल्याणकारी कामे करण्याचे आवाहन केले आहे.

६.१२..विधवा विवाह, बालहत्या :-

भिक्षुकशाहीच्या भडकलेल्या वणव्याखाली ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य आणि स्त्रिया त्यातही मुख्यत्वेकरून विधवा होरपळून निघत होत्या. भिक्षुकशाहीने ब्राह्मणेतरांना धर्माच्या नावाखाली डांबून ठेवले होते तसेच विधवा स्त्रियांना पुढील जन्मी उत्तम व दीर्घायुषी पती प्राप्त होण्यासाठी अमुक व्रत करा तमुक व्रत करा, भटांना येथेच्छ भोजन व दक्षिणा द्या म्हणजे तृप्त भटाच्या आशीर्वादाने तुमची पुढील जन्मी मनोकामना परिपूर्ण होईल. अशाप्रकारे भट अनाथ विधवांना लुटीत आहेत असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. १९२५ मध्ये महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषदेचे अध्यक्ष राजा प्रतापगीर यांनी अध्यक्ष भाषणातून ब्राह्मण समाजातील विधवा विवाह यावर प्रकाश टाकला आहे. विनोबा भावे यांनी देखील विधवांना व स्त्रियांना

चांगली वागणूक द्यावी असा सल्ला दिला आहे. ते म्हणतात की, “विधवा अमंगल मानल्या जाऊ नयेत. स्त्रियांना पडदा नसावा, स्त्रीमजुराला मजुरी कमी देऊ नये. हरिजन वस्ती गावाबाहेर नसावी, त्यांना तुच्छ लेखू नये, त्यांचे मृतमांस खाणे सोडवावे, गावात दारू, गांजा, अफूचे दुकान नसावे”^{१०३}

ब्राह्मणात विधवा विवाहाला अनुकूलता नाही. भटाच्या घरात पाऊणशे बाल विधवा आहेत आणि त्यापैकी शेकडा नव्वदाच्यावर विधवा त्यांच्या मुखास कलंक लावण्यासारखे कृत्ये आणि बाल हत्येसारखे अघोर कामे करीत असतादेखील ब्राह्मणाचे डोळे उघडत नाहीत किंवा हृदयाला पाझर फुटत नाही. पौराणिक ग्रंथात जी राक्षस जात वर्णिली आहे तिचे खरे वंशज आजचे भट आहेत.^{१०४} बाल विवाह 'संमती वयाचा कायदा' १८९१ साली पास झाला व मुलीचे वय कमीत कमी १२ वर्षे असावे असे निश्चित झाले, परंतु १८९१ च्या नागपूर येथील काँग्रेस अधिवेशनात सनातन्यांच्या वतीने लोकमान्य टिळकांनी या कायद्यास विरोध केला.^{१०५} अशाप्रकारे ब्राह्मणात विधवा विवाह प्रतिबंध असल्यामुळे कसा अनाचार बोकाळला आहे आणि तो बंद करण्यासाठी त्यांनी कळकळीची विनंती केली आहे. विधवांना भ्रष्ट करणे व बालहत्येस प्रवृत्त करणे यासाठी जास्त पुरुषच जबाबदार असल्याचे राजा प्रतापगीर यांनी म्हटले आहे. ब्राह्मणात विधवा विवाह प्रचार नसल्यामुळे ब्राह्मण जात किती अधोगतीला गेली आहे, हे सांगण्यासाठी पुण्यातील शिवाजी मंदिरात हरनाम सिंग यांनी भिक्षुकशाहीचे चांगलेच कान उपटले आहेत. देशातील हजारो अशिक्षित विधवाची स्थिती कारुण्य जनक असून त्यांना पापाचरणास प्रवृत्त करण्यात येते. हरिद्वारसारख्या पवित्र क्षेत्रात देखील बालकाचे खून करण्यात येतात. हे पाप नाहीसे होण्यासाठी व हजारो विधवाचे जीवित देशहितोपयोगी होण्यास समाजाने विधवा विवाहाचा प्रश्न प्रामुख्याने हाती घेतलाच पाहिजे,^{१०६} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. परंतु यात आज निश्चितच सामाजिक क्रांति होऊन स्वातंत्र्योत्तर काळात बदल होऊन त्याचे प्रमाण कमी झाल्याचे. दिसते यात पूर्ण यश घेण्यासाठी लग्नाचे वयाचा कायदा, स्त्री भ्रूणहत्या कायदा, विधवा विवाहास मान्यता इत्यादीने समाजात काही प्रमाणात बदल झाला आहे.

६.१३..अस्पृश्यांचा समान अधिकार :-

हिंदुस्थान देश पारतंत्र्यात पडल्यामुळे तो अगदी रसातळाला गेला आहे. त्याला वर आणण्यासाठी महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्याची चळवळ जोर धरत होती. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी समाज जागृती करणारे उत्तरेकडील आचार्य वल्लभाचार्य व पंडित मदनमोहन मालवीय यांची १९३१ साली पुण्यात

जाहीर सभा झाली. त्यानी आपल्या भाषणातून “जातिभेद पाळणे, वर्णाश्रम पाळणे हे राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक आहे. अस्पृश्य हे आमचेच आहेत, पण त्यांनी समाजात कर्मरूपाने भिन्न राहिले पाहिजेत. देहाच्या स्वार्थासाठी प्रत्येक अवयवाने आपापले कर्म करीत राहणे आवश्यक आहे.”^{१०७} असा विचार व्यक्त केला. या विचारातील संकुचित वृत्तीवर कोरडे ओढतांना मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, “अस्पृश्यांच्या डोळ्यांचे वल्लभाचार्यांच्या डोळ्यांप्रमाणेच वेदांची अक्षरे ओळखण्याचे सामर्थ्य आहे. त्यांचे हात आचार्यांच्या हाताप्रमाणेच लेखणी धरण्यास समर्थ आहेत. त्यांची जिह्वा आचार्यांच्या जिभेप्रमाणेच संस्कृतचा उच्चार करू शकते. तेव्हा ईश्वराने दोघांनाही समाजधर्म दिले असतानाही केवळ काही लोकांनी आपल्या स्वार्थासाठी निर्माण केलेल्या उच्चनिचत्वाच्या धार्मिक कल्पनांमुळे त्यांना वेगळे मानणे हा अधर्म आहे”^{१०८}.

सर्वांना समान संधी आणि समान अधिकार आहेत याची जाणीव त्यांनी व्यक्त करून दिली. पंडित मालविय हे देखील अत्यंत कर्मठ आहेत. देशातील सर्व लोकांना पण शूद्रादी लोकांचे समान अधिकार मान्य नाहीत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. महार, मांग, चांभार, रामोशी वगैरे अनेक नावाच्या माणसाचा विटाळ मानावा का मानू नये, म्हणून हिंदुस्थानात मोठा जोराचा वाद सुरू झाला. महात्मा गांधींनी या विटाळास ठार करण्यासाठी अस्पृश्यता निवारण मोहिम सुरू केली. तेव्हा कर्मठ व सनातनी लोकांनी महात्मा गांधीजींच्या या वागण्याला अधर्म हे नाव दिले व विरोध करू लागले. हिंदुधर्म संपुष्टात येईल असा आक्रोश करू लागले. या सनातनी धर्माच्या लोकांचा मुकुंदराव पाटील यांनी समाचार घेताना म्हटले की, “महार, मांगवाड्यातील विटाळावर हिंदुधर्माचा प्राण तग धरून आहे म्हणूनच मोठमोठे शास्त्री पंडित समूळ नष्ट झाले, तरी हिंदुधर्म काडीमास डगमगणार नाही. देवळे, तीर्थस्थान नष्ट झाली तरी हिंदु धर्म नष्ट होणार नाही. चार वेद, सहा शास्त्रे, आष्टपुराणे हे सगळे शंखसुराने बुडविले तरी हिंदूधर्म बुडणार नाही, पण जर का महार, मांग नाहिसे झाले तर हिंदुधर्म क्षणभरही तरंगणार नाही.”^{१०९} अशी समस्या सनातनी धर्माची झाली आहे. अस्पृश्यता ही धर्मावरचा काळिमा नसून, धर्माची एक आवश्यक बाजू आहे. त्यांना ठाम वाटते की, आम्ही म्हणजे धर्म आणि धर्म म्हणजे आम्ही त्यांचा हा दुराभिमान नुसता निरर्थकच आहे असे नव्हे, तर तो आत्मघातकीही आहे. महात्मा गांधींना विरोध करून हे सनातनी धर्माचे रक्षण करू पाहतात, पण त्यांना खरा धर्मच समजत नाही. अशा शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी कर्मठांवर प्रहार केला आहे. अमुक

ग्रंथात अमुक वचनाच्या आधारे अस्पृश्यता पाळणे आवश्यक ठरते. असे म्हणणाऱ्या सनातनी लोकांना मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले की, "सनातन्यांनो तुमचा तो सनातनी धर्म तुमच्याजवळच ठेवा. तुमचे धर्मग्रंथ खांद्यावर घेऊन नाचा, हरिजन त्यांना मान झुकविणार नाहीत. फासे पारध्यांच्या शास्त्रातले आधार हरणानी वंद्य मानण्याची आवश्यकता नसते".^{११०} धर्मशास्त्रातील अक्षरे अस्पृश्यांच्या कानावर जावू नये म्हणून जाणीवपूर्वक दक्षता घेतली असताना त्या शास्त्रातील आधारावरून अस्पृश्यांनी या धर्मशास्त्रातील तत्त्व प्रमाण मानण्याची गरज नाही, याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली आहे.

हिंदु धर्मातील चातुर्वर्ण्याधिष्ठित समाजरचनेमुळे अस्पृश्य समाज उपेक्षित झाला होता. त्यांचा काहीही अपराध नसताना त्यांना अत्यंत हालाखीचे जिणे जगणे भाग पडत आहे. अशा दलितांच्यावरील अन्यायाविरुद्ध मुकुंदराव पाटील यांनी आपली लेखणी उचलली. "शूद्राने जर वेदमंत्र ऐकले तर त्याचे कान शिसे किंवा लाख ओतून बंद करावेत, आणि शूद्राने वेदमंत्र तोंडाने म्हणले तर त्याची जीभ कापून टाकावी. तो वेदमंत्राचा अभ्यास करू लागला तर त्याच्या शरीराचे दोन तुकडे करावे."^{१११} 'परमेश्वराने शूद्रास ब्राह्मणांचे दास्य करण्यासाठी उत्पन्न केले आहे. तो आपल्या मूळच्या दास्यत्वापासून मुक्त होऊ शकत नाही. ब्राह्मणाने शूद्राच्या द्रव्याचे हरण करावे. त्याची स्वतःची मिळकत काही असत नाही'. या मनुस्मृतीत सांगितलेल्या वचनांचा त्यांची परखड शब्दांत धिक्कार करत सामाजिक विषमता निर्माण करणाऱ्या वर्णव्यवस्थेवर प्रहार केले. त्यांच्यामते, जन्मतः कोणीही श्रेष्ठ नाही. सर्व मनुष्यास समान हक्क आहेत. जातीवरून श्रेष्ठ-कनिष्ठ मानणे हे अयोग्य असून सर्वांना आपल्या गुणांचा विकास करण्यासाठी समान संधी मिळाली पाहिजे, असा आग्रह मुकुंदराव पाटील यांनी धरला.

६.१४..अस्पृश्यांचा विकास- मंदिरात नव्हे तर शिक्षणात :-

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी अनेक ठिकाणी सभा, मिरवणूका, उपोषण होऊ लागले. मंदिरे, विहिरी खुल्या केल्या. परंतु मुकुंदराव पाटील यांच्या मते, अस्पृश्यता उद्धाराचा प्रश्न मूलतः धार्मिक व सामाजिक स्वरूपाचा असला तरी खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यांचा आर्थिक विकास झाल्याशिवाय सामाजिक व धार्मिक विकास होणार नाही. तेव्हा महात्मा गांधी यांनी हरिजनांच्या उद्धारासाठी हरिजन शिक्षण संस्था स्थापना कराव्यात. म्हणजे हरिजन समाजात विद्वान आणि व्यापारी ज्या प्रमाणात वाढतील त्याप्रमाणात त्यांचा उद्धार होईल. कोणत्याही मंदिरातील देव त्यांचा उद्धार करू शकणार नाहीत.^{११२}

आर्थिक व शैक्षणिक बाबतीत अस्पृश्य समाज प्रबळ झाल्याशिवाय अस्पृश्यता कायमस्वरूपी दूर होणार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. अस्पृश्यांना समान हक्क मिळावेत म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९२७ साली महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला व मंदिर प्रवेशासाठी नाशिक येथे २ मार्च, १९३० साली काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला. "हा सत्याग्रह रामाच्या भक्तीसाठी नसून अस्पृश्यांच्या समान हक्कासाठी आहे".^{११३} असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विरोधकांना सांगितले. परंतु या सत्याग्रहाला मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला. मंदिरात प्रवेश मिळाला की आपला समान हक्क हिंदुनी मान्य केलाच अशी गुंगी अस्पृश्यांची आहे आणि महार जर देवळात शिरले तर मग आमचा धर्मच काय राहिला, अशी गुंगी सनातन्याची आहे. म्हणूनच अस्पृश्यता घालविण्यासाठी मंदिर प्रवेशाची आवश्यकता नसून हा सत्याग्रह निरर्थक आणि हानिकारक आहे. अस्पृश्यता ही लोकांनी मानून घेतलेली समजूत आहे. लोकांच्या मनातील ही समजूत लोकांची मने बदलून पालटली पाहिजे,^{११४} अशाप्रकारे अत्यंत महत्त्वाचा मार्ग दाखविला आहे. यामुळेच अस्पृश्यतेचे खूळ कायमचे नष्ट होईल अशी दिशा मुकुंदराव पाटील यांनी दाखविली आहे. पुढे डॉ. आंबेडकरांनीही मंदिर प्रवेशाला आपल्या कार्यक्रमातून हटवलेले दिसते.

अस्पृश्य लोकांचे एकंदर जिणे अत्यंत करुणास्पद झालेले आहे हे मान्य करून त्यांना समाजात जोम येण्यासाठी काही सूचनाही केल्या आहेत. मंदिर प्रवेशाचा नाद सोडून देऊन जमलेल्या फंडातून सहकारी तत्त्वावर व्यापारधंद्यात उत्तेजन द्यावे. अस्पृश्यांनी किराणा मालाची दुकाने सुरू करावीत व सरकारी नोकरीत ब्राह्मणेतराहून अस्पृश्यांना अधिक जागांची तरतूद करावी. अस्पृश्यांना समान दर्जा मिळेपर्यंत स्वराज्याचे दान सरकारने हिंदी लोकांना देऊ नये यासाठी नेटाने प्रयत्न करावेत.^{११५} हातात सत्ता आणि घरात संपत्ती असल्याशिवाय अस्पृश्यांचा दर्जा वाढणार नाही, अशी मुकुंदराव पाटील यांची धारणा होती.

मुकुंदराव पाटील यांनी एखाद्या धोरणाला विरोध करताना त्याविषयी चिकित्सिक अभ्यास करून त्याचे फायदे-तोटे तपासून घेऊनच निर्णय घेत होते व केवळ विरोधच केलेला दिसत नाही, तर त्यावर उपायदेखील सांगून समाजात कायमस्वरूपी बदल घडविण्याच्या दृष्टिने प्रबोधन केले आहे. त्यांची दूरदृष्टी व वाईटाला वाईट, चांगल्याला चांगले म्हणण्याची निढळ वृत्ती दिसून येते.

काळाराम मंदिरप्रवेश सत्याग्रहाच्या वेळी सनातनी लोकांनी मंदिराचे दरवाजे बंद करून विरोध केला, तेव्हा त्यांच्या कर्मठ वृत्तीवर कोरडे ओढताना मुकुंदरावांनी म्हटले की, "देवळाचे दरवाजे हे धर्मरक्षणाचे साधन नाही, कोणताही धर्म मनुष्यपणाचा द्वेष करणारा नाही. म्हणूनच आपल्या धर्माची वृद्धी व्हावी अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर धर्माचे दरवाजे उघडे ठेवा. मनाचे दरवाजे उघडा".^{११६} मंदिर प्रवेशासाठी सनातन्यांनी केलेला विरोध हा मनुष्यत्वास बद्ध लावणारा आहे, असेच मुकुंदराव पाटील यांचे मत आहे.

अस्पृश्यतेचा प्रश्न सत्याग्रहातून सुटणारा नसून लोकांच्या जागृतीतूनच सुटू शकेल. शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि सत्ता यांची प्राप्ती अस्पृश्य समाजाला झाली तर हा प्रश्न निश्चितच सुटू शकेल, यावर मुकुंदराव पाटील यांचा दृढ विश्वास होता. सत्याग्रहाने मंदिराचा प्रश्न सुटणार नाही. सरकारला एखादा कायदा करण्यासाठी भाग पाडले पाहिजे असा दूरदृष्टिचा विचार त्यांनी व्यक्त केला. १९३३ साली कायदेमंडळात मंदिर प्रवेशाचे बिल ठेवण्यात आले, तेव्हा इंग्रज सरकारने लोकांचे मत जाणून घेणेच्या सबबीवर ते बिल लांबणीवर टाकले; तेव्हा मुकुंदरावांनी सरकारला सतीच्या कायद्याची आठवण करून दिली. लोकमत अनुकूल नसतानाही सरकारने सतीबंदी कायदा अस्तित्वात आणला आहे. त्याचप्रमाणे लोकमताचा मुलाहिजा न बाळगता मंदिर प्रवेशाचा कायदा सरकारने करावा अशी त्यांनी मागणी केली.^{११७} यावरून मुकुंदराव पाटील हे समानतावादी होते हे दिसून येते. गरज पडेल तर सरकारच्या व कायद्याच्या मदतीने समाज सुधारणा करण्यात ते सज्ज होते.

अडीच हजार वर्षांपूर्वी बुद्धाने, ख्रिस्ताने, पैगंबराने एक हजार वर्षांपूर्वी ब्राह्मो, सत्यशोधक, आर्य समाजाने अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य केले. ते आज महात्मा गांधींच्या आदेशानुसार मंदिर प्रवेशाची चळवळ सुरू केली. त्याची चळवळ परिपूर्ण नसल्याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली. देवळातल्या मूर्तींच्या दर्शनाने अस्पृश्य लोकांची दुर्दशा नष्ट होईल असे नाही. केवळ पुजारी आणि त्यांचे यजमान यांच्या आश्रयाने ही अस्पृश्यता आजवर टिकून राहिली आहे. मंदिर प्रवेशाबरोबरच त्या देव-देवळांचा ताबा अस्पृश्यांकडे देऊन टाकावा म्हणजे यापुढे देवळाचे पंच, पुजारी हे सर्व अस्पृश्य नेमून टाकावेत.^{११८} अशाप्रकारे क्रांतिचा निर्णय काँग्रेसने घ्यावा म्हणजे हा प्रश्न कायमचा मिटेल, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

१९४७ साली साने गुरुजींनी पंढरपूरचे विडल मंदिर अस्पृश्यांना खुले केले नाही तर आमरण उपोषण करण्याचे जाहीर केले होते. तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी साने गुरुजींच्या कृतीत भरीवपणा नसल्याचे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, ज्या देवळातले देव हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करू शकले नाहीत ते देव माणसांसारख्या माणसांना शेकडो वर्षे गुलामगिरीत ठेवणाऱ्या निजभक्तास न्यायबुद्धि देऊ शकले नाहीत. धर्मात समता, बंधुप्रेम निर्माण करू शकले नाहीत, राष्ट्रात शांतता स्थापन करू शकले नाहीत, शिक्षण प्रसार करू शकले नाहीत. त्या देवांचे दर्शन घेऊन अस्पृश्यांचा कसला उद्धार होणार आहे ?^{११९} म्हणूनच साने गुरुजींनी मंदिर प्रवेशाची चळवळ न करता अस्पृश्यांची सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणा करण्याचा प्रश्न हाती घ्यावा. वेड्या-वाकड्या समजुतींच्या डोळ्यांची माणसे देवळात गेल्याने ती सुधारणा नाहीत किंवा पोटाची आग भडकत ठेवून, ब्रह्मज्ञानांची थंडाई त्यांच्या डोक्यास चोळल्याने अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

अस्पृश्यांचा उद्धार करण्यासाठी मंदिर प्रवेशाची चळवळ कशी कुचकामी आहे याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी साने गुरुजींनी उपोषणाचा मार्ग सोडून देऊन 'अस्पृश्य सत्कार' या नावाचा पाच कोटी रुपयांचा निधी जमा करावा. अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेशाची गरज नसून त्यांना विद्यामंदिर प्रवेश, उद्योग मंदिर प्रवेश, द्रव्य मंदिर प्रवेश अशा त्रिदेव मंदिर प्रवेशाची गरज आहे. विद्या, उद्योग आणि पैशावाचून त्यांचे जसे अडले आहे तसे विठोबा, खंडोबावाचून त्यांचे अडले नाही.^{१२०} यासाठी हा फंड त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक उन्नतीसाठी खर्च करावा असा विचार मुकुंदरावांनी व्यक्त केला. अस्पृश्यता निर्मूलनाबाबत त्यांनी मांडलेले हे विचार मूलगामी स्वरूपाचे आहेत.

१९५३ साली पाटणा शहराजवळील देवघर या गावी आचार्य विनोबा भावे यांनी अस्पृश्यांसह मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह केला; तेव्हा मंदिरातील पुजाऱ्यांनी त्यांच्यावर लाठीमार केला.^{१२१} या संदर्भातील आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना मुकुंदराव पाटील यांनी "अस्पृश्यांनी मंदिर प्रवेशाच्या नादी लागू नये. त्यात त्यांच्या मनाचा कमकुवतपणाच दिसून येतो देवमूर्तीची पूजा, उपासना करण्यात त्यांच्या कित्येक पिढ्या गेल्या, त्यांना त्या देवमूर्तींच्या दर्शनाने काय लाभले? तर जिवंत मानवमूर्तींना तुच्छ अस्पृश्य मानण्याची बुद्धि. त्या मूर्तींचे दर्शन घेतल्याने अस्पृश्यांना कशाचा लाभ होणार आहे."^{१२२} म्हणूनच अस्पृश्यांनी शिक्षण, उद्योग, अन्न, वस्त्र यांची प्राप्ती कशी होईल याकडेच सर्वस्वी लक्ष द्यावे. अस्पृश्यता

मंदिर प्रवेशाने जाईन ही समजूत चुकीची असून, “मंदिरात प्रवेश करून भाग्यवंत अथवा धर्मवंत होण्याची हाव धरण्यापेक्षा उद्योगधंदा करून आर्थिक दुर्दशा नष्ट करण्याची हाव अस्पृश्यांनी धरावी. स्पृश्य हिंदुनी जरी मंदिरे, खुली केली तरी त्यात त्यांनी जाऊ नये,”^{१२३} असा सल्ला यांनी दिला. अस्पृश्यांविषयी त्यांच्या मनात कळवळा होता. त्यामुळेच अस्पृश्योद्धाराचा कायमस्वरूपी व टीकाऊ मार्ग त्यांनी सुचविला आहे. त्यांच्या या मूलगामी विचारांची प्रचिती आज अनुभवास येताना दिसते.

६.१५..धर्मातराची गरज का ? :-

समाजात विषमता निर्माण झाली होती. हिंदुधर्म हा वर्णव्यवस्थेवर आधारित असल्यामुळे अनेक प्रकारच्या जाती निर्माण झाल्या त्यामुळे अस्पृश्य समाजाची स्थिती पशूपेक्षाही हीन दर्जाची झाली.

जातीयतेच्या आगीत होरपळून निघत असताना भारतात ख्रिस्ती मिशनरीचा प्रवेश झाला आणि त्यांनी हिंदू धर्मातील धर्ममार्तंडपणा, संकुचित प्रवृत्ती लोकांच्या लक्षात आणून दिली. त्यामुळे अस्पृश्य लोकांना असे वाटू लागले की, हिंदुधर्मात आपण उपेक्षित आहोत, आपल्याला धर्मात किंचितही स्थान नाही याची जाणीव होऊन लोक धर्मातरास प्रवृत्त झाले अनेक लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.^{१२४}

मुकुंदराव पाटील यांनी अस्पृश्यांच्या धर्मातराचे समर्थन केले आहे. कारण त्यांच्या मते, हिंदुधर्मातील विषमता लाखो लोकांना गावाच्या वेशीबाहेर ठेवायला कारणीभूत आहे. माणसाला माणसांसारखे वागवले जात नव्हते. हिंदुधर्म हा माणसाचा तिरस्कार करणारा धर्म झाला. ‘आमच्या धर्माचा अभिमान धरा पण उकिरड्यावर चरा’ असली वृत्ती धर्ममार्तंडांची आहे. त्यामुळे कोट्यावधी हिंदु परधर्मात गेले आहेत. त्याशिवाय त्यांना पर्यायच नव्हता असे मत मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहे.

ग्रामीण भागातील परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. जातीयतेच्या निखाऱ्यात अस्पृश्य समाज धगधगत होता, तेव्हा महात्मा गांधी यांनी अस्पृश्यांनी खेडी सोडून जाण्याचा सल्ला दिला. गांधीजींनी सुचविलेला उपाय व्यवहार्य नाही असा आरोप मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. सामाजिक व धार्मिक बाबतीत निराधार असलेल्या लोकांनी खेडी न सोडताच आपले मनुष्यपणाचे हक्क मिळविले पाहिजेत,^{१२५} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

प्रथम भजन-कीर्तन, खेळ यात अस्पृश्य लोकांना बरोबरीचे स्थान देणे गरजेचे आहे. पण यासाठी मृत जनानाराचे चामडी साठवण्याचे काम सोडून द्यावे. वेसकरकी, भंगीकाम सोडून देण्याचा सल्ला मुकुंदराव

पाटील यांनी दिला आहे. अस्पृश्यता घालविण्यासाठी पुरोगामी विचारांच्या ब्राह्मणांनी खेड्यातून दौरे काढून त्यांच्या घरात राहून, त्यांच्या घरी भोजन करावे आणि सर्व अस्पृश्यांनी हिंदुधर्माचा त्याग करून दुसऱ्या धर्माचा स्वीकार करावा अशी चळवळ करावी.^{१२६} हे दोनच मार्ग अस्पृश्यांची उन्नती करू शकतात असे मत मुकुंदराव पाटील यांचे होते. स्पृश्य लोकांनी अस्पृश्यांना छळले तर अस्पृश्यांनी खेड्याचा त्याग करावा असे महात्मा गांधी सांगतात, पण खेड्याचा त्याग करण्यापेक्षा छळ करणाऱ्या धर्माचाच त्याग करावा हे अधिक सत्य प्रतिपादन होईल,^{१२७} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. अस्पृश्यांच्या मुलाबाळांच्या आयुष्याचा नाश झाला तरी बेहत्तर, पण त्यांनी स्पृश्यांच्या धर्मभिमास धक्का लाऊ नये. असली राक्षसी धर्मश्रद्धा कोणाही रहस्य माणसाला पटणारी नाही. धर्माचा अभिमान म्हणजे अस्पृश्यांच्या आयुष्याचा नाश असे प्रमेय असल्यामुळे अस्पृश्यांनी धर्मांतर करावे, असा सल्ला मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे.

हिंदुधर्म हा माणसास माणूस म्हणून वागविण्यास तयार नाही. तेव्हा हिंदु धर्माच्या चौकटीत राहून अस्पृश्यांचा कधीच उद्धार होणार नाही याची खात्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पटली कारण, अस्पृश्यतेचे अनेक कट्टे अनुभव बाबासाहेबांना आले होते. असंख्य अस्पृश्यांना समान हक्क मिळावेत म्हणून समतेचा लढा चालू होता. हिंदु समाजात अस्पृश्यांना पशूपेक्षाही हीन वागविले जात होते म्हणूनच १३ ऑक्टोबर १९३५ साली येवला येथील परिषदेत धर्मांतर करण्याची घोषणा केली. “मी हिंदु म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदु म्हणून मरणार नाही.”^{१२८} मुकुंदराव पाटील यांनी बाबासाहेबांच्या निर्णयाचे स्वागत केले. लाखो अस्पृश्यांना न्याय मिळेल अशी आशा व्यक्त केली.

“आज अस्पृश्य लोक सामाजिक व धार्मिक समानता मागत आहेत. ते कोणत्या सनातन्यांची संपत्ती अथवा संतती मागत नाहीत, जर सनातन्यांच्या शास्त्रात हीनदीन स्थितीत तडफडणाऱ्या अस्पृश्य माणसाविषयी दुःख मानण्यास शास्त्रात आधारच नसेल तर, ते पशूतुल्य शास्त्र अस्पृश्य लोकांना देवतुल्य कसे वाटणार?” असा प्रश्न मुकुंदराव पाटील यांनी करून आतापर्यंत कोणत्याही देवाने अथवा शास्त्राने अस्पृश्यांचा उद्धार केला नाही तर, मग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या सनातनी धर्माचा अभिमान का बाळगावा?. खरोखरच सनातनी शुद्धीवर येण्याची वाट न पाहता डॉ. आंबेडकर यांनी लाखो अनुयायांसह धर्मांतर करणेच योग्य आहे, यात शंका नाही.^{१२९} अशाप्रकारे अस्पृश्य लोकांना दिली जाणारी वागणूक व

सनातनी धर्माचे धर्मशास्त्र याचा चिकित्सक वृत्तीने अभ्यास करून मुकुंदराव पाटील यांनी डॉ. आंबेडकरांना धर्मातराचा हितावह सल्ला दिला आहे.

तीन हजार वर्षांत कोट्यावधी अस्पृश्य माणसे कुत्र्या-मांजरांपेक्षाही नीच स्थितीत मरत आलेली आहेत; तेव्हा अस्पृश्य लोकांनी हिंदु धर्माचा त्याग करून ज्या धर्मात उद्धार होईल तो धर्म स्वीकारावा कारण, स्पर्शास्पर्शांच्या बाबतीत हिंदु समाजाचे अंतःकरण अत्यंत सडके बनले आहे! ते नीट होण्यास फारच मोठा काळ लागेल तेव्हा केवळ धार्मिक निर्बंधामुळे हीनपणा, भोगणाऱ्यांनी धर्मांतर करणे हीच त्यांच्या मनःशांतीस आज योग्य आहे! असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. म्हणून त्यांनी डॉ. आंबेडकर यांच्या धर्मातराच्या घोषणेचे स्वागत केले. धर्मांतर केवळ डॉ. आंबेडकर एकटे करणार नव्हते तर त्यांचे लाखो अनुयायी सोबत होते.

डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातरास केसरीकार यांनी विरोध केला व डॉ. आंबेडकर धर्माचा लिलाव पुकारित आहेत, भयंकर अधर्म कार्य करीत आहेत. डॉ. आंबेडकर यांनी धर्माचा विचित्र लिलाव पुकारू नये,^{१३०} असे केसरीकारांनी डॉ. आंबेडकरांना सुचवून तीव्र विरोध केला. यात मुकुंदराव पाटील यांनी डॉ. आंबेडकरांचे समर्थन करून त्यांचा निर्णय योग्यच आहे असे केसरीकारांना प्रतिउत्तर दिले कारण, धर्म हा माणसाचा माणूसपणा वाढविण्यासाठी असतो तो खच्चीकरण्यासाठी नसतो; म्हणून महार लोकांचे जे मनुष्यपणाचे खच्चीकरण केले आहे त्यात वंशपरंपरेने केसरीकर सापडले असते तर त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना नावेच ठेवली नसती. दुसऱ्यांचा मनुष्यपणा ठार करण्याचे बाळकडूच त्यांना मिळाले आहे.^{१३१}

अशाप्रकारे केसरीकारांवर मुकुंदराव पाटील यांनी टीका करून डॉ. आंबेडकर हे वाईट अथवा अधर्म करीत नाहीत, ज्यांच्या धर्माच्या तिजोरीत भरपूर द्रव्य आहे त्यांनी या लिलावात तीन वाटे करून लिलाव घ्यावा. असे डॉ. आंबेडकर यांचे म्हणणे चुकीचे व विचित्रपणाचे नाही हे सर्व हिंदु जनांना जाहीर करून मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या लिलावात विचित्रपणा वाटत असेल तर, छाती असेल तर पुढे सरा आणि लिलाव घ्या. केसरीकरांजवळ व्यवहारज्ञान नसल्याचा आरोपही मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. डॉ. आंबेडकर मागतात ते खणखणीत समतेचे नाणे ते केसरीकारांपाशी नाही. समान हक्काचा चक्र सूर्यप्रकाश पडल्यामुळे स्वर्ग समाधानाच्या उधारीवर किंवा आत्मशांतीच्या हुंडीवर हा सवदा पटायचा नाही. या

सवद्यात आत्मशांती ऐवजी समाजोन्नतीच प्रामुख्याने भरलेली आहे. तेव्हा लिलाव घेण्याएवढी ऐपत केसरीकारात नाही.^{१३२} अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातरास विरोध करणाऱ्यांना मुकुंदराव पाटील यांनी व्यवहार्य काय सत्य आहे ते दाखवून दिले आहे.

हिंदु धर्माची अवस्था धर्मातराच्या प्रश्नात कशी अवघड झाली आहे या वस्तुस्थितीवर मुकुंदराव पाटील यांनी प्रकाश टाकला आहे. अस्पृश्यांचे समाधान होईल अशाप्रकारे हिंदुत्व त्यांना उपभोगू देण्यास धर्माभिमानी हिंदुच तयार नाहीत. मात्र शास्त्राधाराचा आणि धर्माचाराचा पडदा मध्ये ठेऊन त्यांना जवळ घेण्याची सनातनी लोकांची तयारी आहे. या द्वंद्वामुळे अस्पृश्यतेचा प्रश्न अधिक बिकट झाला असून यासाठी धर्मातराचा एकमेव मार्ग उरल्याचा निर्वाळा मुकुंदरावांनी दिला आहे. १९३६ साली लाहोर येथे डॉ. कुर्तकोटीच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुमहासभेची सभा झाली. त्यात त्यांनी अस्पृश्यांनी शिख धर्म स्वीकारावा असा सल्ला दिला. त्यावर मुकुंदराव पाटील यांनी हिंदुमहासभेवर टीका केली आहे. अस्पृश्य लोकांचे समाधान होईल अशाप्रकारे हिंदुत्व त्यांना उपभोगू देण्यास धर्माभिमानी हिंदुच तयार नाहीत, असे त्यांना वाटते. एखादा अस्पृश्य कितीही सुशील, सद्गुणी, सुविद्य असला तरी तो सनातनी व्यक्तीपेक्षा पवित्र ठरू शकत नाही, अशी समजूत जोपर्यंत जाणार नाही तोपर्यंत अस्पृश्यांनी हिंदु धर्मात रहावे, असा आग्रह धरणे समंजसपणाचे नाही. अस्पृश्यांना पारमार्थिक शांतीसाठी किंवा स्वर्गात जाण्यासाठी धर्माची आवश्यकता वाटत नाही. तर या इहलोकात सुखासमाधानाने राहण्यासाठी व जगण्यासाठी धर्माची गरज आहे. हिंदु धर्म त्यांना या गोष्टी देण्यास असमर्थ असेल तर त्यांच्या धर्मातराबद्दल आक्रोश करण्याचा अधिकार त्यांना नाही,^{१३३} अशी मुकुंदराव पाटील यांची भूमिका होती. हिंदुधर्म सोडून दुसरा एखादा धर्म स्वीकारण्यात काय विशेष आहे? त्या धर्मातही न पटणाऱ्या चालीरिती, रूढी असणारच. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी नवीन निर्दोष अशा एखाद्या धर्माची स्थापना करावी व त्यात अस्पृश्यांना स्थान द्यावे.^{१३४} डॉ. आंबेडकरांनी धर्मातराची घोषणा केली तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी असा व्यवहारिक सल्ला दिला आहे.

एखाद्या रूढ धर्माचा स्वीकार केल्याने त्या धर्मातील प्रचलित रूढी, परंपरा यांचा स्वीकार करणे भाग पडते, असे त्यांना वाटत होते. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे लाखो अनुयायांसह डॉ. आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊन बौद्ध धर्म स्वीकारला कारण, हिंदुधर्माने महारांना फार निच मानून त्यांच्या मनुष्यपणाचा चुगळा-मूरगळा करून तो गावाबाहेर फेकून दिला होता. शेकडो वर्षे लोटत

आली तरी अस्पृश्यता कमी न होता ती विस्तारत गेली होती. डॉ. आंबेडकरांना अस्पृश्यतेचे अनेक चटके बसले होते. बौद्ध धर्मात अस्पृश्यता मानीत नाहीत. ईश्वर व भक्त यांच्यामध्ये मध्यस्थी मानीत नाही. प्रत्यक्ष मनुष्य दया, क्षमा, शांती, कर्तव्य या सद्गुणांच्या बळावर निर्वाणपदी जाऊ शकतो. केवळ महार समाजाच्या उद्धारासाठी बौद्ध धर्म स्वीकारला. डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातराबद्दल प्रतिक्रिया व्यक्त करताना मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, "बौद्ध धर्मातही अनिष्ट समजुती निर्माण झाल्या आहेत. ईश्वराचे अस्तित्त्व मानले जात नसले तरी त्या जागेवर बुद्धास बसविण्यात आले आहे. तसेच डॉ. आंबेडकरांनी धर्मदीक्षा घेताना बुद्धाच्या मूर्तीसमोर हात जोडून प्रार्थना केली आहे. हिंदु धर्माप्रमाणेच बौद्ध धर्मातही कर्मकांड असल्यामुळे केवळ धर्मातराने अस्पृश्य समाजातील दारिद्र्य दूर होणार नाही. तसेच लोकांची सामाजिक उन्नती होणार नाही. धर्म हा वैयक्तिक मनोभाव आहे. समाजाची आर्थिक परिस्थिती सुधारणेचे साधन नव्हे. तर व्यवहारधर्म तोच खरा विश्वधर्म होय. या धर्माची वाढ झाल्याशिवाय जगातील धार्मिक द्वेष, मत्सर मिटणार नाही,"^{१३५} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. डॉ. आंबेडकरांनी धर्मांतर केले असले तरी अस्पृश्य समाजाचे प्रश्न सुटलेले नाहीत. तसेच बौद्ध धर्मात आजही बुद्धांच्या व डॉ. आंबेडकरांच्या प्रतिमेचे पूजन केले जाते. हिंदु धर्माप्रमाणेच पूजेला महत्त्व आले असल्याचे दिसत आहे.

स्वतःच्या सोयीसाठी राज्यकारभारास वाकविणे आणि राष्ट्राच्या सोयीसाठी स्वतःस वाकवून घेणे यातले मर्म पुढाऱ्यांच्या पटण्यावरच राष्ट्राचे थोरपण अवलंबून असते. अन्याय, अत्याचार यातून असंतोष निर्माण होत असतो. तद्वतच धर्मांतर हे काही सहजासहजी घेतलेला निर्णय नव्हता. धर्मांतर केल्याने माणसाच्या समजुतीत बदल होऊ शकेल. पण त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत बदल होऊ शकत नाही. केवळ बुद्धांच्या नावजपाने अथवा प्रार्थनांनी पोटाची भूक आणि अंगावरचा उघडेपणा नष्ट होणार नाही. धर्मातरात लाखो लोक आले म्हणून त्यांची पात्रता लाखमोलाची होऊ शकत नाही. त्यांना उपजीविकेची साधने निर्माण करून देण्यात आली पाहिजेत. त्यांचा आर्थिक विकास होईल अशी परिस्थिती त्यांच्याभोवती निर्माण झाली पाहिजे यासाठी सहनशिलता आणि शांतता याचाच आधार असावा.^{१३६} आर्थिक आणि शैक्षणिक बदल झाल्याशिवाय अस्पृश्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत असे दूरदृष्टिचे विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहेत. त्यांची प्रचिती आज आपणास येते. धर्मांतर होऊन साठ वर्षे

झाले तरीही अस्पृश्यांचे प्रश्न सुटले नाहीत. अस्पृश्यांमधील झालेले बदल किंवा प्रगती ही शिक्षण व आर्थिक सुबकतेतूनच झालेले दिसून येते.

हिंदु धर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती आणि मुस्लिम धर्मात गेलेल्या लोकांना पुन्हा हिंदु धर्मात घेण्यासाठी हिंदुमहासभा आणि सनातनी लोकांनी शुद्धी चळवळ सुरु करून ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्म प्रसाराच्या कारवाया बंद करण्यासाठी एक निधी गोळा करण्याचे ठरविले. मुकुंदराव पाटील यांनी या कार्याचा गौरव केला. परंतु हिंदु महासभेच्या दृष्टिकोणाबद्दल त्यांचा मतभेद होता. केवळ ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या कार्याला पायबंद घातल्याने हिंदु धर्माची शुद्धी-वृद्धी होणार नाही, असे त्यांचे मत होते. याचे कारण देताना त्यांनी म्हटले की, "हिंदु धर्मात नाना देवतांची गर्दी, नाना पंथांची खिचडी, नाना मतांचा गलबला असल्यामुळे तो दोषपूर्ण आहे. त्यात अमूलाग्र बदल केल्याशिवाय धर्मातराची रीघ थांबविता येणार नाही. हिंदू धर्म ख्रिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणे एक देव, एक अवतार, एक ग्रंथ, एक उपासना असा एकात्मक कार्यक्रमाचा नसल्यामुळे त्यांच्यावर कितीही मलपट्ट्या केल्या तरी हिंदु धर्माची शुद्धी-वृद्धी होणार नाही,"^{१३०} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. धर्माविषयी प्रेम, आपुलकी व सद्भावना निर्माण झाल्याशिवाय धर्मातराची रीघ थांबविणे अशक्य आहे. असा मूलगामी विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त करून कर्मठ धर्मगुरूंना आवाहन केले की, "शास्त्राधारात डोकी खुपसून बसलेल्या धर्मगुरूंनो, वर माना करून बदलत्या काळाचा रंग पहा. जुन्या वेडगळ परंपरा मोडा, नवीन उपयुक्त परंपरा जोडा, तरच हिंदुंचा निभाव लागेल. नाहीतर परदेशातील कारखान्यास कच्चा माल पुरविणारा देश म्हणून भारताचा जसा आज उपयोग होत आहे, तसा त्यांच्या धर्मातील कच्च्या मालाचाही उपयोग परधर्माच्या कारखान्यात होत राहील. भारतातील हा कच्चेपणाच त्यांच्या अधःपतनाचे मूळ आहे."^{१३८} बदलत्या परिस्थितीनुसार धर्मगुरूंनी आपले विचार बदलणे धर्माच्या दृष्टीने किती गरजेचे आहे याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी करून दिली.

६.१६..वारकरी पंथ :-

हिंदु धर्मातील कर्मठपणा पाहून संतांनी सर्वसामान्य माणसाच्या उद्दारासाठी वारकरी संप्रदाय निर्माण करून कर्मठ विचाराविरुद्ध तोफ डागली. ब्राह्मण धर्माच्या वक्रदृष्टिमुळे वेदादी ग्रंथापासून दूर राहिलेल्या व ईश्वर भक्तीस मुकलेल्या बहुजन समाजाला वारकरी पंथाच्या भगव्या झेंड्याखाली एकत्र

आणून त्यांच्या आत्मीय उन्नतीचा मार्ग खुला करून दिला. परंतु ईश्वर भजनाकडे मन वळणे, बंधुप्रेम कृतीत उतरवणे, कृत्रिम उच्च-निचपणाचा नायनाट करणे इत्यादी या संतांच्या मुख्य उद्देशापासून हा वारकरी पंथ दूर गेल्यामुळे या पंथात कर्मठपणा आला, असे मुकुंदरावांचे मत होते. टाळ कुटल्याने व मुखोद्गत अभंग म्हटल्याने पापाचे क्षालन होते, पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे दर्शन झाले म्हणजे देहाचा उद्धार होतो, चंद्रभागेच्या वाळवंटात अनैतिक मार्गाने जन्मलेले लहान मूल टाकून स्नान केले तरी शुद्धता येते, विठोबाच्या नावाने सात दिवस सप्ताह केला म्हणजे मुक्तीचे गाठोडे हाती येते या समजूती वारकरी पंथात रूढ झाल्याने व संतांच्या चरित्रात चमत्कारिक कथा निर्माण केल्यामुळे महापंथ आपल्या मूळ उद्देशापासून भ्रष्ट झाला,^{१३९} असे मुकुंदराव पाटील त्यांना वाटते. भागवत धर्माच्या तत्त्वांचा काडीमात्र अभ्यास न करता नुसत्या माळेवरच जर भागवतधर्म बनता येते असेल तर, मग या कामात माणसांची आवश्यकता नाही. कोणत्याही पशूस माळ घालून त्याला ह.भ.प. पुच्छेबुवा बनविता आले असते. अशी खोचक टीका करत मुकुंदरावांनी म्हटले की, “नुसते टिळामाळा करणे हे भागवत धर्माचे ध्येय नाही, नुसती एकादशी करत भगर, रताळी खाणे हे भागवत धर्माचे ध्येय नाही. नुसत्या वाऱ्या करणे, कीर्तन करणे, टाळ्या पिटणे, विठ्ठल विठ्ठल असे नामस्मरण करणे, भागवत धर्माचे ध्येय नाही तर धर्माच्या नावाखाली आडाणी, भटकलेल्या जनास सन्मार्गावर आणणे एकाच देवाच्या ठायी भाव ठेवणे हे भागवत धर्माचे ध्येय आहे. एकादशीला रताळी आणि शेंगदाणे यांच्या भक्षणाने जर भागवत धर्म साधता आला असता तर रताळात जन्मणारे किडे आणि शेंगदाण्यास लागणाऱ्या आळ्या कोणत्याही भागवत भक्तापेक्षा श्रेष्ठ ठरतील.^{१४०} भागवत धर्मातील कर्मकांडाचे परखड दिग्दर्शन करून मुकुंदरावांनी मूळ भागवत धर्माचे ध्येय किती उदात्त होते हे स्पष्ट केले. पंढरपूर येथे १९३८ साली काँग्रेस पक्षाने अस्पृश्यांसाठी पाण्याचा हौद खुला केला. या घटनेचे स्वागत मुकुंदरावांनी केले. परंतु वारकरी पंथातील कर्मठ लोकांनी या घटनेस विरोध केला. तेव्हा त्यांनी या सनातनी वृत्तीवर प्रहार करून त्यांनी म्हटले की, “नामदेव-तुकारामांनी चोख्याची अंबिल पिणाऱ्या विठोबाभोवती महारापासून तो दामाजीपंत ब्राह्मणांपर्यंत जो लोकसंग्रह केला, तो काही शेंगदाणे खाण्यासाठी आणि चंद्रभागेत बुड्या मारण्यासाठी केला नाही. भेदाभेदाचे अमंगळ वर्ग काढून टाकून सर्वांना विष्णुमय बनविण्यासाठी संतांनी गोपाळकाला रूढ केला. असे उदात्त तत्त्व हेतू वारकरी पंथांचे असताना

अस्पृश्यांना पाण्यासाठी मज्जाव करणे हे पंथाच्या मूळ तत्त्वास सोडून कर्मठपणाचे आहे.^{१४१} हे मुकुंदरावांनी परखडपणे स्पष्ट केले.

नेवासे येथे ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी सांगून दीनदुबळ्या अज्ञानी जनांना भक्तीमार्ग खुला करून दिला. दुरितांचे तिमिर नाहीसे करण्यासाठी साधा सोपा सुलभ भक्तीमार्ग दाखवून दिला. हे 'विश्वचि माझे घर' असे सांगून बंधुत्वाची शिकवण दिली. नेवासे येथे ज्ञानेश्वरांनी वणैरेश्वरांच्या मंदिरात ज्या खांबास पाठ टेकून ज्ञानेश्वरी सांगितली त्या खांबाच्या भोवती त्यांचे चिरंतर स्मारक व्हावे, अशी ज्ञानेश्वर भक्तांची इच्छा होती. त्याचप्रमाणे ह.भ.प. सोनोपंत दांडेकरांनी पुढाकार घेऊन एक मोठे मंदिर बांधले व त्यांच्याच हातून या मंदिरावर सोन्याचा कळस १९५६ साली बसविण्यात आली.^{१४२} या कर्मठपणावर मुकुंदरावांनी टीका केली.

नेवासे येथे लोकांना पिण्यासाठी पाणी नाही. गावात अतिशय घाण आहे, असे असताना मंदिर बांधण्यात व सोन्याचा कळस बसविण्यात काहीच अर्थ नाही. या ऐवजी जर नदीवर इंजिन बसवून पाण्याचा सुकाळ केला किंवा गावात गटारे बांधली असती किंवा हायस्कूलला मदत केली असती, तर ज्ञानेश्वरांच्या 'दुरितांचे तिमिर जावो' या कार्याची खऱ्या अर्थाने कास धरली गेली असती; परंतु ज्ञानेश्वर भक्तांना हे सुचले नाही. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी खंत व्यक्त करून धर्म आणि समाज यांची फारकत झाल्यामुळे धर्म केवळ कर्मकांडात धन्यता मानू लागला. समाजाच्या उत्कर्षासाठी आपली काही जबाबदारी आहे याचे भान या बुवा महाराजांना राहिले नाही. ज्ञानेश्वर मंदिराच्या बांधकामासाठी अमाप पैसा खर्च करण्याऐवजी त्यांच्या गावाने एक ज्ञानेश्वर मिशन स्थापन करून ज्ञानेश्वरांच्या उदात्त तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला असता तर, समाजाचा उत्कर्ष झाला असता. या परखड सत्याची जाणीव त्यांनी करून देऊन धर्माने मनुष्याच्या, समाजाच्या विकासासाठी आणि कल्याणासाठी प्रयत्न केले पाहिजे, असा पुरोगामी विचार व्यक्त करून वारकरी पंथातील कर्मकांडावर प्रहार केले. वारकरी पंथातील संतांनी नवमतवादाचे भय बाळगू नये तर देश, काल परिस्थितीस अनुसरून त्यांनी आपले धोरण ठेवले पाहिजे. चांदीचा गडवा, देवतांच्या सोन्याची मूर्ती, हत्तीवरील अंबारी, भव्य प्रसाद याची गरज नाही. तर बहुजन समाजाच्या बुद्धि विकासास आणि सुख समाधानात ज्या-ज्या गोष्टींची आवश्यकता असेल, त्या-त्या गोष्टींचा स्वीकार करण्यास त्यांनी तत्पर झाले पाहिजे. गीतेवर प्रवचन सांगण्यापेक्षा खेड्यातील उद्योगधंद्याची मांडणी

करणाराची योग्यता आज फार मोठी आहे. खेडवळ लोकात राहून त्यांना शिक्षण, आरोग्य, उद्योगधंदे यांची माहिती देणारे संत पाहिजे आहेत. याबाबतीत संतांनी ख्रिस्ती मिशनरी लोकांच्या कार्यक्रम आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवल्यास देशाच्या उन्नतीस फार मोठा हातभार लागेल.^{१४३} अशा समाजोपयोगी धर्माची अपेक्षा मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे.

६.१७..शेतकऱ्यांचा विकास : राष्ट्राचा विकास :-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. देशात कृषि व्यवसाय हा मुख्य व्यवसाय असल्याने शेतकऱ्यांच्या समस्यांना वाचा फोडली आहे. शेतीचा विकास झाल्याशिवाय देशाच्या अर्थव्यवस्थेत परिवर्तन घडून येणार नाही, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. शेती हे अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्यामुळे, अत्याधुनिक यंत्र सामग्री व बि-बीयाणे वेळेवर पुरविली पाहिजेत. शेतकऱ्याला शेत व सावकाराच्या जाचातून मुक्त करण्यासाठी सरकारने अल्पदरात कर्ज पुरवठा करावा.^{१४४} शेतकऱ्यावरचा शेतसारा कमी केला पाहिजे. शेतकरी संघ स्थापन केले पाहिजेत. शेतीमालाला योग्य भाव सरकारने दिला पाहिजे. बाजारपेठ उपलब्ध कराव्यात.^{१४५} अशाप्रकारच्या मागण्या मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारकडे केल्या आहेत.

शेती विकासाचा कार्यक्रम आखून हरितक्रांतीचा प्रयत्न केला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या संघटन स्थापन करून वेगवेगळ्या उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयकरण करावे म्हणजे देशाची अर्थव्यवस्था सुधारून शेतकरी समाज सुखी होऊन देश बलशाली बनेल.^{१४६} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

सरकारने तुकडे बंदी विधेयक आणले तेव्हा त्याला विरोध करून त्यामुळे लहान शेतकरी जमिनीला पारखे होऊन दुसऱ्याच्या घरी मजूर म्हणून कसे राहतील, हा धोका सरकारच्या लक्षात मुकुंदराव पाटील यांनी आणून दिला. सरकारने कसेल त्याची जमीन या न्यायाने कुळकायदा अंमलात आणला. त्याला मुकुंदराव पाटील यांनी पाठिंबा दिला. सरकार केवळ दुष्काळाच्या वेळी उपाययोजना करते तेव्हा अशा स्वरूपाची उपाययोजना कायमस्वरूपी तयार करून शेतकऱ्यांना कामे दिली पाहिजेत, अशीही सूचना केली आहे.^{१४७} शेतसारा गोळा करून तयार केलेला लोकल फंडातून शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी खर्च करण्याची विनंतीही मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारला केली. शेतकरी वर्ग हा हिंदुस्थानाच्या राज्याचा स्तंभ आहे, असे मुकुंदराव पाटील मानतात.

शेतकरी वर्गाला धीट होण्याचा सल्लाही देतात व शेतकऱ्यांनी अंधश्रद्धेवर विश्वास न ठेवता, व्यसनाच्या आहारी न जाण्याचा योग्य सल्लाही मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे. शेती उत्पन्नास थोडा जरी धक्का बसला तरी शेतकरी कोलमडून पडतो कारण, त्याच्या अंगात, पैसारूपी रक्त नाही. तेव्हा शेतकऱ्याला ऋणमुक्त केले पाहिजे यासाठी शेतकऱ्याला नफा मिळेल असे सरकारचे आयात-निर्यातचे धोरण असावे. चांगली बाजारपेठ असावी.^{१४८} असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. शेतकरी हाच खरा राष्ट्राचा संसार पुरुष आहे. तेव्हा शेतकऱ्यांना सांभाळा असे आवाहनही केले आहे.

१९३० साली जागतील मंदीत शेतकरी चांगलाच सापडला होता. शेतीमालाचा शेकडा पन्नास टक्के नुकसान झाले तेव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी म्हटले की, सध्याची मंदी ही चालू चळवळीमुळे निर्माण झाली नसून त्याच्या मुळाशी राजकीय, आर्थिक अडचणीच आहेत. जेथे तिला आळा घालण्याचे सामर्थ्य सरकारच्या हातात असून त्यांनी वेळीच उपाय करून शेतकरी वाचवावा.^{१४९} असे मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारला सांगितले.

१८३९ पूर्वी पाटील, कुलकर्णी यास सरकारी पगार म्हणून बलुते मिळत होते ते कालांतराने बदलत गेले. डॉ. आंबेडकरांनी महार- वतनदारीचा बलुते कायदा आणला याला मुकुंदराव पाटील यांनी पाठिंबा दिला आहे. पाटील, कुलकर्णी, इनामदार, जहागीरदार हे सर्व शेतकऱ्यांवर पोसले जातात, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. वारंवार शेतसारा वाढत होता या शेतसारा वाढीविरुद्धात शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या पाहिजेत. वाजवी शेतसारा सरकारास देणे केव्हाही योग्य आहे. पण शेतकऱ्यांच्या प्राप्तीच्या बाहेर साऱ्याचा बोजा लादणे हा जुलूम आहे.^{१५०}

अशाप्रकारे शेतकऱ्यांने अन्यायाविरुद्ध संघटित होऊन लढण्याचा मार्ग मुकुंदराव पाटील यांनी दाखविला आहे. सध्याच्या परिस्थितीत शेती नव्हे शेतकरी सुधारण्याची गरज आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेती पिकणे व नुकसान होणे, कोरडा दुष्काळ, ओला दुष्काळ होतो. तेव्हा दुष्काळाच्या प्रसंगी शेतकऱ्यांचे हित साधण्यासाठी सरकारने पिकाची आणेवारी ठरविण्याच्या पद्धतीत फरक करावा व ती आणेवारी पंचानुमते ठरवावी, असे मुकुंदराव पाटील यांनी सरकारला सुचविले आहे.^{१५१} ही आणेवारी बरोबर आहे की नाही हे प्रांताने प्रत्यक्ष जाऊन चौकशी करावी. त्यात सवड देण्याचा अधिकार पंचांना मिळावा असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते.

शेतकरी हाच त्यांच्या विचाराचा केंद्रबिंदू होता. धार्मिक-सामाजिक गुलामगिरीत अडकलेल्या, कर्जाच्या ओझ्याने दबलेल्या, दैववादने पिचलेल्या शेतकऱ्याची प्रगती झाली पाहिजे हाच विचार सातत्याने त्यांनी व्यक्त केला. शेतकऱ्यांचा विकास झाला तरच राष्ट्राचा विकास होऊ शकेल असेच मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. सत्तर, ऐंशी वर्षांपूर्वी शेतकऱ्यांचा विकास, समस्या व उपाय यांवर मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केलेले विचार आज आपणास त्याची प्रचिती होते. सरकारने कायद्यात तरतुदी केल्या, चांगल्या बाजारपेठा निर्माण केल्या. शेतकऱ्याला अनुदानावर बि-बियाणे, खत, शेती अवजारे वाटप करणाऱ्या योजना, पाणी मिळावे म्हणून जवाहर रोजगार अंतर्गत विहिरी, पाईपलाइन, ठिबक योजना आणल्या आहेत.

पिकाचा विमा, अपत्कालीन नुकसान भरपाई, प्रसंगी कर्जमाफी, विजबिलात सवलत, कृषी विद्यापीठाची स्थापना, माती परीक्षणासारखे नवीन तंत्र, शेतीसोबत जोड व्यवसाय इत्यादी यावरून मुकुंदराव पाटील यांच्या दूरदृष्टि आज शेतकऱ्यांचे काही अंशी प्रश्न सुटून विकास होताना दिसते. परंतु शेतीमालाला भाव मिळावा म्हणून आजही शेतकऱ्यांचे आंदोलने होताना दिसतात. शेतकरी आत्महत्या करताना दिसतो.

६.१८..निष्कर्ष :-

धार्मिक विषमतेवर महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर आणि शेकडो सत्यशोधकांनी हल्ला चढवला. त्यातील सत्याची पडताळणी केली पण सत्य कुठेच आढळले नाही. सारेच काही असत्यच. स्वार्थासाठी तयार केलेली धार्मिक ग्रंथाची निर्मिती आढळून आली. याबाबत अनेक कार्यकर्त्यांनी, सत्यशोधक वृत्तपत्रांनी चिरफाड केलेली आढळून येते.

मुकुंदरावांनीही 'दीनमित्र' तून हेच काम केले. समाजाची दिशाभूल करणाऱ्या धार्मिक ग्रंथ, जुन्या रूढीपरंपरा यांवर टीका करून सत्य बाहेर काढले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्यानंतर ज्या-ज्या धार्मिक चळवळी झाल्या त्यावर मुकुंदरावांनी अग्रलेख, लेख लिहून एका सत्यशोधकाची भूमिका मांडली. मुकुंदरावांची धर्मशास्त्राबद्दल, देवाबद्दल असलेली भूमिका किती रोखठोक आहे हे लगेच कळते.

देवपूजा, आंधळा दानधर्म, भट आणि तट, जगद्गुरुचे आगमन, गायतोडे ठक, धर्ममार्तंडाचा अंधार, आधुनिक भट आदि अग्रलेख हे सनातन्यांवर टीका करणारे आहेत. सनातन कर्मठ रूढीने

जखडलेल्या पुरोहितांवर त्यांनी प्रखर हल्ला केला आहे. बहुजन समाजाची ते कशी पिळवणूक करतात. धर्म आणि देवाची भिती दाखवून स्वतः कसे ऐशआरामी, सुखदायी जीवन जगतात हे सांगून बहुजनांना ते त्यांच्यापासून दूर राहण्याचा सल्ला देतात. त्याचे कारण असे की, तत्कालीन परिस्थिती ही वर सांगितल्याप्रमाणे होती, हे कोणीही नाकारणार नाही.

सुमारे ७०-८० वर्षांपूर्वीचे मुकुंदरावांचे विचार हे आजच्या परिस्थितीतही किती महत्त्वपूर्ण आहेत हे दिसून येते. समाजाचा विकास कशात दडलेला आहे. समाज मागे असण्याची कारणे कोणती? त्यावर उपाय कसा काय करता येईल हे सार काही ते आपल्या अग्रलेखातून मांडून जनतेला वेळोवेळी इशारा देऊन जागृत करण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. हिंदु धर्मात कोणत्या त्रुटी आहेत. आचार-विचारात कशी गफलत आहे हे त्यांनी अग्रलेखातून, लेखातून तर सांगितले. त्याचबरोबर वेळोवेळी घडणाऱ्या प्रासंगिक घटनांवरही प्रखरपणे लिहून एकप्रकारे समाजाचे नेतृत्व करीत असल्याचे सिद्ध केले आहे. मुकुंदराव निर्भीडपणे सनातन्यांवर हल्ला करतात आणि देवळाच्या दरवाजाबरोबर मनाचेही दरवाजे उघडण्याचे आवाहन करतात. हिंदुधर्म एवढा कठोर आणि मनुष्याचा द्वेष करणारा आहे काय? असा शेकडा सवाल करतात. अस्पृश्य ही माणसेच आहेत. त्यांना आपल्यात सहभागी करून बंधुभावाची वागणूक देण्याची एक प्रकारची भावना मुकुंदराव व्यक्त करतात.

कुणी पत्रपंडित जर चुकीच्या पद्धतीने इतिहासाचे दाखले देत असेल तर मुकुंदराव त्याचे मुद्दे खोडून काढून त्यातील फोलपणा उघडकीस आणीत. मग तो वर्तमानपत्रातील एखादा लेख असो की एखादा पुस्तकातील उतारा असो. महाराष्ट्र सारस्वत भाग-१ या पुस्तकात श्री. भावे यांनी संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांवर टीका केली. हे पुस्तक जेव्हा मुकुंदरावांच्या हाती पडले तेव्हा त्यांनी भावे नामक लेखकाची चांगलीच खरडपट्टी केली. त्यावेळी त्यांनी 'मूर्ख पंडितांची सुधारलेली आवृत्ती' हा अग्रलेख लिहिला. ते म्हणतात, "महाराष्ट्र सारस्वत भाग-१ या पुस्तकात श्री. भावे यांनी श्री. तुकाराम महाराजांविषयी मंबाजीपणा केला आहे. तुकाराम संसारी, आपांची काळजी घेणारा, साधारण शिकलेला, राजकारण न जाणणारा, दारिद्र्यात सुख मानणारा, दैवी चमत्कारावर विश्वास ठेवणारा, जुन्यास धरून चालणारा, शिष्याची काळजी न घेणारा, जगासाठी टाळ कुटणारा, असा गबाळा प्राणी होता. असे या भावे पंडिताचे मत आहे आणि रामदास मात्र या सर्व गबाळेपणापासून अलिप्त होता व त्याने अठराशे मठ स्थापन

केले. तुकारामाने एकही मठ स्थापन केला नाही''. श्री. तुकाराम महाराजांविषयी भाव्यांचा हा चितपावनी भाव काही नवीन नाही. ते जरी रामदासाची कुबडी डोक्यावर घेतात, तरी रामदास त्यांचा नाही. तो तुकारामाचाच आहे कारण तो देशस्थ आहे. खरे पाहिले तर, श्री. तुकाराम व रामदास स्वामी हे दोघे अगदी भिन्न मार्गावरचे साधू होते. रामदासांना फक्त महाराष्ट्रापुरतीच दृष्टि होती. तुकाराम विश्वाकडे पाहणारा होता. रामदासाने अठराशे मठ स्थापन करून त्याला जितकी लोकप्रियता लाभली, तिच्या अठराशे पट अधिक लोकप्रियता तुकाराम बुवास एकही मठ न स्थापन करता लाभली, ही सामान्य गोष्ट नाही. पण आधीच तुकारामाविषयी दुर्भाव धरणाऱ्या भाव्यांस हे कोतून पटणार! कारण हे असले दुराग्रही, कर्मठ शास्त्रीपंडिताचे नवे अवतारच ॥

अशारितीने मुकुंदराव भावे यांच्या विषारी लेखनीचा समाचार घेतात. त्यामुळे असे लक्षात येते की, बहुजन समाजावर हल्ला करणाऱ्या कुणाचीही त्यांनी पर्वा केली नाही. मग त्या धर्मग्रंथात खोट्यानाट्या रचलेल्या कथा असो की, पुस्तकात कोंबलेली खोटी माहिती. ते संदर्भ देऊन चूक लक्षात आणून देतात व बहुजनांना जागे करतात. हीच तर त्यांची खासियत आहे. त्यांच्या अग्रलेखाची ताकत आहे. धार्मिक ग्रंथाचा त्यांचा अभ्यास दांडगा होता. त्यात लिहिलेल्या खोट्या गोष्टी त्यांनी उघड करून समाजाला मार्गदर्शन केले आहे.

मंदिर, धर्म, पूजाअर्चेच्या वादावरून समाजात संघर्ष निर्माण करणाऱ्या सनातनी पुरोहित ब्राह्मण वर्गावर त्यांनी कडाडून टीका केली आहे. त्यांच्या धर्मग्रंथाची परखड चिकित्सा करून त्यातील बनवाबनवी उघडकीस आणली आहे. म्हणूनच ते श्रेष्ठ दर्जाचे तत्त्वचिंतक, समाज संशोधक, विचारवंत ठरतात. 'धर्म म्हणजे केवळ अध्यात्म नव्हे तर मनुष्याच्या उत्कर्षाप्रमाणे त्याचा उत्कर्ष झाला पाहिजे. तो माणसाच्या आणि समाजाच्या उन्नतीचा प्रेरक व पोषक असला पाहिजे. माणसाने एकमेकांशी प्रेमाने आणि शांततेने वागणे म्हणजे धर्म होय'. अशी धर्माची व्यापक व्याख्या करून धर्मातील साचलेपण, कर्मकांड, मूर्तिपूजा, धर्मगुरूंची कर्मठ वृत्ती, पुरोहितांची मध्यस्थी यांच्यावर प्रहार केले. ईश्वर हा मंदिरात नसून तो माणसाच्या अंतःकरणात आहे अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे वारकरी पंथातील कर्मठपणाचा त्यांनी समाचार घेऊन या पंथाने समाजात समता, बंधुभाव व ऐक्य यांची वृद्धी करावी अशी इच्छा व्यक्त केली. भारतीय समाजव्यवस्था ही प्रामुख्याने चातुर्वर्ण्याधिष्ठित होती. या व्यवस्थेत उच्चवर्णीय व प्रामुख्याने ब्राह्मण वर्गाला

जास्त महत्त्व दिले गेले होते. पेशवाईत या वर्गाच्या हितासाठीच प्रयत्न केले गेले. हा वर्ग आपल्या स्वार्थासाठी बहुजन समाजाची पिळवणूक करू लागला. त्यामुळे जातिभेद अधिकच तीव्र झाले. या वर्गावरील अन्याय दूर करण्यासाठी व पुराण पोथीनिष्ठ धर्ममार्तंडाचे धर्मावरील वर्चस्व कमी करण्यासाठी महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाने कार्य केले. या समाजाचे उद्दिष्ट जातिभेद विरहित समाज निर्माण करणे हे होते. ही परंपरा मुकुंदराव पाटील यांनी पुढे चालविली. धर्माच्या नावाखाली ब्राह्मण वर्ग बहुजन समाजाची जी पिळवणूक करीत होता, त्याला त्यांनी कडाडून विरोध केला. जातिभेद ही आपल्या समाजाला लागलेली कीड आहे म्हणूनच मुकुंदरावांनी अस्पृश्यतेला कडाडून विरोध केला आणि उच्चनीच भेद निसर्गतः अमान्य आहे असे म्हटले. प्रत्येक मानव हा जन्मतः सारखाच असतो असे तत्त्व विशद केले. हिंदु धर्माच्या संकुचित धर्मातराचा प्रश्न निर्माण झाला असून प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत बदल होणार नसेल आणि उच्चवर्गीय अस्पृश्यांना समतेची वागणूक देण्यास तयार नसतील तर, त्यांनी धर्मातर करावा असा सल्लादेखील त्यांनी दिला. अस्पृश्यांनी मंदिर प्रवेशासाठी आग्रह न धरता व त्यासाठी चळवळी न करता वेगवेगळ्या व्यवसायात शिस्त व शिक्षणाची कास धरून आपला आर्थिक-शैक्षणिक विकास घडवून आणावा. त्यामुळे त्यांचे समाजातील स्थान आपोआप बदलू शकेल. त्यामुळे आपला देश अनेक वर्षे पारतंत्र्यात राहिला आहे. म्हणूनच कायमस्वरूपी राजकीय स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर प्रथम धार्मिक-सामाजिक सुधारणा करण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी भर दिला आहे. त्यांच्या या पुरोगामी विचारांची जाणीव स्वतंत्र भारतात आपल्याला पदोपदी येताना दिसते.

तसेच भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात शेतकरी हा उपेक्षित घटक झाल्यामुळे राष्ट्राच्या विकासास खिळ बसली असून त्याच्या प्रगतीसाठी मुकुंदराव पाटील यांनी अनेक उपाययोजना सुचविल्या आहेत. शेतकऱ्यांना अत्याधुनिक यंत्रसामग्री, खते, बि-बियाणे पुरविली पाहिजेत. सहकारी संस्था स्थापन करून सावकाराच्या चक्रात अडकलेल्या शेतकऱ्याची सुटका केली पाहिजे. शेतसारा कमी करून त्यांचा माल विकण्यासाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून दिली पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या संघटना निर्माण करण्याची आवश्यकता त्यांनी व्यक्त केली. शेतकरी हाच त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता.

टीपा :-

- (१) दीनमित्र, २३ नोव्हेंबर, १९१०. 'दीनमित्राचे पुनरुज्जीवन'
- (२) दीनमित्र, २२ मे, १९१२. 'देशोन्नती'
- (३) नरेंद्र जाधव, डॉ. आंबेडकर यांचे भाषण ३१ जानेवारी, १९५४, बोल महामानवाचे भाग-२ - ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २०१०. पृ.५१९
- (४) दीनमित्र, १ ऑक्टोबर, १९१३. 'सुधारणा म्हणजे काय'
- (५) नरेंद्र जाधव, डॉ. आंबेडकर यांचे भाषण ८ डिसेंबर, १९३५, जुनी ढोर चाळ, मुंबई - बोल महामानवाचे भाग-२ - ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २०१०. पृ.२३४
- (६) दीनमित्र, २० नोव्हेंबर, १९१८. 'ब्राह्मणी संस्कृती'
- (७) दीनमित्र, ४ मार्च, १९३१. 'शिक्षणात ते पन्नास टक्के'
- (८) दीनमित्र, ४ मार्च, १९३१. 'शिक्षणात ते पन्नास टक्के खर्च करा. '
- (९) दीनमित्र, २९ जानेवारी, १९३०. 'लोकांच्या मनात राष्ट्रवाद'
- (१०) दीनमित्र, २० जून, १९५६. 'स्वातंत्र्याचा नाश'
- (११) गणेश राऊत, आचार्य विनोबा भावे, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला २००९, पृ.१५८
- (१२) दीनमित्र, २० जून, १९५६. 'स्वातंत्र्याचा नाश'
- (१३) दीनमित्र, २१ फेब्रुवारी, १९३४. 'व्यक्तीही राष्ट्रीय शक्ती होय'
- (१४) दीनमित्र, १ ऑगस्ट, १९५१. 'चिकित्सक बुध्दी मारू नका.'
- (१५) दीनमित्र, २७ जानेवारी, १९२६. 'पाय आणि पायपोस'
- (१६) कित्ता
- (१७) कित्ता
- (१८) धनंजय कीर, डॉ. आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००१. पृ.७१९
- (१९) दीनमित्र, २६ जानेवारी, १९१६. 'संदेश भाऊजींच्या लिला.'

- (२०) दीनमित्र, १० फेब्रुवारी, १९३७. 'हे कार्ये कोणी करायचे.'
- (२१) दीनमित्र, १० फेब्रुवारी, १९३७. 'हे कार्ये कोणी करायचे.'
- (२२) अशोक एरंड, धर्मचिकित्सा, मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती, तरवडी, २००३.
पृ.१२८,
- (२३) दीनमित्र, १० फेब्रुवारी, १९३७. 'हे कार्ये कोणी करायचे.'
- (२४) शोभा जाधव, डॉ. बाबासाहेबांचे धर्मांतर, संवाद प्रकाशन, अकोला, २००५. पृ.४८
- (२५) दीनमित्र, २१ फेब्रुवारी, १९२८. 'चिंधीचा पायगुण'
- (२६) कित्ता
- (२७) दीनमित्र, ५ नोव्हेंबर, १९१३. 'लेख एक देवपूजा'
- (२८) दीनमित्र, १५ मे, १९१३.
- (२९) दीनमित्र, १५ मे, १९४०. 'सत्यशोधक समाज'
- (३०) कित्ता
- (३१) दीनमित्र, १५ मे, १९४०. 'सत्यशोधक समाज'
- (३२) दीनमित्र, २२ जानेवारी, १९१३. 'ईश्वरभक्ती की चिखलाचे दुकान'
- (३३) कित्ता
- (३४) दीनमित्र, ३१ ऑगस्ट, १९२७. 'हे करता काय'
- (३५) दीनमित्र, १० फेब्रुवारी,, १९२६. 'चांगले की वाईट'
- (३६) केसरी, ९ नोव्हेंबर, १९२० इसवी
- (३७) दीनमित्र, १ डिसेंबर, १९२०. 'हिंदू देवतांची निंदा आणि केसरीकर्ते'
- (३८) दीनमित्र, १४ जून, १९२२. 'सत्यशोधक समाज आणि जगतगुरु.'
- (३९) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००१. पृ.५२२
- (४०) दीनमित्र, २७ नोव्हेंबर, १९४०. 'पुराणिकाचा नवा अवतार'

- (४१) कित्ता
- (४२) धनंजय कीर, *राजर्षी शाहू छत्रपती*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००१. पृ.४०२
- (४३) दीनमित्र, २७ नोव्हेंबर, १९४०. 'हिंदु देवतांची निंदा आणि केसरीकर्ते'
- (४४) दीनमित्र, ३१ मार्च, १९२०. 'चांदीच्या पादुका म्हणजे धर्माचा उत्कर्ष ना'
- (४५) दीनमित्र, २७ नोव्हेंबर, १९४०. 'पुराणिकाचा नवा अवतार'
- (४६) भगवान ठाकूर, आंबेडकरी जलसे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००४. पृ.५१
- (४७) दीनमित्र, २४ जुलै, १९२९. 'तळ्यातले धर्मज्ञ बेडक'
- (४८) वसंत गीते, *ब्राह्मणोत्तर चळवळ*, सप्तश्रुंगी प्रकाशन, नाशिक, १९९८. पृ.१३७
- (४९) दीनमित्र, ४ डिसेंबर, १९३५. 'जगद्गुरुंची तारांबळ'
- (५०) प्रकाश वाघमारे, *वारकरी पंथ*, आनंद प्रकाशन, शेगाव, २००७. पृ.१५७
- (५१) अनंत खोब्रागडे, डॉ. आंबेडकर भाषण खंड-२, नालंदा प्रकाशन, नागपूर, २०००.
पृ.१२८
- (५२) बहिष्कृत भारत, ३ एप्रिल, १९२७
- (५३) दादुमिया, *श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड*, गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे, २००९. पृ.८७
- (५४) दीनमित्र, १४ जून, १९२२. 'सत्यशोधक समाज आणि जगद्गुरु'
- (५५) कित्ता
- (५६) दीनमित्र, २१ फेब्रुवारी, १९२३. 'राजा आणि पुरोहित की बोजा पुरोहित.'
- (५७) कित्ता
- (५८) कित्ता
- (५९) दीनमित्र, १७,२४ मे, १९१७. 'पुंगी-गारुडी व पुरोहित'
- (६०) कित्ता

- (६१) सुभाष वैद्य, भारतीय प्रबोधन व धार्मिक सुधारणा, साई प्रकाशन, नागपूर, २००५.
पृ.२५९
- (६२) दीनमित्र, १५ डिसेंबर, १९२६. 'देशाचे शत्रू कोण'
- (६३) खंडोबा देवस्थान जेजुरी येथील पुजारी श्री. दिडभाई यांची प्रत्यक्ष मुलाखत - १०
ऑगस्ट, २०१४
- (६४) दीनमित्र, १२ ऑगस्ट, १९३६. 'जवळ ऐपत आहे काय'
- (६५) दीनमित्र, १४ जुलै, १९३७. 'अधिकाराचा घोडा आणि कार्याचे मैदान'
- (६६) दीनमित्र, ५ मे, १९२०. 'मिशा काढणार का'
- (६७) भगवान ठाकूर, आंबेडकरी जलसे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००४. पृ.६०
- (६८) दीनमित्र, २२ एप्रिल, १९२५. 'महाराष्ट्र हिंदू धर्म परिषद'
- (६९) कित्ता
- (७०) हंबीरराव जगताप, ब्राह्मणशाही व हिंदुधर्म, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६. पृ.४३२
- (७१) डॉ. आंबेडकर, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, नालंदा प्रकाशन नागपूर, २००१. पृ.६
- (७२) दीनमित्र, ३ फेब्रुवारी, १९२६. 'हे का निमित्त असेना'
- (७३) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००१. पृ.४०६
- (७४) दीनमित्र, ३ फेब्रुवारी, १९२९. 'कोणापुढे वाचिता गीता'
- (७५) दीनमित्र, २४ मे, १९३३. 'ह्यास मोलाचा प्रयोग म्हटले पाहिजे'
- (७६) कित्ता
- (७७) दीनमित्र, २६ एप्रिल, १९३३. 'धर्म म्हणजे काय?'
- (७८) दीनमित्र, १४ जून, १९१९. 'हा देवखाना की दवाखाना?'
- (७९) कित्ता
- (८०) दासबोध १२-०२-२०-२५

- (८१) पद्यपुराण प. स्वर्ग, अ.२९
- (८२) दीनमित्र, ३१ मार्च, १९१५. 'मोठी नदी आणि मृताची राख'
- (८३) कित्ता
- (८४) दीनमित्र, ६ जुलै, १९२७. 'मिथ्या काढल्या!'
- (८५) दीनमित्र, १७ फेब्रुवारी, १९२६. 'ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर व्याख्या. '
- (८६) कित्ता
- (८७) मनुस्मृती - ४/६१/८/२२,
- (८८) दीनमित्र, ११ एप्रिल, १९२८. 'चार एरंडाचे गुन्हाळ'
- (८९) राघू वाघ, डॉ. आंबेडकर यांचे भाषण, खंड-१, सम्यक प्रकाशन, नागपूर, २००५.
पृ.२३८
- (९०) दीनमित्र, १५ मार्च, १९३३. 'वर्णाश्रमाचा कल्पित मेवा'
- (९१) कित्ता
- (९२) दीनमित्र, १४ जानेवारी, १९२५. 'शहाण्याचा मूर्खपणा'
- (९३) कित्ता
- (९४) दीनमित्र, १७ जून, १९२५. 'भोपटकराचा शेंदाड भाला'
- (९५) भाला - भोपटकर, २५ मे, १९२५
- (९६) कित्ता
- (९७) दीनमित्र, १७ जून, १९२५. 'भोपटकराचा शेंदाड भाला'
- (९८) दीनमित्र, १४ एप्रिल, १९२०. 'ब्राह्मणांच्या बगलेत न्हाव्याच्या धोकट्या'
- (९९) कित्ता
- (१००) दीनमित्र, २३ मे, १९२३. 'गुणावगुण आणि जातिभेद'
- (१०१) दीनमित्र, १० मार्च, १९४८. 'येथे पाहिजे जातिचे'

- (१०२) दीनमित्र, १० मार्च, १९२०. 'ज्याचा माल त्याला द्या'
- (१०३) गणेश राऊत, आचार्य विनोबा भावे, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, पुणे, २००९. पृ.८३
- (१०४) दीनमित्र, २२ एप्रिल, १९२५. 'बालहत्या'
- (१०५) केसरी, २० जानेवारी, १८९१ इसवी
- (१०६) दीनमित्र, २२ एप्रिल, १९२५. 'बालहत्या'
- (१०७) केसरी, ४ मे, १९३१ इसवी
- (१०८) दीनमित्र, ८ जुलै, १९३१. 'हिंदुंच्या नादानपणाचे मूळ'
- (१०९) दीनमित्र - १३ डिसेंबर, १९३३. 'हा धर्म कोणाचा?'
- (११०) कित्ता
- (१११) राजेंद्र कांबळे, मनुस्मृती व अस्पृश्यता, प्रा. जनता प्रकाशन, साखरवाडी, २०१०.
पृ.९७
- (११२) दीनमित्र, १३ डिसेंबर, १९३३. 'हा धर्म कोणाचा'
- (११३) वसंत जाधव, समाजसुधारणा आणि समतेचे लढे, विद्याप्रकाशन, नागपूर, २००४.
पृ.१९३
- (११४) दीनमित्र, ८ एप्रिल, १९३१. 'सत्याग्रह आणि मंदिरप्रवेश'
- (११५) कित्ता
- (११६) दीनमित्र, १९ नोव्हेंबर, १९३१. 'धर्माचे दरवाजे'
- (११७) दीनमित्र, ६ सप्टेंबर, १९३३. 'सनातनांना संकटात पाडणे हाच समेटाचा पाया!'
- (११८) दीनमित्र, १९ जानेवारी, १९४७. 'देवळाचे पंच'
- (११९) दीनमित्र, ८ एप्रिल, १९४७. 'प्राणच द्यायचा तर अधिक चांगल्यासाठी द्या!'
- (१२०) दीनमित्र, ७ मे, १९४७. 'अस्पृश्य सत्कार'
- (१२१) गणेश राऊत, आचार्य विनोबा भावे, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, पुणे, २००९. पृ.४९

- (१२२) दीनमित्र, ३० सप्टेंबर, १९५३. 'पंडेगिरीचा निषेध ! '
- (१२३) दीनमित्र, ३० सप्टेंबर, १९५४. 'मनोराज्यातील रामराज्य व मारुती राज्य'
- (१२४) दीनमित्र, ४ जानेवारी, १९३३. 'अधिक सत्याचे प्रतिपादन'
- (१२५) कित्ता
- (१२६) कित्ता
- (१२७) कित्ता
- (१२८) नरेंद्र जाधव, बोल महामानवाचे, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००९. पृ.३४३
- (१२९) दीनमित्र, १२ ऑक्टोबर, १९३६. 'धर्मांतरच योग्य'
- (१३०) केसरी, ३ नोव्हेंबर, १९३६ इसवी
- (१३१) दीनमित्र, १२ ऑक्टोबर, १९३६. 'धर्मांतरच योग्य'
- (१३२) कित्ता
- (१३३) दीनमित्र, ४ नोव्हेंबर, १९३६. 'सनातनींची अंतापर्यंत धावपळ!'
- (१३४) दीनमित्र, १२ ऑक्टोबर, १९३६. 'धर्मांतरच योग्य'
- (१३५) दीनमित्र, २४ ऑक्टोबर, १९५६. 'डॉ. आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म'
- (१३६) दीनमित्र, १८ जून, १९५८. 'लोकशाहीतील काटे सराटे'
- (१३७) दीनमित्र, १४ डिसेंबर, १९२७. 'संघटनेच्या अगोदर'.
- (१३८) कित्ता
- (१३९) दीनमित्र, १६ जून, १९१२. 'मेंढरास लांडग्याचा पुढारीपणा.'
- (१४०) दीनमित्र, २३ जून, १९२५. 'तुम्ही तुमचा भागवत धर्म तरी नीट पहा.'
- (१४१) दीनमित्र, २० जूलै, १९३८. 'सनातनाचा डांबरी पणा'
- (१४२) पसायदान - ह.भ.प. सोनोपंत दांडेकर, मारुली देवस्थान, नेवासे, १९९३. पृ.१७४
- (१४३) दीनमित्र, २० जूलै, १९३८. 'सनातनाचा डांबरी पणा'

- (१४४) दीनमित्र, १ डिसेंबर, १९३७. 'शेती कर्ज'
- (१४५) दीनमित्र, २४ ऑगस्ट, १९३८. 'शेतकरी मजुरांनो वर मान करा!'
- (१४६) कित्ता
- (१४७) दीनमित्र, २५ डिसेंबर, १९१२. 'पाणाडे आणि देवाडे'
- (१४८) दीनमित्र, ३० डिसेंबर, १९३६. 'शेतकरी ऋणमुक्त कसे होणार.'
- (१४९) दीनमित्र, ३ सप्टेंबर, १९३०, 'शेतकऱ्यांवरील भयंकर संकट.'
- (१५०) दीनमित्र, ३ ऑक्टोबर, १९२८. 'सावकरापेक्षा शेतकरी श्रीमंत आहेत काय.'
- (१५१) दीनमित्र, १५ एप्रिल, १९२५. 'सरकार, शेतकरी आणि दुष्काळ'

प्रकरण सातवे

उपसंहार

प्रकरण ७

उपसंहार

मुकुंदराव पाटील यांनी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा व सत्यशोधक समाजाच्या तत्वांचा वारसा समर्थपणे संभाळला व अधिक तेजस्वी रूपात तो पुढच्या पिढ्यांकडे सोपवला. त्यांच्या विचारांचे व आचारांचे स्वरूप त्यांच्या लिखाणातून समजून घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनातून केला आहे. त्यातून या प्रबंधात नमूद केलेल्या बहुतेक परिकल्पना सत्य ठरल्याचा निष्कर्ष काढता येतो.

सदर संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष या प्रकरणात मांडले आहेत.

१. मुकुंदराव पाटील यांनी शैक्षणिक, राजकीय व धार्मिक बाबतीत दीनमित्राच्या माध्यमातून समाजात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

देशाचा खरा विकास करायचा असेल तर सर्वसामान्य माणूस शिक्षित झाला पाहिजे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशी मागणी केली आहे, त्यावरील समस्या व उपायदेखील सरकारला सुचविले आहेत. शेतकऱ्याला जादा कर लावण्यासाठी दुजोरा दिला व अशिक्षितांना शिक्षित करण्यासाठी प्रत्येक पदवीधराने किमान दहा जणांना साक्षर करण्याची अपेक्षा मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे. खेड्यातील शाळा पालकांच्या वेळेनुसार ठेवावी जेणेकरून त्यांच्या कामात मदत करता येईल, अशाप्रकारे व्यवहाराशी जोड दिली आहे. स्त्री शिक्षिकांची नेमणूक करावी. मुलीनाही शिक्षण सक्तीचे करावे. शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षकांचे पगार वाढवावेत. अशा अनेक सूचनाही केल्या आहेत. त्याचबरोबरच इंग्रजी भाषा हे महत्त्वाची असून ती शिक्षणात ठेवावी अशी मागणी केलेली आहे. मुकुंदराव पाटील यांनी ७० ते ८० वर्षांपूर्वी सुचविलेल्या सूचना व मांडलेले विचार शासनास मान्य होऊनच आज पहिलीपासून इंग्रजीचा समावेश, मुलींसाठी वेगवेगळ्या शासकीय शैक्षणिक योजना, मागासवर्गीय मुला-मुलींचे वसतिगृह, स्त्री शिक्षिकांची नेमणूक, अंगणवाडी सेविकांची नियुक्ती इत्यादी, हे सर्वांद्वारे शासनाने सर्वसामान्याला शिक्षणाची दारे खुली करण्यासाठी केलेले प्रयत्न आहेत.

मुकुंदराव पाटील यांचे शैक्षणिक विचार हे समाजात ज्ञानाचा तिसरा डोळा देणारे आहेत.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील काँग्रेस संस्था व तिच्या धोरणावर त्यांनी कडाडून हल्ला केला. काँग्रेस ही भांडवलदारांची बटिक असून सत्तेलोलुप व स्वार्थी लोकांचा अड्डा बनला आहे. काळाबाजार, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार यांनी बरबटलेल्या काँग्रेसमधील दोषांवर त्यांनी प्रहार केले. भारताने दुसऱ्या राष्ट्राचे बाहुले न बनता स्वातंत्र्य, स्वावलंबी व अलिप्ततेचे परराष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. दुसऱ्या राष्ट्रांच्या मदतीवर अवलंबून न राहता स्वतः शस्त्राची निर्मिती करून आपले सामर्थ्य वाढवावे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटत होते. त्यांच्या विचारातील दूरदर्शित्वांची अनुभूती नंतरच्या काळात येताना दिसते. यातच त्यांचे अनन्य साधारणत्व सामावलेले आहे.

धर्माचा पगडा दूर करून आणि हिंदू धर्मातील वर्ण व्यवस्था रचनेमुळे शिक्षणाची मक्तेदारी एका विशिष्ट वर्गाकडे गेलेली होती ती नष्ट करून बहुजनाने शिक्षण घेवून स्वतःचा विकास करावा असा महत्वपूर्ण सल्ला दिला आहे. शिक्षण सक्तीचे करावे, शाळांची संख्या वाढवावी, बोर्डिंग स्थापन करावे अशा सुचना दिल्या आहेत. १९५९ साली सरकारने सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास केला याबद्दल सरकारचे अभिनंदन केले. महात्मा गांधीजींच्या असहकार आंदोलनास विरोध केला कारण त्यांना वाटत होते की, ही चळवळ बहुजनास धोक्याची आहे. या लोकांना दोन वेळचे अन्न मिळत नाही अशा लोकांनी असहकार करू नये. रौलट बिलाचा ज्या पध्दतीने निषेध केला त्याप्रकारेच अस्पृश्यतेचा निषेध करणारा कायदा करावा अशाप्रकारची मागणी मुकुंदराव पाटील यांनी केली आहे. १९६५ साली पाकिस्तानने काश्मिरभूमीत आक्रमण केले तेव्हा भारताला परकी मदत घ्यावी लागली. याचे कारण भारताची अंतर्गत केविलवाणी स्थिती हे होय. तेव्हा अंतर्गत शांतता महत्त्वाची आहे, नाही तर पाकिस्तानसारखे दुबळे राष्ट्रसुद्धा त्रास देऊ शकते. भारतातील ढोंगी पुढारी देशाला पोखरीत आहेत. त्याचा बंदोबस्त करणे महत्त्वाचे आहे. असे पुढारी जोपर्यंत आहेत तोपर्यंत चीन आणि पाकिस्तान यांची दहशत भारताला राहणारच. त्यासाठी नेतेपणात बदल करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय देशाला तरणोपाय नाही. भारताने अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारून लष्करी सामर्थ्यात वाढ करावी व अंतर्गत परिस्थिती सुधारावी, असे मुकुंदराव पाटील यांचे मत होते. या अलिप्ततेच्या धोरणामुळेच भारत हे एक समर्थ राष्ट्र होऊ शकले याचे प्रत्यंतर आज दिसून येते.

शेतकरी आणि कारागिरादी मजूर वर्गांच्या अचूक हिताकडे. सध्याच्या राजकीय चळवळीत पुरेसे लक्ष दिले जात नाही! पाश्चात्य देशातील राजकीय चळवळ, तेथील बहुजन समाजाच्या सामाजिक

वळणानेच वळली जाते. बहुजन समाजाच्या हितसंबंधास सोडून तिला स्वतंत्र अस्तित्त्व राहू शकत नाही. तेव्हा प्रथम धार्मिक व सामाजिक सुधारणा होणे महत्त्वाचे आहे हे मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले आहे. मिठाच्या सत्याग्रहाबरोबरच अस्पृश्यांचा सत्याग्रह ही महत्त्वाचा आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. जातवार प्रतिनिधीत्वाशिवाय राजकीय समानता होणार नाही असे मुकुंदराव पाटील यांना त्यांनी सांगितले.

मुकुंदराव पाटील हे समाज सुधारणावादी नेते होते. म्हणूनच त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता या तत्वांना अधिक महत्त्व दिले होते. त्यांच्या मते "देशातील प्रत्येक मनुष्यास राष्ट्राच्या उन्नतीस सहाय्यभूत होण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. देशातील प्रत्येक व्यक्ती ही राष्ट्राची शक्ती आहे. तिला पुढे येण्यास जर राजकीय कुंपणे आड येतील तर राष्ट्राची अधोगती झाल्याशिवाय राहत नाही. समाजातल्या सर्व थरातल्या माणसांच्या कर्तबगारीस वाव ठेवल्याशिवाय त्यांच्या शक्तीची राष्ट्रोद्धारास मदत मिळणार नाही." जोपर्यंत समाजातील सामान्य माणसाला स्वातंत्र्य प्राप्त होत नाही व विशिष्ट मूठभर लोकांच्या हातातील सत्ता जात नाही, तोपर्यंत देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य त्यांना अर्थहीन आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

२. बहुजन समाज व शेतकरी वर्ग हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता.

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात शेतकरी हा उपेक्षित घटक झाल्यामुळे राष्ट्राच्या विकासास खिळ बसली असून त्याच्या प्रगतीसाठी मुकुंदराव पाटील यांनी अनेक उपाययोजना सुचविल्या आहेत. शेतकऱ्यांना अत्याधुनिक यंत्रसामग्रीचा पुरवठा करून, पारंपारिक चक्रात अडकलेल्या शेतकऱ्यांची सुटका केली पाहिजे. शेतसारा कमी करून त्यांचा माल विकण्यासाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून दिली पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या संघटना निर्माण करण्याची आवश्यकता त्यांनी व्यक्त केली. शेतकरी हाच त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. शिक्षकाचे वर्तन आदर्श असावे हा त्यांचा विचार आजही व पुढेही मोलाची दिशा देणारा आहे. व्यावसायाभिमूर्ख शिक्षण हे विचार शिक्षण क्षेत्रात मार्गदर्शक ठरतात. शिक्षणासह नीतिमत्ताही शिकविण्याची गरज आहे. दीनमित्रातून व सभेतून बहुजन आणि शेतकरी यांच्यासाठी सातत्याने शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले आहे. शेतकऱ्यांचा विकास होण्यासाठी शेतकऱ्याला उपयुक्त शिक्षणक्रमाची तसेच शेती शिक्षणाची शाळा असावी, शेतकऱ्यांना जादा कर लावण्यासाठी विरोध केला. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यासाठी सामुहिक शेती करण्याचा सल्ला देवून शेती करण्याचे कौशल्ये विकसीत करावे असा सल्ला दिला आहे.

दीनमित्राचा उद्देशच असा आहे की, मुख्यतः शेतकरी आणि कारगिरादी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक स्थिती संबंधाने विशेष चर्चा होत जाईल. त्यांच्या विकासास अडथळा करणाऱ्या ज्या-ज्या चळवळी प्रचलित होत जातील, त्या सर्वांचा पूर्ण निषेध करित जाईल. कायदेभंग चळवळ ही अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी नसून सुशिक्षितांच्या हिताचीच आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

३. मुकुंदराव पाटील यांनी सत्यशोधकाची भूमिका ठामपणे बजावली आहे.

धार्मिक ग्रंथातील प्रकारावर महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर आणि शेकडो सत्यशोधकांनी हल्ला चढवला. त्यातील सत्याची पडताळणी केली, पण सत्य कुठेच आढळले नाही. सारेच काही असत्यच, स्वार्थासाठी तयार केलेले धार्मिक ग्रंथाची निर्मिती आढळून आली. याबाबत अनेक कार्यकर्त्यांनी, सत्यशोधक वृत्तपत्रांनी त्याचे चिरफाड केलेली आढळून येते. मुकुंदरावांनीही 'दीनमित्र' तून हेच काम केले. समाजाची दिशाभूल करणाऱ्या धार्मिक ग्रंथ, जुन्या रुढी-परंपरा यावर टीका करून सत्य बाहेर काढले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्यानंतर ज्या-ज्या धार्मिक चळवळी झाल्या त्यावर मुकुंदरावांनी अग्रलेख लिहून एका सत्यशोधकाची स्वतंत्ररित्या भूमिका मांडली. मुकुंदरावांची धर्मशास्त्राबद्दल, देवाबद्दल असलेली भूमिका किती रोखठोक आहे हे त्यांच्या विचारातून व लेखणीतून आपल्यासमोर येते.

मुकुंदराव पाटील हे सत्यशोधक होते. त्यांनी जुन्या रुढीपरंपरेला विरोध केला. त्यांच्या मते धर्म म्हणजे, "धर्म हा मनुष्याच्या उत्कर्षाप्रमाणेच उत्कर्ष पावत जाणारा असतो, तो सदैव संक्रमणावस्थेत असतो. नदीतील वाहत्या पाण्याप्रमाणे तो प्रवाही असतो. त्याचा ओघ अडवून त्याची डबकी निर्माण करणे हे धर्मबुद्धिस घातक आहे". हजारो वर्षांप्रमाणे या पृथ्वीवर वेगवेगळे अनेक धर्म स्थापन झाले. त्या सर्व धर्मांचे ध्येय मानवप्राण्याचे कल्याण करणे हे होते, पण एकाही धर्माचा दुसऱ्या धर्माशी मेळ बसत नाही, जे एका धर्मात पवित्र आहे ते दुसऱ्या धर्मात निंध आहे. एका धर्मात कर्मास प्राधान्य तर दुसऱ्या धर्मात विश्वासावर भर आहे. जग हे मनुष्यरूपाने क्षणोक्षणी उमलत आहे. तशाच प्रकारे धर्मही उमलतो, पण हे पुष्कळ लोकांस पटत नाही व जुन्या गोष्टी उराशी धरून वेडेपणा करतात. चार वेद, सहा शास्त्र, अनेक पुराणे-पोथ्या, अनेक धर्मग्रंथांचा एकमेकांशी मेळ जुळत नाही. धर्माच्या अनेक ग्रंथांचे आकलन करण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्यात नाही आणि त्यांच्या हातात दिला म्हणजे खुळखुळा होतो हा असा एकाच ईश्वराच्या मानवात, कोणाचा पायपोस, कोणाच्या पायात नसल्याचे आढळते, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

हिंदु धर्मातील चालिरीती, अचारविचार मुकुंदराव पाटील यांना मान्य नव्हत्या. धर्म हा समाजाला गतिमान बनविणारा असावा, अशी त्यांची धारणा होती. मुकुंदराव पाटील यांनी एका वर्णाचा पुरस्कार केला आहे त्यामुळे सामाजिक सुस्थिती व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होईल व चातुर्वर्ण्य पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करणे हे सामाजिक ऐक्याच्या दृष्टिने कसे अयोग्य आहे, याची जाणीव करून दिली आहे. यावरून मुकुंदराव पाटील यांनी केवळ कोणत्याही एका वर्णाला श्रेष्ठ व कनिष्ठ मानले नाही तर, ते समतेचे पुरस्कर्ते होते हे दिसून येते. शाहू महाराजांनी ब्राह्मण जगद्गुरु नको म्हणून क्षेत्रिय मराठा समाजाचा माणूस गादीवर बसविला. तेंव्हा मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला व सत्यशोधकाची भूमिका बजावली.

४. मुकुंदराव पाटील यांनी प्रथम सामाजिक स्वातंत्र्याला व कृतिशीलतेला महत्त्व दिले आहे.

मुकुंदराव पाटील हे समाज सुधारक होते. तरी देखील तत्कालीन राजकारणावर त्यांनी दीनमित्रातून वेळोवेळी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. बहुजन समाजाचे हित हाच त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू होता. या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी त्यांनी आपले राजकीय विचार मांडलेले आहेत. लोकमान्य टिळकांनी सुरु केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळीस त्यांनी विरोध केला आहे, कारण समाजातील बहुजन वर्ग अज्ञान आणि दारिद्र्यात खिंतपत पडलेला असून विशिष्ट मूठभर वर्ग सत्तेचे फायदे उपभोगित आहे. अशा परिस्थितीत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तर पुन्हा बहुजन समाजावर विशिष्ट सत्ताधारी वर्गाकडून अन्याय होईल. म्हणूनच देशात प्रथम समाज सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत व नंतर राजकीय हक्कांची मागणी केली पाहिजे, असे मत ते व्यक्त करतात.

देवपूजा, आंधळा दानधर्म, भट आणि तट, जगद्गुरुचे आगमन, गायतोडे ठक, धर्ममार्तंडाचा अंधार, आधुनिक भट आदि अग्रलेख हे सनातन्यांवर टीका करणारे आहेत. सनातन कर्मठ रुढीने जखडलेल्या पुरोहितांवर त्यांनी प्रखर हल्ला केला आहे. बहुजन समाजाची ते कशी पिळवणूक करतात. धर्म आणि देवाची भीती दाखवून स्वतः कसे ऐशआरामी, सुखदायी जीवन जगतात हे सांगून बहुजनांना ते त्यांच्यापासून दूर राहण्याचा सल्ला देतात. त्याचे कारण असे की, तात्कालीन परिस्थिती ही वर सांगितल्याप्रमाणे होती. हे कोणीही नाकारणार नाही.

भारतीय समाजव्यवस्था ही प्रामुख्याने चातुर्वर्ण्याधिष्ठित होती. या व्यवस्थेत उच्चवर्णीय व प्रामुख्याने ब्राह्मण वर्गाला जास्त महत्त्व दिले गेले होते. पेशवाईत या वर्गाच्या हितासाठीच प्रयत्न केले गेले.

हा वर्ग आपल्या स्वार्थासाठी बहुजन समाजाची पिळवणूक करू लागला. त्यामुळे जातिभेद अधिकच तीव्र झाले. या वर्गावरील अन्याय दूर करण्यासाठी व पुराण पोथीनिष्ठ धर्ममार्तडाचे धर्मावरील वर्चस्व कमी करण्यासाठी महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाने कार्य केले. या समाजाचे उद्दिष्ट जातिभेद विरहित समाज निर्माण करणे हे होते. ही परंपरा मुकुंदराव पाटील यांनी पुढे चालविली. धर्माच्या नावाखाली ब्राह्मण वर्ग बहुजन समाजाची जी पिळवणूक करीत होता त्याला त्यांनी कडाडून विरोध केला. जातिभेद ही आपल्या समाजाला लागलेली कीड आहे. म्हणूनच मुकुंदरावांनी अस्पृश्यतेला कडाडून विरोध केला आणि उच्चनीच भेद निसर्गतः अमान्य आहे, प्रत्येक मानव हा जन्मतः सारखाच असतो असे तत्त्व विशद केले. हिंदू धर्माच्या संकुचित धर्मातराचा प्रश्न निर्माण झाला असून प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत बदल होणार नसेल आणि उच्चवर्गीय अस्पृश्यांना समतेची वागणूक देण्यास तयार नसतील तर त्यांनी धर्मातर करावा असा सल्लादेखील त्यांनी दिला. अस्पृश्यांनी मंदिर प्रवेशासाठी आग्रह न धरता व त्यासाठी चळवळी न करता वेगवेगळ्या व्यवसायात शिस्त व शिक्षणाची कास धरून आपला आर्थिक, शैक्षणिक विकास घडवून आणावा. त्यामुळे त्यांचे समाजातील स्थान आपोआप बदलू शकले. आपला देश अनेक वर्ष पारतंत्र्यात राहिला आहे. म्हणूनच कायमस्वरूपी राजकीय स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर प्रथम धार्मिक, सामाजिक सुधारणा करण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी भर दिला आहे. त्यांच्या या पुरोगामी विचारांची जाणीव स्वतंत्र भारतात आपल्याला पदोपदी येताना दिसते.

सामाजिक समतेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्यास अर्थच राहणार नाही असे मुकुंदराव पाटील यांनी सांगितले. तसेच अज्ञानी जनतेला सज्ञान केल्याशिवाय कोणतीही चळवळ यशस्वी होत नाही हे निर्भिडपणे सांगितले. भारतातील कोट्यावधी जनता निरक्षर असून त्यांना देश, धर्म कशाला म्हणतात याचीच जाणिव नसेल तर राजकीय स्वातंत्र्य काय असते याची जाणिव होणार नाही असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. भारतात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी प्रथम सामाजिक सुधारणावर भर देण्याची आवश्यकता त्याने व्यक्त केली आहे.

उच्च हिंदू धर्मातील जन्मसिद्ध उच्च-नीचत्वामुळे आपल्या समाजात ऐक्य, समता व बंधुत्व निर्माण होऊ शकले नाही. त्यामुळे आपला देश शतकांनुशतके पारतंत्र्यात राहिला होता. म्हणूनच तत्कालीन परिस्थितीत धार्मिक-सामाजिक सुधारणा प्रथम करून राजकीय स्वातंत्र्याची जबाबदारी

समर्थपणे स्वीकारू शकेल, असा समाज निर्माण करण्यासाठी प्रथम सामाजिक सुधारणा महत्त्वाच्या आहेत, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले राज्य त्यांच्या निधनानंतर अल्पावधीत विस्कळित झाले. त्याला कारण धर्मसंस्था आहे असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते. धर्माच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जो धर्म माणसांना माणुसकीने वागवीत नाही त्याला धर्म कसे म्हणावे?". राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे याविषयी त्यांचे दुमत नव्हते, मात्र हिंदु धर्मातील बंधनामुळे व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला मर्यादा आली; तेव्हा ते बंधने दूर करण्यासाठी प्रथम धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्याची गरज त्यांना अधिक वाटत होती असे दिसते. राजकीय स्वातंत्र्याची परिणती कल्याणकारी लोकशाही व सुराज्या करण्यासाठी समाजात बंधुभाव, समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, संघटन इत्यादी निर्माण करावी, अशी मुकुंदराव पाटील यांची ठाम भूमिका होती. मुकुंदराव पाटील हे धार्मिक-सामाजिक सुधारणावादी होते.

५. मुकुंदराव पाटील हे विज्ञानवादी विचारसरणीचे होते.

सुमारे ७०-८० वर्षांपूर्वीचे मुकुंदरावांचे विचार हे आजच्या परिस्थितीतही किती महत्त्वपूर्ण आहेत हे दिसून येते. समाजाचा विकास कशात दडलेला आहे? समाज मागे असण्याची कारणे कोणती? त्यावर उपाय कसा काय करता येईल हे सारे काही ते आपल्या अग्रलेखातून मांडून, जनतेला वेळोवेळी इशारा देऊन, जागृत करण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात.

हिंदु धर्मात कोणत्या त्रुटी आहेत. आचार-विचारात कशी गफलत आहे हे त्यांनी अग्रलेखातून तर सांगितले. त्याचबरोबर वेळोवेळी घडणाऱ्या प्रासंगिक घटनांवरही प्रखरपणे लिहून एकप्रकारे समाजाचे नेतृत्व करीत असल्याचे सिद्ध केले आहे.

मुकुंदराव निर्भीडपणे सनातन्यांवर हल्ला करतात आणि देवळाच्या दरवाजाबरोबर मनाचेही दरवाजे उघडण्याचे आवाहन करतात. हिंदुधर्म एवढा कठोर आणि मनुष्याचा द्वेष करणारा आहे काय? असे शेकडो सवाल करतात. अस्पृश्य ही माणसेच आहेत. त्यांना आपल्यात सहभागी करून बंधुभावाची वागणूक देण्याची एक प्रकारची भावना मुकुंदराव व्यक्त करतात.

मूर्तिपूजेला मुकुंदराव पाटील यांनी कडाडून विरोध केला असून या मूर्तींनी सामान्य जनतेचे कोणतेही कल्याण केले नाही; उलट मोठ्या प्रमाणात हानी झाली आहे, असे मुकुंदराव पाटील यांना वाटते.

तसेच ईश्वर अवतार घेतो यालाही मुकुंदराव पाटील यांनी विरोध केला आहे. दगडाचा देव, मातीचा देव, वडाचा देव, केरसुणीचा देव करून समाजातील अज्ञानी लोकांची फसवणूक ब्राह्मणांनी केल्याचा आरोपही मुकुंदराव पाटील यांनी केला आहे. अशाप्रकारे मूर्तिपूजेतील कर्मठता आणि निष्क्रियता लक्षात आणून दिली आहे व देवदेवतांच्या मूर्तिपूजेत धन्यता आणणाऱ्या कर्मठ भक्तांची प्रखर शब्दांत मुकुंदराव पाटील यांनी अवहेलना केली आहे. कोटिलिंगार्चन करण्यापेक्षा समाजाचा विकास साधण्यातूनच धर्मसंवर्धन होईल, असा विचार मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केला.

अज्ञान बहुजन समाजाच्या भाविक- भ्रांतिष्टमनाचा फायदा घेऊन दैववादाचे वेड लावून हे आधुनिक पुराणिक लुबाडतात. या पुराणिकात व रस्त्यात प्रवाशाला गाठून त्यांचे धन हरण करणारे दरोडेखोर यात तात्त्विक दृष्ट्या अंतर काहीही नाही. पवित्र आचार विचारांच्या स्वार्थत्यागी संतापुढे माणसांनी नम्र होणे यात वाईट नाही, पण असंभाव्य चमत्कारामुळे, असंस्काराची सवय वाढविणे हे मनुष्योन्नतीच्या आणि राष्ट्रोन्नतीच्या दृष्टिने फार फार वाईट आहे. अशाप्रकारे मुकुंदराव पाटील यांनी धर्मगुरू व पुराणिक यांची सत्यता समोर आणली आहे. मुकुंदराव पाटील हे राजकीय चळवळीबाबत उदासीन नव्हते. तसेच ते सामान्य जनतेचा विचार करणारे होते हे दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक होते, त्यांच्यातील निर्भीडपणा व निःपक्षपातीपणा व कार्याची जिद्ध वारंवार दिसते. मुकुंदराव पाटील हे ब्राह्मण विरोधी नव्हते, ब्राह्मण्येविरोधी होते. ते इंग्रजांचे समर्थक होते. समाजोपयोगी योजनांचा स्वीकार केला आहे. त्यांनी सत्यशोधकांची भूमिका ठामपणे बजावली आहे. प्रथम सामाजिक स्वातंत्र्याला व कृतिशीलतेला महत्त्व दिले आहे. त्यांना समजात स्त्री-पुरुष समानता हवी होती. ते विज्ञानवादी विचारसरणीचे होते. ज्ञानेश्वरांच्या उदात्त तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला असता तर, समाजाचा उत्कर्ष झाला असता. या परखड सत्याची जाणीव त्यांनी करून देऊन धर्माने मनुष्याच्या, समाजाच्या विकासासाठी आणि कल्याणासाठी प्रयत्न केले पाहिजे, असा पुरोगामी विचार व्यक्त करून वारकरी पंथातील कर्मकांडावर प्रहार केले. वारकरी पंथातील संतांनी नवमतवादाचे भय बाळगू नये तर देश, काल परिस्थितीस अनुसरून त्यांनी आपले धोरण ठेवले पाहिजे. चांदीचा गडवा, देवतांच्या सोन्याची मूर्ती, हत्तीवरील अंबारी, भव्य प्रसाद याची गरज नाही. तर बहुजन समाजाच्या बुद्धि विकासास आणि सुख समाधानात ज्या-ज्या गोष्टींची आवश्यकता असेल, त्या-त्या गोष्टींचा स्वीकार करण्यास त्यांनी तत्पर झाले पाहिजे. गीतेवर प्रवचन सांगण्यापेक्षा

खेड्यातील उद्योगधंद्याची मांडणी करणाराची योग्यता आज फार मोठी आहे. खेडवळ लोकात राहून त्यांना शिक्षण, आरोग्य, उद्योगधंदे यांची माहिती देणारे संत पाहिजे आहेत. याबाबतीत संतांनी ख्रिस्ती मिशनरी लोकांच्या कार्यक्रम आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवल्यास देशाच्या उन्नतीस फार मोठा हातभार लागेल.^{१४३} अशा समाजोपयोगी धर्माची अपेक्षा मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केली आहे.

६. मुकुंदराव पाटील यांना समाजात स्त्री-पुरुष समानता हवी होती.

मतदानाचा अधिकार सर्वांना नव्हता, तो वयात आलेल्या सर्व स्त्री-पुरुषाला मिळावा ही त्यांची मागणी स्वतंत्र भारतात भारतीय राज्य घटनेच्या हक्काने पूर्ण झालेली दिसून येते. कायदेमंडळात निवडून जाणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना एक ठराविक शैक्षणिक पात्रता असावी ह्या त्यांच्या विचारांची पूर्तता झालेली दिसून येत नाही. परंतु त्यासंबंधाने समाजातून चर्चा व जागृती झालेली आहे हे मात्र निश्चित आहे. मतदाराने मतदानाचा हक्क बजावावा हे त्यांनी ५०-६० वर्षांपूर्वी सांगितले. मुला-मुलींना समान शिक्षण देण्याविषयी अनेक सभामधून बहुजन समाजाला आवाहन केले आहे. स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न विधवेला कुंकू लावावे की नाही यांच्याइतका वादग्रस्त नाही, प्रत्येक स्त्रीला शिक्षण मिळालेच पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. तसेच शाळेत स्त्री शिक्षकांची नेमणूक करावी असेही सुचविले आहे. विधवा अमंगल मानल्या जावू नयेत, स्त्रीयांना पडदा नसावा, स्त्री मजुराला मजूरी कमी देवू नये अशाप्रकारचा मोलाचा सल्ला दिला आहे. संमती वयाचा कायदा याला अनुमती देवून स्वागत केले आहे. या सर्व बाबींवरून ही परिकल्पना सत्य असल्याचा निष्कर्ष काढता येतो.

७. मुकुंदराव पाटील हे ब्राह्मण विरोधी नव्हते, ब्राह्मण्यविरोधी होते.

मुकुंदराव पाटील ब्राह्मणविरोधी आहेत अशी समजूत ब्राह्मण व पुरोहित वर्गाची झाली होती. पण वास्तविक त्यांनी ब्राह्मण्यांवर, कर्मठ आचारविचारांवर व त्यांच्यातील स्वार्थी- लबाड वृत्तीवर हल्ला केला आहे असे दिसून येते. कारणप्रसंगी पुरोगामी व सुधारणावादी ब्राह्मणांचे मुकुंदराव पाटील यांनी तोंडभरून कौतुक केले आहे. १९३६ साली मुंबई येथील अस्पृश्य समाजाचे एक कर्तबगार गृहस्थ श्री. निकाळजे यांच्या मुलींच्या नामकरण विधीस डॉ. कुर्तकोटी व शंकराचार्य हे उपस्थित राहिले व शंकराचार्यांनी त्या मुलीचे नाव भवानी ठेऊन मांडीवर बसवून घेतले व त्यांच्या घरी दूध पिले, याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे तोंडभरून कौतुक केले आहे. तसेच पुण्याजवळ महार, चांभार जातीच्या निराश्रित लोकांना

सुधारण्यासाठी श्री वासुदेव भावे यांनी एक संस्था काढली व त्यांचे उद्घाटन डॉ. कुर्तकोटी यांनी केले. याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी अभिनंदन करून देशभक्तीचा हजार व्याख्यानापेक्षा हे कार्य हजारपट अधिक उपयुक्त आहे. अशा शब्दांत कौतुक केले व डॉ. कुर्तकोटींनी जुनी रूढी बंद पाडल्यास हेही एक स्तुत्य कार्य ठरेल, असा गोड सल्लाही दिला.

मुकुंदराव पाटील यांनी लोकमान्य टिळकांचा देशाभिमान, खंबीरपणा, निश्चयाचा महामेरु या गुणांचे कौतुक केले आहे. १९२० मध्ये कोल्हापूरच्या ब्राह्मणांनी न्हाव्यास निच न ठरवता स्वतः केस कापण्याचा धंदा करून न्हावी आपल्या बरोबरीचे आहेत हे सिध्द करून दिले. त्यांच्या या कृतीचे मुकुंदराव पाटील यांनी स्वागत केले आहे. कुर्तकोटी यांनी १९३५ साली नाशिकजवळ एका खेडेगावात अस्पृश्य वस्तीत मठ बांधून रहाण्याचे ठरविले.^{४८} या घटनेचे मुकुंदराव पाटील यांनी स्वागत केले. यापूर्वीच अशा प्रकारची मतक्रांति केली असती तर आज महार, चांभारवाडेच अस्तित्वात आले नसते, असे मत मुकुंदराव पाटील यांनी व्यक्त केले होते. तसेच १९३८ साली काँग्रेस पक्षातील ब्राह्मण नेत्याच्या पुढाकाराने पंढरपूर येथील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला या घटनेचे मुकुंदराव पाटील यांनी समाधान व्यक्त केले आहे.

अनेक ठिकाणी सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मण पुरोहितास डावलून विवाह लावले. त्यामुळे दक्षिणा बुडाल्याने पुरोहित वर्गाने दावे दाखल केले त्यावेळी डॉ. जयकर मुकुंदराव यांनी ब्राह्मणेतर दाव्याचे वकीलपत्र स्वीकारून विनामूल्य काम केले. याबद्दल ही मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे आभार मानले आहेत. यावरून मुकुंदराव पाटील हे ब्राह्मण द्वेषे नव्हते तर ब्राह्मण्यद्वेषे होते असे दिसून येते.

जॅव्हा कम्युनिस्टांनी तिबेटवर ताबा घेवून भारतात बस्तान बसविण्याचा प्रयत्न केला, तेंव्हा पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी त्यास विरोध केला त्याबद्दल मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे कौतुक केले. तसेच पंडित नेहरू यांनी १९४७ साली कॉमनवेल्थ मध्ये राहण्याचा निर्णय घेतला याबद्दलही मुकुंदराव पाटील यांनी त्यांचे कौतुक केले आहे. राष्ट्रकुलातून भारताने बाहेर पडावे असे पंडीत नेहरूंना वाटत होते. त्यांच्या या मताशी मुकुंदराव पाटील सहमत होते. अशाप्रकारे ब्राह्मण्यग्रस्त विचारांना विरोध करूनही जन्माने ब्राह्मण असणाऱ्यांचे योग्य तेथे कौतुकही मुकुंदरावांनी केलेले दिसते.

८. मुकुंदराव पाटील यांनी इंग्रजांच्या समाजोपयोगी धोरणांचा स्विकार केला.

मुकुंदराव पाटील यांनी जातवार प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार केला. या पद्धतीने का होईना बहुजन समाजाला आपले प्रतिनिधी पाठविता येतील हा त्यामागील हेतू होता. महात्मा गांधींचे उपोषण, असहकार, कायदेभंग चळवळ यामुळे सामान्य माणसाचे हित होणार नाही अशी त्यांची धारण होती. सामान्य माणूस आता कुठे शिक्षण घेऊ लागला, नोकरी करू लागला आहे. म्हणून ते गांधीजींच्या वरील तत्वांना कडाडून विरोध करतात. बहुजन समाजाने गांधीजींच्या चळवळींना पाठिंबा न देता ब्रिटिश सरकारकडून आपल्या सुधारणेसाठी मिळणाऱ्या सवलतींचा स्वीकार करावा, असे त्यांनी आवाहन केले. याच धोरणामुळे ते जाणीवपूर्वक सायमन कमिशनचे ते स्वागत करतात.

इंग्रजांच्या कालावधीत बहुजनांना शिक्षणाची संधी प्राप्त झाली म्हणून इंग्रजां विषयी त्यांचे मत चांगले बनले होते. 'सर्वासाठी शिक्षण' या धोरणांचे मुकुंदराव पाटील यांनी स्वागत केले. १९२६ साली इंग्रजांच्या देवस्थानच्या कायद्याला मुकुंदराव पाटील यांनी पाठिंबा दिला. "मुख्यतः शेतकरी आणि कारागिरादी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक स्थितीसंबंधाने विशेष चर्चा होत जाईल. स्वार्थी व निर्दयी लोकांनी धर्माच्या शुद्ध तत्वात ढवळाढवळ करून इतर हिंदु लोकांचा मनुष्यपणा पायाखाली तुडवित आणला आहे. तो त्यांना पुन्हा प्राप्त करून देण्यासाठी शक्य ते उपाय सुचवित जाईल. इंग्रज सरकारच्या राज्यामुळे आमच्या या देशास मिळू लागलेल्या शांततेची आणि होऊ लागलेल्या सुधारणेची ओळख मागासलेल्या लोकास पटवून देण्याचा प्रयत्न केला जाईल. पूर्वीच्या कोणत्याही राजाकडून, कोणत्याही युगात कधी न झालेला विद्याप्रसार व शांतता यांस अडथळा करण्यासारख्या ज्या ज्या चळवळी उपस्थित होत जातील, त्या सर्वांचा पूर्ण निषेध केला जाईल."

मुकुंदराव पाटील यांच्या शैक्षणिक, राजकिय व धार्मिक विचारांचा अभ्यास ऐतिहासिकदृष्टीने करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनासाठी केला असता त्यांच्या कालजयी व दूरदृष्टीच्या विचारांचे स्वरूप समजून येते. ग्रामिण पत्रकारीतेच्या माध्यमातून सामाजिक, राजकिय व शैक्षणिक सुधारणेसाठी त्यांनी सतत ५० वर्षे मांडलेले विचार आजही कालबाह्य झाले नाहीत व शोषणमुक्त समाज रचनेची इच्छा बाळगणाऱ्या कोणत्याही विचारी व्यक्तीस मार्गदर्शक ठरतात.